SHORT HISTORY of JAINA LITERATURE

ILLUSTRATED

[A Chronological Sketch of Shvetambara Jaina Literature from Lord Mahavira's times to S. Y. 1960 with illustrations].

Compiled by

MOHANLAL DALICHAND DESAI,

B A, LL B

Advocate, High Court, BOMBAY.

[Compiler of Jaina Rasamala-Supplement, Jaina Aitihasika Rasamala, Jina-Deva-Darshana, Jaina Kavya-Pravesha, Jaina Gurjara Poets Parts I & II &c, Annotator of Naya-Karnika, Translator of Epistles of Swami Vivekanand, Editor of the late monthlies 'Jaina S Conference Herald' and 'Jaina Yuga', Member of 'Sahitya Sansad', Standing Committee of Jaina S Conference, and of Committees of several Jaina Institutions].

Samvat 1989 Veerat 2459 A. D. 1933

Publishers:

Shri Jaina S. Conference Office, BOMBAY.

Price Six Rupees.

Printed by,
Parikh Devidas Chhaganlal
at the
Diamond Jubilee Printing Press,
Salapose Road, Ahmedabad.

FIRST EDITION 1000 COPIES.

Published by
Mohanlal Bhagwandas Jhaveri, B A , LL B.
Solicitor,
Ranchhodbhai Raichand Jhaveri,
Joint General Secretaries
Shri Jaina Shvetambara Conference
20, Pydhowne, Bombay. No 3

નરવર્મરાજા, ગોહદ (ગોધરા) ના રાજા અને ગૂર્જરપુરમાં સિદ્ધરાજની રાજસભામાં પોતાની પ્રતિભા બતાવી હતી.[૨૭૧]

૩૩૦. ચંદ્રગચ્છમાં વિજયસિંહસૂરિ થયા કે જેઓને ચંદ્રાવતીમાં નવગૃહચૈત્યમાં રહી ઉપદેશમાલાની વૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં ચૈત્યવાસનો વિરાગ આવ્યો અને તેઓ ઉપર્યુક્ત ચંદ્રપ્રભસૂરિ પાસે રહી પૌર્ણમિક પક્ષના આશ્રિત થયા.[૨૭૨]

૩૩૧. ઉપકેશગચ્છના યશોદેવસૂરિ થયા તે પણ વિદ્વાન્ ગ્રંથકાર હતા. તેઓ દેવગુપ્ત-કક્ક-સિદ્ધ-દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમનું પૂર્વનામ ધનદેવ હતું. ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થતાં યશોદેવ નામ થયું. તેમણે સં. ૧૧૬૫ માં પાટણમાં ઉપકેશીય વીરજિનમંદિરમાં દેવગુપ્તસૂરિકૃત નવપદ પ્રકરણ પરની વૃત્તિ પર બૃહદ્ વૃત્તિ (જે.નં.૫૬,પી.૫,૪૦) અને સં. ૧૧૭૪ માં પાટણમાં નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી અને આશાવલ્લીપુરિમાં આરંભી અણહિલવાડમા સં. ૧૧૭૮ માં પ્રાકૃતમા ચંદ્રપ્રભ ચરિત્ર પૂર્ણ કર્યું. તેમણે પોતાના ગુરૂભાઇ સિદ્ધસૂરિ (સં. ૧૧૯૨ મા ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિના કર્તા) ને પોતે શાસ્ત્રાર્થ શિખવ્યા હતા. (જુઓ જે.પ્ર.પૃ. ૩૯ અને ૪૮). સં. ૧૧૬૬ મા વિનયચંદ્ર નામના કર્તાએ કથાનક કોશ રચ્યો. (પા. સૂચિ નં. ૫૪)

---

૨૭૧ यो मालवोपात्तविशिष्टतर्क विद्यानवद्यो प्रशमप्रधानः।
विद्वज्जनालिश्रितपादपद्मः केषां न विद्यागुरुतामधत्त ॥
धारायां नरवर्मदेवनृपति श्री गोहृदक्ष्मापति
श्रीमत् सिद्धपति च गुर्जरपुरे विद्वज्जने साक्षिणि।
स्वैर्यो रंजयति स्म सद्गुणगणै र्विद्यामविद्याशयो
लब्धिः प्राक्तनगौतमादिगणभृत् संवादिनीर्द्धारयन् ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર. પી. ૩, ૯૫.

૨૭૨ જુઓ તેમની વંશ પરંપરામાં થયેલ અજિતપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૦૭ માં રચેલા શાંતિનાથચરિતની પ્રશસ્તિ.

ધર્મરત્નલઘુવૃત્તિના રચનાર શાંતિસૂરિ પણ પ્રાયઃ આ કોઇ હોઇ શકે (કે જેની સં. ૧૨૭૧ ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે. પી.૫, ૧૩૨)-જે. પ્ર. ૪૬.

૩૨૮. સં. ૧૧૬૨ માં વીરચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવસૂરિએ ૩૩૪ પ્રાકૃત ગાથામાં જીવાનુશાસન અને તે પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ રચ્યાં કે જે વૃત્તિને નેમિચંદ્રે અણહિલ્લવાડમા જયસિંહ રાજ્યમાં શોધી. (કાં. વડો. નં. ૧૮૪.) અને જે મૂલ ગ્રંથને 'સમગૃહનિવાસી' જિનદત્તસૂરિએ શોધી નિર્દોષ કર્યું. (પી.૫,૨૨;)

૩૨૯ ચંદ્રગચ્છના-પૌર્ણિમિક ગચ્છ સ્થાપક ચન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષ સૂરિની પ્રશંસા ગૂર્જરેશ જયસિંહદેવે કરી હતી.[૨૭૦] તેમણે શબ્દસિદ્ધિ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું અને મહર્ષિ કુલક-ઋષિમંડલ સ્તવન રચ્યુ (પી. ૧,૯૩; પી. ૩,૨૮; જેસ. પ્ર. ૪૪; વે. નં. ૧૭૯૭) તેમના એક શિષ્ય સમુદ્રઘોષને પોતે પદ આપ્યુ કે જેમણે માલવમા વિશિષ્ટ તર્કવિદ્યાની નિપુણતા બતાવી હતી, તથા ધારામા

ગુરુસ્તુતિ પી. ૫, ૧૨૫-૨૭ કે જેમાં પરંપરા એ આપી છે કે ૩ક્ત વિજયસિંહ-દેવભદ્ર-ધર્મઘોષ-સીલભદ્ર અને પરિપૂર્ણદેવ-વિજયસેન ધર્મદેવ-ધર્મચંદ્ર-ધર્મરત્ન-ધર્મતિલક-ધર્મસિંહ-ધર્મપ્રભસૂરિ

૨૭૦ सूरिः श्री धर्मघोषोऽभूत्तत्पट्टे देवताकृतिः ।
सिद्धराजस्तुतः कर्त्ता स्वमूर्तेः सूरिविंशतेः ॥
निष्ठामतीतविषयामपि वर्त्तमाने व्युत्पादयन्विरचयन्गुणवत्सु वृद्धिम् ।
सूत्रार्थयुक्तिकलनासु विशुद्धवुद्धि र्यः शब्दसिद्धिमकरोदपरप्रकाशः ॥

—સં. ૧૨૨૫ મુનિરત્નસૂરિ-અમમચરિત્ર પી ૩, ૯૫.

श्री चन्द्रप्रभसूरिपट्टतिलको निर्ग्रन्थचूडामणि-
र्जज्ञे श्रीजयसिंहभूपतिनुतः श्री धर्मघोषप्रभुः ॥

—સં. ૧૨૪૩ હેમપ્રભસૂરિ-પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાવૃત્તિ પ્રશસ્તિ.

यत्पादपद्मे कलहंसलीलां दधौ नृपः श्री जयसिंहदेवः ॥

—સં. ૧૨૯૬, તિલકાચાર્ય-આવસ્યકલઘુવૃત્તિ.

વળી જુઓ તેના સંતાનીય કમલપ્રભસૂરિના સં. ૧૩૭૨ માં રચેલા પુંડરીક ચરિત્રની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮૪.

રાત, અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા. ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ હિંદમા શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથીજ છેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠીઆવાડમાં અને ગૂજરાતમાં લખાયું ને વિકસિત થયું. દિગંબર સાહિત્ય દક્ષિણ હિન્દમાં રચાયું અને વિકસ્યું.

૧૭૭ વિક્રમ બીજા સૈકામાં **સમંતભદ્ર** નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે **આપ્તમીમાંસા** નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવતાં 'વનવાસી કહેવાયા. પછી બૌદ્ધાચાર્યોએ અનેક રાજાઓને પ્રતિબોધી બૌદ્ધધર્મી કર્યા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમાં સર્વ તીર્થોને સ્વાધીન લીધાં ને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ બેસાડવામાં આવી. હજુ પણ તળાજા વગેરેના પર્વતોમાંની ગુફાઓ બૌદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે.

૧૭૮ ઉપરોક્ત દિગંબર અને શ્વેતામ્બર બંને શાખાઓના શરૂઆતના ગ્રંથો જોતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરૂપણપદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે હતી. તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય-બંનેનું નિરૂપણ ઉપનિષદ્ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતું. વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમા પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડયો. બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બંનેની મિશ્રિત અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ, તેથી જૈનાચાર્યો પણ બૌદ્ધાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ-સિદ્ધાતની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા લાગ્યા.

૧૭૯ આ પહેલા જૈન સાહિત્યમા સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી; પણ એટલું ખરું કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં પ્રાકૃત ભાષાનું સામ્રાજ્ય હતું. જૈન સાહિત્યમા સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતાંબર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય, એ કહેવું કઠણ છે; પણ એમ કહી શકાય છે કે બંને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઈએ.

---

૧૧૫ જુઓ પં. સુખલાલનો "જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ' એ નિબંધ ભાવનગર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો રીપોર્ટ.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

સચિત્ર.

[શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયથી સં. ૧૯૬૦ સુધીના શ્વેતામ્બર જૈનોના સાહિત્યનું કાલક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન]

લેખક

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ

બી. એ; એલ્. એલ્. બી.

ઍડવોકેટ, હાઇકૉર્ટ, મુંબઈ.

[જૈન રાસમાળા–પૂરવણી, જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા, જિનદેવદર્શન, સામાયિક સૂત્ર, જૈન કાવ્યપ્રવેશ, જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧ તથા ૨ ના પ્રયોજક; નયકર્ણિકાના વિવેચક; વિવેકાનંદના પત્રોના અનુવાદક; ગત 'જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ' અને 'જૈનયુગ' માસિકના તંત્રી; 'સાહિત્યસંસદ્'ના જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સની સ્થાયી અને કાર્યવાહી સમિતિ તેમજ અનેક જૈન સંસ્થાની સમિતિઓના સભ્ય.]

વિ. સં. ૧૯૮૯ વીરાત્ ૨૪૫૯ ઇ. સ. ૧૯૩૩

પ્રકાશક:—શ્રી જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફિસ–મુંબઈ.

કિંમત ૭ રૂપીઆ.

પ્રકાશક :
શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ ઑફિસ તરફથી
રણછોડલાલ રાયચંદ ઝવેરી,
મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી (સોલિસિટર)
સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓ
૨૦, પાયધુની, મુંબઈ. નં. ૩.

નિવેદન.

भवबीजांकुरजनना-रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै॥

—ભવરૂપ વૃક્ષના બીજાંકુર એવા રાગાદિક જેના ક્ષય પામ્યા હોય તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, ગમે તો વિષ્ણુ હોય, ગમે તો મહાદેવ હોય કે ગમે તો જિન હોય-તેને મારો નમસ્કાર છે. —હેમાચાર્યકૃત મહાદેવસ્તોત્ર.

'આપણે નિશ્ચય કરીએ કે સત્યની આરાધના છોડવાના નથી સત્ય માટે દુનિયામાં સાચી અહિંસા એજ ધર્મ છે. અહિંસા તે પ્રેમનો સાગર છે. તેનું માપ જગતમાં કોઇ કાઢી શકયુંજ નથી. એ પ્રેમસાગરથી આપણે ઊભરાઇ જઈએ તો આપણામાં એવી ઉદારતા આવે કે તેમાં આખા જગતને આપણે સંકેલી શકીએ છીએ. એ કઠિન વસ્તુ છે ખરી, છતાં સાધ્ય છે. તેથી આપણે શરૂઆતની પ્રાર્થનામાં સાંભળ્યું કે શંકર હો કે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા હો કે ઇન્દ્ર, બુદ્ધ હો કે સિદ્ધ, મારૂં માથું તેનેજ નમે જે રાગદ્વેષરહિત છે, જેણે કામો જીતેલા છે, જે અહિંસાની-પ્રેમની મૂર્ત્તિ છે.

૧ **આ ઇતિહાસની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ** એ છે કે:—ગૂજરાતની અસ્મિતા માટે ગૌરવ ધરાવનાર અને તેની પ્રતિષ્ઠા વધે તેમ કરવા મથનાર સિદ્ધહસ્ત લેખક-નવલકથાકાર શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી M. A. LL. B. ઍડવોકેટે સાહિત્ય-સંસદ સ્થાપી. તે દ્વારા 'ગુજરાત' નામનું સચિત્ર માસિક કાઢ્યું. તેમણે મને સને ૧૯૨૨ ના અક્ટોબરમાં અંગ્રેજીમાં પત્રદ્વારા જણાવ્યું કે:—

'We have decided to start a work on a history of literature and a Gujarati dictionary.

As a personal friend I have already guaranteed your cooperation and we are going to burden you with the whole load of old Jain literature in which you are the best available authoriry. I think we cannot give you any

well-known author but we will have to give you the whole host of obscure Jain authors and you will have to do your utmost in producing the work on a line which will justify the existence of our 'Sahitya Sansad.'

It is a tremendous task and to carry it out through within the short time i.e. before March 1923 is well-nigh impossible but if the Sansad wants to justify the role which it has proposed to play there is no other alternative but to accomplish the impossibility.'

—'અમોએ સાહિત્યના ઇતિહાસ પર એક ગ્રંથ અને ગૂજરાતી શબ્દકોષ કાઢવા નિર્ણય કર્યો છે.

એક અંગત મિત્ર તરીકે મેં તમારા સહકારની નામીનગીરી ક્યારની આપી છે અને અમો જૂનું જૈન સાહિત્ય કે જેમાં તમે, જેટલા હસ્તગત છે તેમાં, શ્રેષ્ઠ પ્રમાણભૂત છો, તેનો સર્વ ભાર તમોપર લાદવાના છીએ. હું ધારૂં છું કે તમોને કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારનું કાર્ય અમે આપી શકતા નથી પણ તમને અપ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથકારોના આખા સમૂહનું કાર્ય આપવું પડશે અને તમારે તે કાર્ય આપણી 'સાહિત્ય સંસદ્'ની વિદ્યમાનતાને સાર્થક કરે તેવી શૈલી પર તૈયાર કરવામાં તમારાથી બની શકે તેટલી શક્તિથી કરવું પડશે.

તે જબરૂં કામ છે અને તે ટૂંક સમયમાં એટલે ૧૯૨૩ના માર્ચ સુધીમાં પાર પાડવું એ લગભગ અશક્ય છે, પરન્તુ જો સંસદ્ જે ભાગ ભજવવા બહાર પડેલી છે તે કૃતાર્થ કરવા માંગતી હોય તો તે અશક્ય વાતને સિદ્ધ કરવા સિવાય છૂટકોજ નથી.' [જુઓ જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ. ૧૭૧.]

૨ આના ઉત્તરમાં તુરત મેં જણાવ્યું કે 'આપે લીધેલી યોજના મહાભારત છે અને તેમા મારાથી યથાશક્તિ અને યથામતિ ફાળો અપાય તેમ હું પ્રયત્નશીલ રહીશ. મને ૨૩ના માર્ચ સુધીમાં તે બંને મહાકાર્યો પૂરાં થવાં અશક્ય લાગે છે, છતાં પ્રયત્નો ભગીરથ હશે તોજ સાધ્ય થવાનો 'ચાન્સ' લાગે છે.' [જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ. ૧૭૧]

૩ ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસપર એક ગ્રંથ જુદા જુદા લેખકોના લેખોવાળો પ્રકટ કરવો, તેના કરતાં તેનાં પંચ 'વૉલ્યુમો'

અમુક અમુક વિષયનાં કરી તે પરના લેખો 'ગુજરાત'માં ચૈત્ર સં. ૧૯૮૦ થી પ્રકટ કરવા શરૂ કરી દેવા એવી સને ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં અંગ્રેજીમાં લખેલી કાચી યોજના મને સૂચના માટે મોકલવામાં આવી અને તેમાં ચોથું ને પાંચમું વૉલ્યુમ નરસિંહથી દયારામ સુધીનાં ચારસો વર્ષ માટે રાખી તેમાં 'જૈન સાહિત્ય' મૂકી તે સંબંધીનું કાર્ય કેટલા પૃષ્ઠમા કરવું ઘટે તે માટે મારી સૂચના માગી. આ કાળનું જૈનોનું ગૂજરાતી સાહિત્ય ઘણું હોઈ તેને થોડાં પૃષ્ઠોમાં ન્યાય ન આપી શકાય એમ મેં જણાવ્યું.

૪ આ દરમ્યાન 'ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નામની મહાભારત યોજનાનો ખરડો છપાવીને શ્રીયુત મુનશીએ પ્રકટ કર્યો હતો. તેના તંત્રીમંડલના પ્રમુખ તરીકે તેઓ હતા અને તે મંડલના સભાસદો તરીકે અન્ય દશ સભ્યો-લેખકોની નિમણુક કરવામાં આવી હતી તેમાં મારૂં નામ પણ હતું. આ યોજનામાં ભૂમિકાનો પ્રથમ ભાગ, અને પછી આરંભકાલ, મધ્યકાલ અને અર્વાચીનકાલ એમ કાલના ભાગ પ્રમાણે ત્રણ કાલ એટલે કુલ ચાર ભાગ પાડયા હતા, અને એ દરેક ભાગને અમુક ખંડોમા વહેંચી કુલ દશ ખંડોની કાચી ગોઠવણ ઘડી કાઢી હતી. (વૈશાખ શુદ ૯ મંગળ-જુઓ તે વખતનું 'ગુજરાત'). આ યોજનામાં ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા. તેમાં મધ્યકાલના યુગની શરૂઆત સં. ૧૪૫૯માં અમદાવાદની સ્થાપનાથી ગણીને સં. ૧૯૦૮ સુધી તેનો અંત સ્વીકારાયો. ભૂમિકાના પ્રથમ અને બીજો એમ બે ખંડ, અને મધ્યકાલનો પાંચમો ખંડ એમ ત્રણ ખંડ પ્રથમ હાથ ધરવામા આવ્યા. મધ્યકાલને ૫મો ૬ઠો ને ૭મો એમ ત્રણ ખંડ આપેલા તે પૈકી પાચમા ખંડનો વિષય 'મધ્યકાલના સાહિત્યના પ્રવાહો વીશે અગ્રલેખો' રાખ્યો હતો. તે અગ્રલેખોમાં સાતમો અગ્રલેખ નામે 'જૈન સંપ્રદાય અને આ મધ્યકાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય' મૂકી તેના લેખક તરીકે મારૂં નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

આ પાચમા ખંડના અગ્રલેખ લખનારાઓને સૂચનાઓ તંત્રી-મંડલે એ કરી હતી કેઃ—

૧ દરેક અગ્રલેખ 'ગુજરાત'નાં ૨૦ કે ૨૫ પૃષ્ઠોથી વધારે લાંબો ન કરવો.

૨ દરેક અગ્રલેખનાં ૪, ૫ કે ૬ પ્રકરણો કરવાં.

૩ અગ્રલેખો એવી રીતે વહેંચવામાં આવ્યા છે કે તેથી એકજ વિષય તેમાં આવી જાય. આથી બીજા વિષય વીશે કે સામાન્ય વિષય સંબંધી એમાં કંઈ પણ ન આવે તો ચાલશે

૪ બને ત્યાં સુધી આધાર ટાંકવાની તસ્દી લેવી અને તે વિષયસંબંધી પુસ્તકોની યાદી યોગ્ય લાગે તો પરિશિષ્ટમાં આપવી.

૫ દરેક અગ્રલેખમાં એક બલ આવી જાય છે તો તે બલની ઉત્પત્તિ, તેનું ગુજરાતમાં દર્શન કેમ થયું અને તેણે કેવું સ્વરૂપ પકડયું તે પણ તેમાં આવી જવાં જોઇએ. બાકીના ભાગમાં તે બલનો વિકાસ, તેનો પરિપાક, તેનું સાહિત્યમાં દર્શન, તેમાંથી સાહિત્યમાં આવેલી વિશિષ્ટતા અને સમૃદ્ધિ, તેનું અદૃષ્ટ થવું અને તેની બીજાં બલોપર અસરઃ આ વસ્તુઓ પર બને તો દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરવાં. (વૈશાખ શુદ ૯ મંગળ.)

આ યોજનામાં ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા.

૫ ૧૯૨૪ના જુનમાં 'જૈન સંપ્રદાય અને આ કાલનું સાહિત્ય'ના પરનો લેખ લખાઇ ગયો હશે, નહિ તો સત્વર શરૂ કરી જુનની અંતે મળે તેમ મંત્રીએ પત્રથી જણાવ્યું. સાથે લખવાના મુદ્દાઓની નોંધ મોકલી કેઃ—'૧ જૈન સંપ્રદાયનો ઉદય, ૨ તેનું સ્થાન ૩ તેનું ગુજરાતમાં આગમન, ૪ વલભી, ચાવડા અને સોલંકી સમયનો જૈન મત, ૫ મુસલમાન રાજ્યની શરૂઆતમાં જૈન ધર્મની સ્થિતિ, ૬ દશમી સદીમાં જૈન ધર્મની ગુજરાતના જીવનપર અસર, ૭ મુસલમાન રાજ્ય પહેલાંનું જૈન સાહિત્ય, ૮ મધ્યકાલના જૈન સાહિત્યના મુખ્ય ગુણ, ૯ પ્રબંધ સાહિત્ય, તેની વિશિષ્ટતા, ખુબીઓ અને ખોડો, ૧૦ નરસિંહ યુગના જૈન કવિઓ, ૧૧ નાકર અને પ્રેમાનંદ યુગના કવિઓ. ૧૨ દયારામ યુગના કવિઓ, ૧૩ આ યુગોમાં

સાહિત્યની પ્રગતિ અને વિકાસ, ૧૪ મધ્યકાલમાં સાંસ્કારિક બલ તરીકે જૈનમત, સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય તે'—તે નોંધમાં મથાળે નોંધ કરી હતી કે '૩૦ થી ૩૫ લખેલાં પાનાં કરતાં વધારે નહીં. પહેલાં મથાળાં બે પાનાં કરતાં વધુ નહીં'-આટલા ટુંકા લખાણમાં આ ૧૪ મુદ્દા સમાવી આખો લેખ લખવાનું મારે માટે અશક્ય હતું; ત્યારપછી શ્રી મુનશીએ આ અગ્રલેખમાં એવાં પ્રકરણો પાડવાનું સૂચન કરી ગયા કે ' (1) Jainism 4 Printed pages (2) Jainism as a political & social force in Hindu-Gujarat આરંભકાલ 830–1459 (3) Jain literature in the આરંભકાલ (4) Jainism as a political and social force during the મધ્યકાલ સં. ૧૪૫૯ to ૧૯૦૮ (5) The growth and progress of Jain literature during મધ્યકાલ (6) The characteristic form (પ્રબંધ form) of Jain literature (7) The ideal of Jain literature during this age. ત્યાર પછી તે બાબત પર ખૂબ ઊહાપોહ, મંત્રણા, આગ્રહ થતાં રહ્યાં અને થોડાં વધારે પાનાં થશે તો ચલશે પણ લખવા માંડો—આમ તે પ્રમુખ શ્રી મુનશીએ જણાવ્યું એટલે છેવટે ઉપરના સર્વ મુદ્દાઓ પર લક્ષ રાખી 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એવું મથાળું બાંધી તેના પર નિબંધ લખવાનું મેં સને ૧૯૨૬ના આરંભમા શરૂ કર્યું.

૬ તે લખતાં ૩૫ પછી ૪૦, પછી ૫૦ એમ પૃષ્ઠો પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીએ વધારી આપવા છતા પણ મધ્યકાલીન (સં. ૧૪૫૯ થી સં. ૧૯૦૮ સુધીના) સાહિત્યનો વારો આવે તે પહેલાનાં પ્રકરણોનાં પૃષ્ઠો ૫૬ થઇ ગયાં. આથી જગ્યાનો અતિ સંકોચ પડયો. મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્ય માટે પ્રધાનતઃ લખવાનું હતું તે અતિ ગૌણ કરી નાંખવું પડયું. તે સાહિત્યના જૈન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી તે ભાગ ટૂંકાવવો પડયો. દરેક શતકવાર જૈન કવિઓનાં કાવ્યોના નમુનાઓ તૈયાર કરેલા તે ઉક્ત

નિબંધમાંથી બાદ કરવા પડયા. તત્કાલીન રાજકીય સ્થિતિ અને અન્ય ધર્મોના પ્રવાહોનો સ્પર્શ જ કરી ન શકાયો.

૭ આ રીતે લખાયેલો નિબંધ જે પંદર પ્રકરણોમાં પૂરો થયો તે આ પ્રમાણે છેઃ—૧ જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન ૨ આગમ કાલ–આરંભકાલ (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. ૩૦૦), ૩ વલ્લભી અને ચાવડાનો સમય (સં. ૩૦૦ થી સં. ૧૦૦૦), ૪ સોલંકી વંશ (સં. ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦), ૫ હૈમયુગ—હેમચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), ૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય (વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું), ૭ સોલંકી વંશ–અનુસંધાન (સં. ૧૨૩૦–૧૨૯૯), ૮ વસ્તુપાલ તેજપાલનો સમય (વસ્તુ–તેજ યુગ સં. ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૦), ૯ વાઘેલા વંશ (સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬), ૧૦ ગૂજરાતમા મુસલમાનો (સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૫૬), ૧૧ સોમસુન્દર યુગ (સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦), ૧૨ વિક્રમ સોળમું શતક, લાવણ્યસમય યુગ (સં. ૧૫૪૦ થી ૧૫૯૦), ૧૩ હીરવિજયસૂરિનો–હૈરક યુગ (૧૭મો સૈકો), ૧૪ યશોવિજય યુગ (૧૮મું શતક), ૧૫ વિક્રમ ૧૯મું શતક–ઉપસંહાર.

૮ સાહિત્યસંસદ્ તરફથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય' (ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન) ખંડ ૫ મો નામે 'મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ' સાત ભાગમા વિભક્ત કરી પ્રકટ કરવામા આવ્યો, તેમાં બીજા–ત્રીજા–અને ચોથા ભાગમાં પૃ. ૬૬થી ૧૫૮ સુધીનાં કુલ ૯૩ છાપેલાં પૃષ્ઠોમાં મારો ઉક્ત નિબંધ સન ૧૯૨૬માજ પ્રકટ થયો. આ નિબંધ માટે શ્રીયુત નાનાલાલ ચિમનલાલ મહેતા I. C. S. (સિવિલિયન)એ પ્રતાબગઢ ઔંધથી તા. ૨૬–૧૦–૧૯૨૬ના મારા પરના પત્રમા જણાવ્યું કેઃ—

'I have been reading your 'જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય' in Gujarati Sahitya with much admiration for scund scholarship and proper perspective. I do not think there is anything in the Gujarati literature or in any other language

that I know of, what gives such detailed information about Jain literature. × × ×

—હું 'ગુજરાતી સાહિત્ય'માં તમારો 'જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય' (એ નિબંધ) વાંચી ગયો છું અને તેમાંના સંગીન વિદ્વત્તા અને યથાસ્થિત રેખાદર્શન માટે મને અતિ આદર ઉત્પન્ન થયો છે. ગુજરાતી વાઙ્મયમાં કે મને માહીતી જેની છે એવી કોઈ બીજી ભાષામાં જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવી વિસ્તૃત માહિતી આપે એવું કંઈપણ હોય એમ હું ધારતો નથી.

૯ આ અને બીજા વિદ્વાનોના સારા અભિપ્રાયોથી મને પ્રોત્સાહન મળ્યું. તેથી તે વિષયમાં તજ્જ્ઞ એવા વિદ્વાનોને બતાવી તેમની સૂચનાઓ મેળવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. મારા મિત્ર પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીને તેનો અમુક ભાગ જોવા મોકલી આપ્યો, ને તેમણે જોઇ જઈ તેમાં અહીં તહીં યોગ્ય સુધારાવધારા ટુંકમાં કર્યા પણ પછીના ભાગ અનવકાશ આદિના કારણે પોતે જોઈ ન શક્યા. પછી મારા સુહૃદો:-પંડિત શ્રી બેચરદાસ, રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી અને રા. રસિકલાલ છોટાલાલ કાપડીઆ તે છપાયેલો નિબંધ વાંચી જોઇ ગયા અને તે સંબંધી કંઇક સૂચનો યત્રતત્ર તેમણે કર્યાં. બીજા જૈન સાક્ષરોને જૈન યુગના તંત્રી તરીકે મેં તેના કાર્તિક માગશર ૧૯૮૩ના અંકમાં ઉક્ત નિબંધમા સુધારા વધારા સૂચવવા માટે પ્રેમપૂર્વક જાહેર આમંત્રણ કરેલું પણ કોઈએ સૂચના કરવા તસ્દી લીધી નથી. આ રીતે આ નિબંધ તે આકારમાંજ થોડા અહિં તહીં ફેરફાર સાથે રહ્યો.

૧૦ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ' નામના મારા ગ્રંથની પ્રસ્તાવના તરીકે આ નિબંધ તે ગ્રંથના પ્રથમ ભાગના નિવેદનમા જણાવ્યા પ્રમાણે આપવાનો મેં વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ તેને સપ્રમાણ સંશોધિત વર્દ્ધિત આકારમાં પુનઃ લેખારૂઢ કરી મૂકવાનો અને ખાસ કરી જૈન આગમ—સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમેરવાનો મારા સહૃદય મિત્રો અને ખાસ કરી મારા સુહૃદ રા. મોહનલાલ ભગ-

વાનદાસ ઝવેરીનો આગ્રહ થતાં તેમ કરવાનો અથાગ પરિશ્રમ સને ૧૯૨૮ના વર્ષથી આરંભ્યો. તે નિબંધનું નામ ફેરવીને '**જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ**' રાખી, શ્રીમન્ મહાવીર પ્રભુના આગમ-સાહિત્યથી શરૂઆત કરી એક એક પ્રકરણ હું લખતો ગયો. સાત સાત પ્રકરણોનો એક વિભાગ કરવામાં આવ્યો, ને જેમ જેમ લખાઇ પ્રકરણ તૈયાર થાય તેમ તેમ તેનાં ૫૦-૧૦૦ પૃષ્ઠ છાપવા મોકલાતાં ગયા. પ્રથમ હપ્તો ૧૯૨૮ના જુલાઇમાં છાપખાને મોકલાયો.

૧૧. ત્યાં એક અઘટિત ઘટના થઇ. તા. ૧૮-૮-૨૮ને દિને મારા ટેબલ પર મારા ચાર વર્ષની વયના ચિ. રમણિકલાલે દીવાસળી સળગાવી-તેથી થયેલી ન્હાની આગને પરિણામે આ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની સં. ૧૩૦૦ પછીની મારી નોંધો બળીને ખાખ થઇ ગઇ; અને બીજાં થોડાં પુસ્તક વગેરે કેટલુંક દાઝી ગયું, પણ આગ વિશેષ પસરી નહિ તેથી ઘણું બચી ગયું તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર! ન્યૂટન અને તેના પ્રિય શ્વાનનો દાખલો યાદ આવ્યો! આ કારણે સં. ૧૩૦૦ પછીની નોંધો પુનઃ કરી પુનર્લેખન કરવામાં પરિશ્રમ લેતાં મૂળ કરતાં વિશેષ સારૂં લખાયું હશે એ પ્રતીતિથી જે થયું તે સારાને માટે એ કહેવત અનુસાર રમણિકે રમણીય કર્યું એવો મારા મને સંતોષ લીધો.

૧૨. આ છપાવાનો આરંભ ૧૯૨૮ના સપ્ટેંબરમાં થયો કારણકે તે માસમાં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગ'-એ ગ્રંથનું મૂળ વસ્તુ છપાતું હતું તે પૂરૂં થયું હતું અને આ નિબંધ બાકી હતો. તે નિબંધનાં મૂળ 'ગુજરાત' માસિકના કદ જેવાં ૯૩ છપાયેલ પૃષ્ઠ હતા તે શોધિત-વર્દ્ધિત થઇને તે ગ્રંથના કદનાં બહુ તો ત્રણસોથી ચારસો છપાયેલ પૃષ્ઠો થશે એમ અડસટો થયો હતો. એક બાજુ લખાતું જાય ને બીજી બાજુ છપાતું જાય; પ્રેસાદિની અનિયમિતતા પણ આડી આડી આવતી જાય, છતાં બનતી ત્વરા રાખવામાં મેં પ્રમાદ પ્રાયઃ સેવ્યો નથી.

૧૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસ છપાતો હતો તેથી તેની સાથે તે આવનાર હતો, પરંતુ તે

પ્રસ્તાવના જુદા પુસ્તક રૂપે પણ પ્રકટ થાય તો વધારે સારૂં, અને એવો અભિપ્રાય પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામા મૂકેલા મારા 'જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામના નિબંધ માટે કેટલાક વિદ્વાનોએ જુદા ગ્રંથાકારે બહાર પાડવાની પરમ આવશ્યકતા જણાવી હતી, તેથી તેની પાંચસેં નકલ મારા તરફથી મારા ખર્ચે જુદી છાપી આપવાનું શ્રી જૈન શ્વે. કૉ.ના જનરલ સેક્રેટરી રા. મોહનલાલ ઝવેરીની સંમતિ લઇ મેં પ્રેસને કહી દીધું હતું, ને તે પ્રમાણે છપાયેલ છે.

૧૪. આમ છપાતાં મૂળ ત્રણસોથી ચારસો પૃષ્ઠ ધારેલા હતાં, તેને બદલે સને ૧૯૩૦ની આખરે હીરવિજયસૂરિના સમય સુધીના ૭ વિભાગનાંજ છપાઇને ૫૬૦ પૃષ્ઠ થયાં—એટલે ધારેલ કરતાં દોઢું બમણું છપાઇ ગયું, અને તે ઉપરાંત બીજું વધારે છપાવવાનું બાકી રહ્યું એટલે આ ઇતિહાસની બધી નકલો જૂદાજ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડયા વગર છૂટકોજ નથી એમ સમજાતાં ઉક્ત 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગ' કે જે કયારનો (સને ૧૯૨૮ના સપ્ટેંબર પહેલા) પ્રેસમાં છપાઇ ગયો હતો તે પુસ્તક રૂપે આ સંબંધીના નિવેદન સહિત બહાર પાડી દેવાનું સને ૧૯૩૧ના પ્રારંભમાં નકકી થયું ને તેના પરિણામે તે ઉક્ત ઇતિહાસની પ્રસ્તાવના વગરનો બંધાઇ ૧૯૩૧ ના પ્રથમાર્ધમાં બહાર પડી ગયો, કે જે સંબંધી વિદ્વાનો-પત્રકારોના અભિપ્રાય આ ગ્રંથને અંતે મૂકવામા આવ્યા છે અને તે પરથી તેનું મૂલ્ય આકી શકાશે. આ ઇતિહાસ કુલ ૮ **વિભાગમાં** ને તે દરેકના ૭ પ્રકરણ એટલે કુલ ૫૬ પ્રકરણમાં-૫૭૭ ટિપ્પણ સહિતના ૧૧૯૫ પેરામાં-૮૩૨ પૃષ્ઠમાં સને ૧૯૩૧ ના લગભગ આખરે છપાઇ રહ્યો. પછી વિસ્તૃત **અનુક્રમણિકા** કરતાં લગભગ ૭૫૦૦ કાપલીઓ વિશેષ નામો આદિની થઇ ને તેને ૨૩ વિષયમાં અક્ષરાનુક્રમે ગોઠવી પ્રેસમાં ૧૯૩૨ના મે માસમાં મોકલતા તેનાં ૧૮૮ પૃષ્ઠ છાપતાં પ્રેસે પાચ માસ લીધા. તે અનુક્રમણિકા એ આ ઇતિહાસના વિશેષ શબ્દો-નામોનો કોશ છે.

૧૫. આ **વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા** પછી '**શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ-પત્રક**' મૂકેલું છે. તે સંબંધી જણાવવાનું કે આખો ઇતિહાસ મૂળ

છપાઇ જતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં. દરમ્યાન તેના પર પ્રકાશ પાડતાં ચાર પુસ્તકો બહાર પડયાં:—

(૧) પં. સુખલાલ કૃત તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂ૦ વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના (પ્ર૦ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ) (૨)અ૦ સુખલાલ સંઘવી અને અ૦ બેચરદાસ દોશીએ તૈયાર કરેલ સન્મતિપ્રકરણ-પ્રસ્તાવના અનુવાદ વિવેચન આદિ સહિત પ્ર૦ શ્રી પુંજાભાઇ જૈન ગ્રંથમાળા કાર્યાલય અમદાવાદ). (૩) મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય કૃત નિબંધ નામે 'વીર-નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના' (પ્ર. નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ૧૦-૪ અને ૧૧-૧ અંકમાં, પછી જુદા પુસ્તકાકારે પ્ર૦ ક. વિ. શાસ્ત્ર સમિતિ, જાલોર) અને (૪) તે મુનિશ્રીની પ્રભાવકચરિતના પ્રબંધોની પર્યાલોચના (પ્ર૦ ચ. નું ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર'. આ ચારેમાંથી ઉપયુક્ત લાગેલી હકીકતોની દરેક પારા અને ટિપ્પણવાર નોધ કરી તે વૃદ્ધિને શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિપત્રકમાં આ પુસ્તકને અંતે પ્રકટ કરેલ છે; આથી આ ઇતિહાસ સાંપ્રતકાલ સુધી લભ્ય માહિતીવાળો (uptodate) કરવામાં આવ્યો છે. તે પત્રકમાં આવેલ વિશેષ શબ્દો–નામોને ઉપર્યુકત 'વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા' માં દાખલ કરવાનું શકય નહોતું તેમ તેની જુદી અનુક્રમણિકા થઇ શકી નથી તેને માટે મને ખેદ થાય છે પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજાતા વાચકો તેને નિભાવી લેશે.

૧૬ આ ઇતિહાસના અગ્ર ભાગમાં આ **નિવેદન** સાથે, પ્રો. કામદારની **પ્રસ્તાવના,** આ ગ્રંથમા વાપરેલા ટુંકા અક્ષરો સમજાવવા માટે **સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ,** જે સાઠ ચિત્રો આમાં રાખેલા છે તે દરેકની ટુંકી હકીકત સમજાવતો **ચિત્રપરિચય;** તથા તે સર્વ ઉપરાંત આ ઇતિહાસના દરેક વિભાગ ને તેના દરેક પ્રકરણમાં આવતી હકીકતો અતિ સંક્ષેપમા જણાવતો સામાન્ય **વિષયાનુક્રમ** મૂકેલ છે. આ સર્વ વાચકોને દરેક જાતની સરલતા આપી દરેક રીતે માર્ગદર્શક થશે.

૧૭ આ ઇતિહાસના ચોથા વિભાગનું ચોથુ પ્રકરણ નામે 'વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ' તે છપાતું હતું ત્યારે એક વાનગી તરીકે જૈનયુગના ભાદ્રપદથી કાર્ત્તિક ૧૯૮૫-૮૬ ના અંકમાં પૃ. ૮૨ થી ૯૫ માં પણ તેના તંત્રી તરીકે મેં નિવેદિત કર્યું હતું કે જે પરથી તેના વાચકોને તે ઇતિહાસ કેવી શૈલી પર લખાય છે તે જાણવાનું મળી આવે. આ પ્રકરણ વાંચી કૌમુદી પત્રના વિદ્વાન્ તંત્રીશ્રી વિજયરાય ધ્રુવે તેના માર્ચ ૧૯૩૦ ના પૃ. ૧૯૭ પર પોતાની ૨૧-૨-૩૦ ની 'ડાયરીમાંથી' એ મથાળા નીચે જણાવ્યું હતું કેઃ—

'છ અઠવાડિયાં પર આવેલ આ અંક ('જૈનયુગ' ભાદરવાથી કાર્ત્તિક) આજેજ કેકે નિવૃત્તિથી જોઈ શક્યો. તેનાં સવાસોથી પણ વધુ પાનાંમાં મોટે ભાગે તે જૈનોપયોગી કે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી વિદ્વત્તા ભરચક ભરી છે. મિત્રદાવે મારૂં પહેલું ધ્યાન તો ગુજરાતના ગણ-તર તરૂણ વિદ્વાનોમાંના એક ચીમનલાલ જે. શાહના ઉત્તર હિંદમાંના જૈનધર્મ વિશેના એમના નિબંધની અનુક્રમણિકાએ ખેંચ્યું. આટલા પરથી જ લેખકની મહેનત ને ઝીણવટ એટલી બધી દેખાય છે કે આખું પુસ્તક પ્રગટ થયે એ વિષયના વાઙ્મયમાં કીમતી ઉમેરો થવાનો જ. આ જ કથન તંત્રી રચિત 'જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ'માંથી વસ્તુપાળ તેજપાળના યુગની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પ્રકરણ પ્રસ્તુત અંકમાં છપાયું છે, તેને વિશે કરી શકાય. શો જીવનપર્યંત કર્યોજ કરેલો સાહિત્ય-સંચય ! મોહનભાઈ સામે કોઇપણ વાજબી ફરિયાદ હોય તો એ જ હોઈ શકે કે પોતાનાં સાધનશકિતનો લાભ આજ પહેલાં જુજ પ્રમાણમાં તેઓ આપતા હતા; હવે વધુ આપે છે, પણ હજી પૂરતા પ્રમાણમાં કદાચ નહીં. વસ્તુપાળ તત્કાલીન આંતરપ્રાંતીય પ્રતિષ્ઠા વાળા કવિ અને વિદ્યાપોષક હતા, તેમણે રૂ. ૧૮ હજાર (જો એ વાતમાં ખાસ અત્યુકિત ન હોય તો) માત્ર લાયબ્રેરીઓ પાછળજ ખર્ચેલા, તેથી એઓ તો સંવત તેરમા સૈકાના કાર્નેજી જેવા; આ બધું મને તો આ લેખેજ પહેલીવાર શીખવ્યું'. × × ×

૧૮ હવે આ સમગ્ર ઇતિહાસ બહાર પડે છે, તો તેના અધ્યયનથી ઘણી વાતો નવી અને તે પહેલીવારની માલૂમ પડશે. તેની

ટુંક સિલસિલાબંધ તપાસ (survey) જૂદી આપવા અને તેમાં જે જે પુસ્તકો મુદ્રિત થઇ ગયા છે તે સર્વેની વિષય-માહિતી, તેમજ ટીકાત્મક ચર્ચા કરી મૂકવા સંકલ્પ હતો પણ તે પાર પડી શકયો નથી. તેમ કરતાં હજુ કેટલાંયે વર્ષો વીતી જાય અને કદાચ મનની મનમાં સમાય, તે ભયથી જેટલું બની શકે તેટલું, સંગ્રહ કરી એક 'સંગ્રહ-ગ્રંથ' તરીકે યા કૃતિઓ કર્ત્તા વગેરેના સમયબદ્ધ અનુક્રમમાં તેના 'કોશ' તરીકે હાલ આપી પ્રકટ કરવું તે વાત મુખ્યપણે લક્ષમાં રાખી સાથે સાથે બની શકે તેટલી વિષયમાહિતી ને ચર્ચા પણ ટુંકમાં લખી નાંખી આ ઇતિહાસ પ્રકટ કરી નાખેલ છે. તે લખતાં-છપાતાં ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. એની પાછળ દિનરાત શ્રમ લેવામાં મેં કચાશ રાખી નથી. સમય લઈ પોતાને ખર્ચે જૂદે જૂદે સ્થળે જઇ પુસ્તકભંડારો જોઇ તપાસી આવવા, તેમાંથી મળેલાં તેમજ અન્ય પ્રાપ્તવ્ય સાધનોને પ્રાપ્ત કરી સંગ્રહ કરવો, તેમાંથી નોંધો-ટાચણો કરી લેવાં, તે પરથી પ્રમાણો આપી પ્રકરણો લખવાં, છાપવા મોકલવાં, તેનાં પ્રુફોનું શોધન કરવું, તેને પાછાં મંગાવી સુધારવા-પ્રેષવા, તેની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરવી વગેરે બધુંય એકલે પંડે કોઇની પણ સહાય વગર-એક 'પ્રુફ-રીડર' જેવાની પણ મદદ વગર કરીને આ પુસ્તક મેં ગૂજરાતને સાદર ધર્યું છે.

૧૯ જે સ્થળના જૈન પુસ્તકભંડારો હું સં. ૧૯૮૬ સુધીમા જાતે જઇ જોઇ તપાસી આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ મેં મારા જૈનગૂર્જર કવિઓના પ્રથમ અને બીજા ભાગના નિવેદનોમાં કર્યો છે. આ જોવામાં પહેલેથી મારી દૃષ્ટિ દેશી ભાષા-કવિઓ પ્રત્યે હતી. સંસ્કૃત આદિમાં ગ્રંથ રચનારની થોડી પ્રશસ્તિઓ પહેલાં લખી રાખી હતી તે મેં શ્રી જિનવિજયને આપી દીધી હતી. મને એ સ્વપ્ને પણ ન હતું કે મારે આવો ઇતિહાસ લખવાનું અતિ શ્રમસાધ્ય કાર્ય કરવું પડશે; સ. ૧૯૮૫ માંના મે માસની છૂટીમાં ખેડાના ભંડાર જોવા હું ગયો ત્યારથી બધી ભાષામાં રચાયેલાં હસ્તલિખિત

પુસ્તકોની પ્રશસ્તિઓ લેવી-તપાસવી મેં શરૂ કરી. પછી સં. ૧૯૮૭ ના આશોમાં મહુવામાં મારા મુરબ્બી મિત્ર રા. ફુલચંદ ખુશાલચંદ શાહને ત્યાં રહી ત્યાંના શ્રી યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમના હસ્તકનો મુનિ ગુલાબનો તથા ત્યાંના વૃદ્ધ મુનિશ્રી તિલકવિજયનો એમ બે પુસ્તકસંગ્રહ તપાસ્યા. તે વખતે ત્યાં શ્રી વિજયમોહન સૂરિને વિનંતિ કરતાં તેમના વડોદરાના 'શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહન જ્ઞાનમંદિર'ની ટીપ જોવા મળી. ને પછી સં. ૧૯૮૮ના માગશર-માહમાં તે ટીપમાની ગૂજરાતી ભાષાની બધી અને બીજી ભાષાની થોડી જોવા માગેલી હસ્તપ્રતો મુંબઇ મારે ખર્ચે મોકલવ.ની વ્યવસ્થા તેમના લખાણથી શેઠ પાનાચંદ ધારશી અને રા. લાલચંદ નંદલાલ શાહ દ્વારા થઇ ને તેનો લાભ મેં લીધો. આ દરમ્યાન મુંબાઇના શ્રી મહાવીર સ્વામીના દહેરાસર, પાયધુનીમાનો જિનદત્તસૂરિ ભંડાર પણ મેં જોઇ લીધો. આ રીતે ગ્રંથો તપાસવામા નિમિત્તભૂત થનાર સર્વેનો ઉપકાર હું સ્વીકારૂં છું.

૨૦ મારા મુરબ્બી મિત્ર શ્રીયુત કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી B. A. LL. B. વકીલ, અમદાવાદ-તેમણે અમદાવાદના અનેક જૈન ભંડારોની તપાસ લેવામાં, મને બીજી રીતે પ્રેરણા કરવામાં (દા. ત. ફૉર્બસ ગૂજરાતી સભાએ 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તેની તુલના' પર નિબંધ માટે મને રૂ. ૫૦૦ નું પારિતોષિક આપવાનું સન ૧૯૧૪ માં ઠરાવેલું હતું તે લખવામાં મને પ્રેરણા કરનાર તેઓ હતા), સાહિત્યસામગ્રીની સહાય આપવામાં અને અનેક રીતે મારી સાહિત્ય-સેવામાં રસ લેવામાં જે શ્રમ, પ્રીતિ અને સહકાર દાખવ્યાં છે તે માટે તેમનો હું ઋણી છું. તેમનો સ્વર્ગવાસ સને ૧૯૩૨ના જુનમાં થતાં આખા જૈન સાહિત્યજગતમાં ખોટ પડી છે કારણકે જૈનસાહિત્ય સંબંધી પાશ્ચિમાત્ય સ્કૉલરો સાથે અખંડ પત્રવ્યવહાર કરનાર, તેમને હસ્ત-લિખિત પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર, અપ્રકટ ગ્રન્થોને પ્રકટ કરાવવામાં

ભારે જહેમત લેનાર, ગમે તે ભંડારમાથી કે સાધુ પાસેથી જોઇતી પ્રત મેળવી આપનાર. સાહિત્યસેવીઓને અનેકવિધ સહાય દેનાર તેમના જેવા સરલસ્વભાવી સજ્જન હાલ સાંપડે તેમ નથી. તેમના આત્માને શાંતિ મળો !

૨૧. **ભંડારો–સૂચીપત્રો**–જૈન ભંડારો અને તેની ઉપયોગિતા સંબંધી આ ગ્રંથમાં પારા ૧૧૧૧–૫ મા લખાયું છે છતાં તેના સંબંધમાં જેટલું કહીએ તેટલું ઓછું છે.

શ્વેતાંબર જૈનોએ–જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતને સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કરવામાં–શોભાવવામા મોટો ફાળો આપ્યો છે, અને દરેક ગામ અને શહેરમાં રહેતા ઉપાશ્રયોમાં ગ્રંથભંડારો રાખી સાહિત્યને સાચવી રાખ્યું છે. તે દરેક ભંડારની ટીપ મેળવી કોઇપણ પુસ્તક–કૃતિની પ્રત ક્યાં મળે છે તેની નોધ લેવા ઉપરાત હાલમાં જે જે પ્રસિદ્ધ ભંડારો છે તેનો સમગ્ર જનતા સહેલાઇથી–વિશેષ મુશ્કેલી વગર લાભ લઇ શકે, તે માટે તેમને સાર્વજનિક ભંડારો કરાવવા પ્રયાસ સેવવાનો છે અને જે જે પ્રસિદ્ધ ભંડાર છે તેની શોધખોળ કરી બહાર લાવવાની જરૂર છે.

૨૨. રાય બહાદુર હીરાલાલે ૧૭–૧૨–૩૧ દિને પટણામાં 'ઑલ–ઈંડિયા ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ'ના પ્રમુખ તરીકે આપેલ ભાષણમાંથી ભંડારોની શોધખોળની જરૂર સંબંધે ફકરો નોંધવા જેવો છે:–

A thorough exploration of Bhandaras, which the foresight and excellent arrangements of the Jainas have so carefully preserved, has yet to be made. Regarding Pattan Jaina Bhandaras Professor Peterson said: 'I know of no town in India and only a few in the world, which can boast of so great a store of documents of such venerable antiquity. They would be the pride and jealously guarded treasure of any University Library in Europe' There are 13,000 manuscripts in Pattan, a des-

criptive and annotated catalogue of which is in course of preparation.

—જે ભંડારો જૈનોની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને તેમના ઉત્કૃષ્ટ પ્રબંધથી સંભાળ-પૂર્વક સંરક્ષિત રહ્યા છે તેની સંપૂર્ણ શોધખોળ હજુ કરવાની રહે છે. પાટણના જૈન ભંડારો સંબંધી પ્રોફેસર પીટર્સને કહ્યું હતું.-"પાટણ જેવું ભારતમાં એક પણ શહેર મેં જોયું નથી તેમજ તેના જેવાં આખા જગતમાં માત્ર જુજ શહેરો છે કે જે આટલી બધી ભવ્ય પ્રાચીનતાવાળી હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવવાનું અભિમાન ધરાવી શકે. આ પ્રતો તો યુરોપની કોઈ પણ યુનિવર્સિટી (વિદ્યાપીઠ)ના પુસ્તકાલયનો મગરૂરી લેવા લાયક અને અદેખાઈ આવે એવી રીતે સંગ્રહી સાચવી રાખેલો ખજાનો થઈ શકે તેમ છે." પાટણમાં તેર હજાર હસ્તલિખિત પ્રતો છે કે જેનું વર્ણનાત્મક અને ટીકાવાળું સૂચીપત્ર તૈયાર થાય છે.

૨૩. આ સૂચીપત્ર મૂળ સ્વ૦ સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ M. A.એ તૈયાર કરેલું અને તેને સુધારી વિસ્તારી સુંદર આકારમાં વિશેષ માહીતી સાથે મૂકવાનું કાર્ય મારા મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી તૈયાર કરે છે ને તે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી તેની પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલામાં છપાતું જાય છે. જેસલમેરના પ્રાચીન જૈન ભંડારમાના પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર તે બંને ભાઇઓના તે રીતે થયેલ પ્રયાસને પરિણામે તેજ ગ્રંથમાલામાં કયારનું છપાઈ ગયું છે. લીંબડીનો ભંડાર કાઠિયાવાડમાં મોટામાં મોટો છે અને તેનું સૂચીપત્ર ગ્રંથ અને ગ્રંથકારની નામાવલી ને રચ્યા-લખ્યા સંવતવાલું સાક્ષર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયના મહાપ્રયાસના પરિણામે બહાર પડી ચૂક્યું છે, પણ તે ઉપર્યુક્ત બે સૂચીપત્રોની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી, છતાંયે તેવા સ્વરૂપે પણ બીજા ભંડારો જેવા કે પ્રવર્ત્તક શ્રીમન્ કાન્તિવિજયજીના વડોદરા અને છાણીના બે ભંડાર, વિજયધર્મસૂરિનો હાલ આગ્રામાં રહેલ ભંડાર, વિજયનેમિસૂરિના ખંભાત અને અમદાવાદમાના ભંડાર, સુરતના મોહનલાલજી જૈન શ્વે૦ જ્ઞાન-ભંડાર-જૈનાનંદ પુસ્તક ભંડાર-જિનદત્તસૂરિ ભંડાર-સીમંધર સ્વામીના

મંદિરમાનો ને વડા ચૌટાના ઉપાશ્રયનો વગેરે ભંડાર, રાધનપુરનો, વીકાનેરનો, કચ્છ-કોડાયનો, કલકત્તા ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરીનો આદિ અનેક સ્થળના ભંડારોની ટીપો છપાઇ બહાર પડે તો સારૂં.

૨૪. શ્રીયુત ન્હાનાલાલ ચી. મહેતા આઇ. સી. એસ. જણાવે છે કે 'ગુજરાતનો અઢળક પૈસો દાન અને બીજા ન્યાતજાતના વરાઓમાં ખરચાય છે. તો શું એ સંભવિત નથી કે ગુજરાતના પાટનગરમા ગુજરાતનું એક સંગ્રહાલય ઉભું થાય અને ત્યાં ગુજરાતની ભૂતકાળની અને હાલની સમૃદ્ધિઓનુ ભાન આવે અને એના ભવિષ્યની ઝાંખી થાય એવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ થાય. જૈન શ્રીમંતોમા તો ભંડારો સ્થાપવાની અને જ્ઞાન-સંસ્થાઓ નીભાવવાની જુની પરંપરા છે. હજી જૈન સાધુઓમાં જેટલા ધુરંધર પંડિતો નીકળશે તેનાથી દશમા ભાગના પણ બીજા સંપ્રદાયમાંથી નહિ નીકળે. જૈન પ્રજાની આસ્થા હજી સાધુ યતિઓ ઉપર છે. એ બન્નેનું કર્ત્તવ્ય છે કે જૈન સંઘની કીર્ત્તિનો ધ્વજ એક સમૃદ્ધ જૈન સંગ્રહાલય ઉપર ફરકે. સાધન તો અનેક મોજૂદ છે, એ ભેગા કરવાની અને એને યોગ્ય મકાનમા સજાવવાનીજ જરૂર છે. જૈન જનતા સામે પૈસાનો સવાલ ઉભો કરીએ એ તો ધૃષ્ટતાજ કહેવાય.' ('પ્રસ્થાન'-મહા ૧૯૮૫ પૃ. ૨૩૪).

૨૫. પ્રદર્શનો—ભંડારમાં, સાધુઓ, યતિઓ તેમજ ખાનગી વ્યક્તિઓ પાસે રહેલી અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતો જાહેર પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની તક સાહિત્ય પરિષદ્ સાથે તેના આશ્રય નીચે ભરાતા સાહિત્ય પ્રદર્શન સમયે બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે, અને તેનો પણ જોઇએ તેવો વ્યવહારૂ લાભ લઇ શકાતો નથી કારણ કે તેનો અહેવાલ, તેની યાદી, વગેરે તે પ્રદર્શન જેના આશ્રય નીચે ભરાય તે સંસ્થા પ્રકટ કરતી નથી તેથી તે માત્ર તમાસારૂપે-થોડા દિવસના દૃશ્યરૂપે નિવડે છે.

૨૬. જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન સં. ૧૯૮૭ ના પોષમાં અમદાવાદ ભરાયું હતું તે પહેલાંજ અગાઉથી જૈનયુગના ૧૫-૧-૩૧ના અંકમાં મેં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે:—

પ્રદર્શન લોકો સંખ્યાબંધ આવીને જોઈ જાય, મોટી સંખ્યા જોઇને જણાવે કે જૈનોનું સાહિત્ય ઘણું છે અને પાંચ પચીસ દિવસ તે ખુલ્લું રહે અને પછી તેને સમેટી લેવામાં આવે તેથી પ્રદર્શનની ખરી મહત્તા અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ નહિં થાય. તે સિદ્ધ કરવા માટે નીચેની સૂચનાનો અમલ કરવા મારી આગ્રહપૂર્વક ભલામણ છે:—

૧ પ્રદર્શનમાં જે જે મૂકાય તેની સામાન્ય માર્ગદર્શક માહિતી આપતું અને ખાસ લક્ષ ખેંચનારી વસ્તુઓની મહત્તા સમજાવનારૂં પુસ્તક છપાવી જુજ કિંમતે જોવા આવનાર જનતાને પૂરૂં પાડવું.

૨ સર્વ પ્રદર્શિત સાહિત્યની વિગતવાર વર્ણનાત્મક સૂચી છપાવી બહાર પાડવી.

૩. વિદ્વાનો અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યજ્ઞોને નોતરવા અને તેમના બહોળા જ્ઞાનનો લાભ ભાષણો-વ્યાખ્યાનોદ્વારા જનતાને આપવો.

૪. તે તે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રેમીઓને, કળાવિદોને પ્રદર્શિત સામગ્રીની પૂરી નોંધ કરવા, પોતાને ખપ પૂરતું ઉતારી લેવા વગેરેની સર્વ જાતની સગવડ કરી આપવી.

૫. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં જે શૈલી પર ગૂજરાતી ભાષાના શતકવાર જૈન કવિઓ લઇને તેની દરેક કૃતિઓના આદિ અને અંત ભાગોની નોંધ કરવામાં આવી છે તે શૈલીપર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી કૃતિઓના જૈન ગ્રંથકારોની શતકવાર વર્ણનાત્મક સૂચી તેમની અંતની સંપૂર્ણ પ્રશસ્તિઓ અને આદિનાં મંગલાચરણ સહિત તેમજ તેની પ્રતો જ્યાં જ્યાં મળે છે તે ભંડોર, પ્રતની પત્રસંખ્યા, લેખકપ્રશસ્તિ વગેરે સહિત પ્રકટ કરવામાં આવે તો જૈન સાહિત્યનો અને સાહિત્યકારોનો ઇતિહાસ પૂરો પાડવામાં મહાન્‌માં મહાન્ ફાળો આપી શકાશે.

૬. ઐતિહાસિક ગ્રંથો જે જે હોય તે છપાવી પ્રકટ કરવા.

૭ સુંદર ચિત્રકામની કૃતિઓના ફોટા પાડી તેના 'બ્લૉકો' કરાવી છપાવી બહાર પાડવા.

આ સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં ભારે પુરૂષાર્થ અને મહાભારત શ્રમ સેવવાની જરૂર છે. તે માટે યોગ્ય કાર્ય-કર્તાઓને ચુંટી નિયુક્ત કરવામાં

આવે, તેમણે એકઠી કરેલ સામગ્રીને પ્રકટ કરવા માટે દ્રવ્યનો વ્યય થાય તોજ આ પ્રદર્શનની સંગીન કિંમત ચિરકાલ સુધી અંકાશે અને તેનું કાર્ય અમર થશે. નહિ તો તે પાંચ પચીસ દહાડાનો તમાસો જેમ તેવાં પ્રદર્શનો થાય છે તેમ લેખાશે.

આ પ્રદર્શન સાહિત્યનુંજ હોઈ તેમાં સાહિત્ય સંબંધીજ કથની હોઈ શકે-એટલે કે સાહિત્યનો કેમ પ્રચાર અને વિચાર થાય, વર્ત્તમાન જમાનામાં જૂના સાહિત્યનો લાભ કેવી રીતે મેળવી શકાય અને જમાનાની જરૂર પ્રમાણે તે સાહિત્યમાંથી નવીન શૈલી પર કેવી રીતે સાહિત્ય ઘડી શકાય તેનોજ ઊહાપોહ, મીમાંસા અને સદોદિત વિચાર કરવાનું હોય. પક્ષાપક્ષી સાહિત્યમાં હોય જ નહિ. સર્વ જનો ત્યાં આવી શકે, ભાગ લઇ શકે અને સાહિત્યની સુગંધનો લાભ ઉઠાવી શકે એ પ્રમાણે પ્રદર્શનના કાર્યવાહકો કરશે અને તેમ હોઈ પક્ષાપક્ષી રાખ્યા વગર સર્વે પોતપોતાનો ફાળો વિના સંકોચે આપશે.

૨૭. 'પ્રસ્થાન'ના એક વિદ્વાન્ તંત્રી રા. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ ઉપર્યુક્ત પ્રદર્શનમાં ભ્રમણ કરી પોતાના વિચાર તે પત્રના પોષ ૧૯૮૭ ના અંકમાં પૃ. ૧૮૫-૮ પર જણાવે છે તે ઉપયોગી હોઈ ટુંકમાં સારરૂપે અત્ર મૂકવામાં આવે છેઃ—

"અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે"—કાર્લાઈલનું એક સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય છેઃ—"The true university in these days is a collection of books—આજના જમાનામાં પુસ્તકસંગ્રહ એ ખરી વિદ્યાપીઠ છે.' દરેક સંસ્કારી પ્રજામાં આ જાતની વિદ્યાપીઠ હોય છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષ પણ આ સંસ્કારિતામાં અગ્રણી હતો. ઉક્ત પ્રદર્શનમા ગુજરાતની જનતાને પ્રથમવાર કાર્લાઇલે કહેલી વિદ્યાપીઠના પ્રાચીન રૂપનુ દર્શન થયું. પ્રાચીન કાળમા હિંદુસ્તાનમાં વાઙ્મય કેટલી વિવિધ રીતે, કેટલી મનોહર રીતે, કેટલી ભક્તિથી, કેટલી ચીવટથી અને બુદ્ધિથી પુસ્તકારૂઢ થતું તેનું ગમગીની ઉપજાવે એવી પરિસ્થિતિમા મોહક દર્શન થયું. ગમગીની જૈન સંપ્રદાયના સ્ત્રી પુરૂષોનો મોટો ભાગ જે જડતાથી એ જ્ઞાનપૂજા (?) કરતો હતો, અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકો એ જડતાને જે રીતે પોષતા હતા તેથી થઇ.

'આ દર્શન ખરેખર મોહક હતું. સૌથી મોટું આકર્ષણ અક્ષર-કળા હતી; બીજા અર્થમાં પણ જાણે એ કળા અક્ષર લાગતી હતી! અક્ષરો એટલા તાજા લાગતા હતા કે જાણે ગઇ કાલેજ લખ્યા હોય! આજના મુદ્રણયુગમાં આ લેખનકળા બહુ ઉપેક્ષા પામી છે; પણ સાચા કેળવણીકારો સુંદર અક્ષરોનું મહત્ત્વ સમજે છે. એવા કેળવણીકારોને આમાં ઘણું જોવા જાણવાનું મળે. આ અક્ષરો જેટલું ધ્યાન રોકતા હતા તેટલુંજ ધ્યાન સચિત્ર ગ્રંથ રોકતા હતા. લખાણની સાથે બુદ્ધિને ચિત્રથી મદદ કરવાની પ્રથા ઘણાને આજની લાગે. પણ પુસ્તકરચનાની આ પદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન છે એ ત્યાં રહેલા કાગળના, તાડપત્રોના અને કપડાના ગ્રંથો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અહીંઆ એ કહેવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે આકારની દૃષ્ટિએ થોડાંક ચિત્રોજ કલાયુક્ત હતાં, પણ રંગની મોહકતા અને તાજગી માટે લગભગ બધાંજ ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં.+ + +

'આ સિવાય બાકીની તો જૈનોની દ્રવ્ય પૂજા—જડ પૂજા હતી. દ્રવ્ય શબ્દ ચાલુ વ્હેવ્હારી પૈસાના અર્થમાં તેમજ જૈન દર્શનની પરિભાષાના અર્થમાં વાપરૂં છું. જડપૂજા કેટલી હદ સુધી જઇ શકે છે એ જે અજ્ઞાનતાથી ત્યાં વાસકેપ (? વાસક્ષેપ) નખાતો હતો તથા પૈસા મુકાતા હતા તે ઉપરથી જણાતું હતું. બીચારા ભાવિક જૈનો એકજ શ્રદ્ધાથી આગમ ગ્રંથને, કાવ્ય અને અલંકાર ગ્રંથોને, વૈદકના ગ્રંથોને, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરેને જે રીતે નમતા હતા તેથી ખરેખર ગ્લાનિ ઉપજતી હતી. બધાનો આકાર જૂની પ્રતોનો—અને જૂની પ્રતો એટલે પૂજાનો વિષય—જેમાંથી અઢળક ધન મળી જાય કે એકદમ મુક્તિ મળી જાય એવું આમા કાંઇક અગમ્ય છે એવી માન્યતાનો વિષય! પ્રદર્શનની ગોઠવણીમાં કોઇપણ જાણકાર માણસ-નો હાથ હોય એમ જણાતું ન હતું; વિષયો પ્રમાણે ગ્રંથો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન હતો પણ તેમાં ઘણી ભૂલો હતી. સ્ત્રીઓને માટે કાંઇ ખાસ સગવડ ન હતી. જે રીતે ધક્કામુકીમાં સ્ત્રી—પુરુષો ભેગા થઇ

જતા, જોનાર કાંઈ જોઈ શકે એ પહેલાં પ્રદર્શકો જે રીતે બૂમો પાડતા, જ્ઞાનપૂજા કરવાની હાસ્યજનક હાકલો જે રીતે થતી–તે ઉપરથી પ્રેક્ષકને જરૂર એમ લાગે કે જાણે અમદાવાદમાં હજી પહેલી વાર પ્રદર્શન ભરાય છે. વ્યવસ્થિત ધંધો ચલાવનારા જૈનો વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન ન ભરી શકે એ કેવી જ્ઞાનપૂજા કહેવાય ? વર્ત્તમાન જૈનો એકલી દ્રવ્યપૂજા જ કરી જાણે છે ? વિદ્યાની સાચી પૂજા અને જ્ઞાનની ભાવપૂજા કરવાની કુશળતા તેમણે ગુમાવી દીધી છે ? જેના પૂર્વજોએ હિંદુસ્તાન માટે આટલો વારસો સોંપ્યો તે જૈનો તેનું વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન પણ ન ભરી શકે ?' × × [એક પ્રતની નોંધ લેતાં ભઇયાએ હાથ પકડવો–'શેઠકી મનાઈ હે ! કુચ બી લીખનેકી મનાઇ હૈ–એ કારણ બતાવવું, છેવટે પ્રદર્શનના એક કાર્યકર્ત્તા પાસે જવું વગેરે ખેદકારક પ્રસંગની રા. રસિકદાસની નોંધ અત્ર ઉતારવી યોગ્ય નથી.]

'આ પ્રદર્શન જોઈ દરેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસીને થયું હશે કે ગુજરાત પાસે હજી આ પ્રાચીન ગ્રંથોની સમૃદ્ધિ ઘણી છે. આ ગ્રંથોને કોઇ સાર્વજનિક સંસ્થામા વ્યવસ્થિત રીતે સાચવવા જોઈએ, (આ ગ્રંથો કેવળ જૈનોની મુડી નથી, તે આખા ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ છે.) તેમનું વ્યવસ્થિત રીતે વર્ગીકરણ થવું જોઈએ, તેમનાં વર્ણન આપતાં સૂચીપત્રો થવાં જોઇએ, ખાસ ગ્રંથોના સંપાદન થવાં જોઇએ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ,–પણ અનેક વિઘ્નો છે ! જૈનો ઉપર કહ્યું તેમ હજી દ્રવ્યપૂજામા રાચે છે, સંપ્રદાયની સંકુચિતતામાં હજી શરમ જોતા નથી, ગુજરાતનો ઇતર વિદ્વાનવર્ગ જૈન સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરેછે, ગુજરાતનો ધનિક વર્ગ અસંસ્કારી છે, તેમને આવી બાબતોમાં પૈસા ખર્ચવા નકામા લાગે છે–ઇત્યાદિ વિચાર પરંપરા મારા જેવાને થાય તેથી શું ?'

૨૮. આમ પ્રદર્શન ભરાયા પહેલાં મેં અને ભરાયા પછી રા. રસિકલાલભાઈએ જણાવ્યું છતા તેનું કંઇએ પણ રચનાત્મક

કમઠ તાપસ અને પાર્શ્વનાથ રાજકુમાર

—મુસલમાન પૂર્વના સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

Printers· M Vadilal & Co Bhangwadı, Bombay 2

સ્થાયી કાર્ય દેખાયું નથી; હમણાં ખબર મળી છે કે 'જૈનસાહિત્ય પ્રદર્શન વીર સં. ૨૪૫૭ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ' એ મથાળાથી કેટલાક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓનો સંગ્રહ વિદ્યારસિક મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીના સંશોધકપણા નીચે આસ્તે આસ્તે છપાય છે. બહાર પડે ત્યારે ખરો. આ છતા પણ તે માટે અને સાહિત્યપ્રદર્શન ગોઠવી જનતાને દર્શન કરાવવા માટે લીધેલ શ્રમ ખાતર દેશવિરતિ સમાજને કંઇક અભિનંદન ઘટે છે.

૨૯. સાર્વજનિક ભંડાર અને પ્રદર્શન ઉપરાંત વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાનાં ધામોની-**વિહાર** કે **આશ્રમો**ની બહુ જરૂર છે, પણ તેમાં ઘણી મુશ્કેલી છે. એ માટે ધન, વિદ્વત્તા અને જીવનસમર્પણ હોય તોજ એવાં ધામ ઉભાં થઈ નભી શકે. આ વિશે એક સુંદર બનાવ **ગાંધીજી**એ મ્હૈસૂરની મુલાકાત ૧૯૨૭ ના અગસ્ટમાં લીધી ત્યારે બન્યો તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. 'મ્હૈસૂરનું પુરાતત્ત્વ ખાતું એક આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે. ત્રીસ વર્ષો થયાં એ કામ કરે છે. એ ખાતા દ્વારા મ્હૈસૂરના પુરાતત્ત્વનાં તમામ સાધનોની શોધખોળ થઇ છે. શિલાલેખોનું વર્ગીકરણ થયું છે અને હજી વધારે ને વધારે પ્રકાશ પડયો જાય છે. એ ખાતાનું એક 'પુરાતત્ત્વમંદિર' છે. મંદિરની બહાર દિવાલમાં પ્રાચીન મૂર્ત્તિઓનાં દર્શન કરીનેજ માણસ જાણે છે કે કયા મંદિરમાં તે પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. એના પુસ્તકાલયમાં ૧૧,૦૦૦ હસ્તલેખો છે. આજે એના મુખી ડા. **શામશાસ્ત્રી** છે. આ હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી કૌટિલ્યનું 'અર્થશાસ્ત્ર' એમણે ખોળ્યું, અને એની શુદ્ધ પ્રત અને ભાષાંતર એમણે બહાર પાડયાં. ડાકટરનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. જેમ પંડિત ધર્માનંદ કોસંબીએ પાલીનો અભ્યાસ કર્યા પછી જ મોટી ઉંમરે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો તેમ બાવીશેક વર્ષો સંસ્કૃતનો ગંભીર અભ્યાસ કર્યા પછીજ ડા. શામશાસ્ત્રી અંગ્રેજી ભણ્યા. બંને પંડિતોને પોતાના અભ્યાસના ફળ વિશાળ વાચકવર્ગને આપવાને અર્થે અંગ્રેજી જાણવાની જરૂર લાગી ત્યારેજ તેઓ અંગ્રેજી શીખ્યા.

(હાલ પં. સુખલાલજીએ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ક્યારનો શરૂ કર્યો છે,) ડાક્ટર સાદા, ભલા, અભ્યાસમાં ખૂંચેલા પંડિત છે. પોતાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક તથા પોતાના પરિશ્રમના ફળ વર્ણવતો પોતાના ખાતાનો દળદાર હેવાલ લઇને તેઓ ગાંધીજીને ચરણે પડયા. કેટલોક સંવાદ કર્યો. મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે 'અશોકને ઉપગુપ્ત, પુષ્યમિત્રને પતંજલિ, કુમારપાળને હેમચંદ્ર, વિજયનગરના રાજ્યને વિદ્યારણ્ય જેવા વ્યવહારનિષ્ણાત સાધુઓ મળ્યા હતા. એવા સાધુઓ ઉત્પન્ન થાય તો આપણી સ્થિતિ ફરી જાય. આ માર્ગ મઠો સ્થાપવાથીજ મોકળો થઇ શકે. આપ એવાં મઠોની સ્થાપના ન કરી શકો?' તેના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ પોતાની અશક્તિ અને તેમાં રહેતી મુશ્કેલીઓ જે શબ્દોમાં જણાવી તે માટે નવજીવન તા. ૧૪-૮-૨૭ નું વાંચવા વાચકોને ભલામણ છે.

૩૦ આવા વિહારો સ્થાપવા એ મધુરૂં સ્વપ્ન ગણાશે, પણ તે અગર તેના જેવું કંઇક ફલિત કરવું યોગ્ય છે. અમદાવાદમાં પુરાતત્વ મંદિર થવાથી ત્યાં શ્રી જિનવિજય, પં. સુખલાલ અને બહેચરદાસ, ધર્માનન્દ કોસંબી, રસિકલાલ, કાલેલકર કાકા આદિ વિદ્વાનોની મંડળી જામી હતી, અને 'પુરાતત્વ' નામનું ત્રિમાસિક નિકળતું હતું, દિલ્હીમાં 'સમન્તભદ્રાશ્રમ' ખોલાવી તેના આશ્રય તળે 'અનેકાન્ત' માસિક કાઢનાર પં. જુગલકિશોર મુખત્યારનો પ્રયત્ન પણ થઈ શમી ગયો. આ પ્રયત્નોના ફળ તરીકે અનેક પુસ્તકો, લેખો વગેરે પ્રાપ્ત થયેલ છે. પરંતુ એ પાછળ સંસ્કારી ધનિકોના ધનનું પીઠબળ સારા પ્રમાણમા નહિ હોવાથી તે ચિરંજીવી થયા નહિ, એ ખેદનો વિષય છે. જો મઠ-વિહાર જેવું બની શકે તેવું ન હોય તો જ્યાં વિદ્વાનો એકઠા મળી શકે અને પોતાનું કાર્ય ધપાવવા માટે પુસ્તકસંગ્રહ આદિ સાધનો તથા યોગ્ય આજીવિકા મેળવી શકે એવાં ધામો રાજ્ય અગર સંસ્કારી ધનિકો ધારે તો સ્થાપી નિભાવી શકે.

૩૧. શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડ સરકારનો જૈનસાહિત્ય

પ્રત્યેનો પરમાંદર જાણીતો છે. તેમણે પાટણના જૈનભંડારોની સદ્ગત સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી પાસે પ્રથમ ફેરિસ્ત કરાવી પ્રકટ કરી હતી પરંતુ ભૂલમાં તેની થોડી નકલો છપાઈ–ત્યારપછી સદ્ગત સાક્ષરશ્રી ચીમનલાલ દલાલ પાસે તે પાટણના ભંડારો અને જેસલમેરના જૈનભંડારનાં સૂચીપત્રો તૈયાર કરાવ્યાં તે પૈકી પ્રથમનું છપાય છે તે બીજું છપાઈ ગયેલ છે. પાટણના ભંડારમાંથી દ્વયાશ્રય, યોગબિંદુ, અનેકાંતપ્રવેશ, વિક્રમાર્ક પ્રબંધ-સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા, કુમારપાલપ્રબંધ આદિનાં ગૂજરાતી ભાષાંતર ઉક્ત સદ્ગત મણિલાલ નભુભાઈ પાસે તૈયાર કરી મહારાજા સાહેબે પ્રકટ કરાવ્યા, હમણાં વડોદરામાં 'પૌર્વાત્ય ગાયકવાડ ગ્રંથમાલા' રૂપે ઉપયોગી પ્રાચીન પુસ્તકોનાં વિદ્વાનો પાસે સંશોધન કરાવી પ્રકાશન કરવા માંડયાં છે તેમાં જૈન પુસ્તકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે–તેના ૬૨ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, ૩૦ છપાય છે અને બીજા તૈયાર થાય છે. તદુપરાંત 'ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટયૂટ' સ્થાપી સંસ્કૃત પ્રાકૃત માગધી વગેરે ભાષાના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની લગભગ પંદર હજાર હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવી એક ખાસ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે અને 'સેંટ્રલ લાયબ્રેરી' નામના મહાપુસ્તકાલયમાં એક લાખ ઉપરાંત પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં છે. રાજદફતરની ભાષા પોતાની મુખ્ય વસ્તીની ભાષા ગૂજરાતી રાખી છે, ગૂજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં ૩૬ ગ્રંથો અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં કે જેમાં એક જૈન કવિ નેમવિજયનો શીલવતી રાસ દાખલ થયેલો છે. રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીયાત કરી છે, અને આખા રાજ્યમાં ૪૫ કસ્બા પુસ્તકાલયો, ૮૦૦ ગ્રામ્યપુસ્તકાલયો, ૧૨ ખાસ સ્ત્રી અને બાળકો માટેનાં પુસ્તકાલયો અને ૧૬૦ વાંચનગૃહો તેમજ ફરતી ચોપડીઓની પેટીઓની વ્યવસ્થા લોકોમાં વાંચનનો શોખ અને વિચારવિકાસ વધે એ માટે કરી છે. આ સર્વ માટે તે શ્રીમંતનો ભારે ઉપકાર પ્રજાએ માનવો જોઇએ.

૩૨. પૂર્વે વિદ્યાપોષક રાજવીઓ તરફથી વિદ્વાનોને રાજ્યાશ્રય મળતો. જેવો રાજા તેવી પ્રજા, જેવી પ્રજા તેવો રાજા એમ અન્યોન્યાશ્રયી હતું. જેવી પ્રજા તેવું સાહિત્ય ઘડાતું, જેવું સાહિત્ય તેવું પ્રજાજીવન થતું, છતાં રાજકારણ (politics) ધર્મ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, વ્યાપાર વગેરેના સર્વ પ્રદેશો પર સત્તા કે અંકુશ ભોગવતું ન્હોતું.

મનુષ્યના માનસ પાસે સામાન્ય રીતે ખડા થતા પ્રશ્નોનો અમુક નિર્દિષ્ટ રીતે તોડ કરવામા વિશાલ જનસમૂહના માનસના પ્રત્યાઘાતોનો અભ્યાસ રાજકારણ કરાવે છે, તેથી રાજકારણનો સંબંધ માનસશાસ્ત્રને લગતા માનવતાના દરેક પ્રદેશ સાથે થોડો કે વધુ છે; તેથી રાજકારણની દૃષ્ટિએ કોઈપણ રાષ્ટ્ર-પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં રાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન વગેરે સર્વ પ્રદેશો પર લક્ષ અપાવુંજ જોઇશે. તેમાં જે જે વસ્તુ પ્રાચીન વિચારો, કળા ઇત્યાદિનો મહિમા સિદ્ધ કરે અને તેને વિષેનો આપણો આદર વધારે તે તે વસ્તુ આપણને સ્વરાજ્યને પંથે લઈ જનારી છે એ વિષે શંકાને સ્થાન ન હોય.

૩૩. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસ ભૂતકાલના રાજકારણ (Politics) તરીકે લેખાય છે અને તેથી રાજકર્ત્તાઓના જીવન, રાજનીતિ, કાવાદાવા પ્રપંચો, વગેરેના વૃત્તાંતને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વતઃ જોતાં ઇતિહાસ તે ભૂતકાલનું માત્ર રાજકારણ નથી, તે તો દાખલા ને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોથી બોધ કરતી ફિલસુફી છે. આપણા પ્રાચીન મહાન્ પુરૂષો પોકારી પોકારી ખાત્રી આપે છે કે આપણે પણ મહાન્ થઈ શકીએ—બની શકીએ. પૂર્વના મહાન્ વીરોમાં મહત્તા નિરખવી એ પ્રજાકીય પ્રજ્ઞા (national wisdom) નો પ્રાથમિક પ્રારંભ છે. એમ પણ બને કે પોતાની વસ્તુઓ—વ્યક્તિઓ પ્રત્યેના અભિનિવેશ (prejudice) થી આપણને કોઇ વખત તે માટેની દાઝ—ઉત્કટ પ્રીતિ (patriotism of prejudice) અવશ્ય થઈ આવે, પણ તેવી પૂર્વગ્રહવાળી પ્રીતિ કરતાં સાચા અભિમાનથી

પ્રેરાઇ ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કટ પ્રીતિ (Patriotism of pride) વધારે ઉચ્ચ ને ઉદાત્ત છે. મહાન્ નરોને સન્માનતાં આપણે આપણી સમસ્ત માનવતા (humanity)ને સન્માનીએ છીએ. 'આપણાં મહાન્ નરોને સન્માનતાં આપણે આપણા દેશને સન્માનીએ છીએ. આ કારણે સારાસાર વિચારપૂર્વક પ્રેમથી ભૂતકાળને એક ખજાના રૂપે સાચવી રાખવાનો આરંભ કરવો એ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી પ્રજાકીય અસ્મિતા (consciousness) નું ચિન્હ છે. એ આપણી પાસે હોય તો પછી ભવિષ્યની ચિંતા કે ભીતિ રાખવાપણું રહેતું નથી. છતા જૂનાને તદ્દન વળગી રહી તેમાં લેશ માત્ર પણ પરિવર્ત્તન કરવાપણું રહેતું નથી એમ સમજવાનું નથી. એમ સમજવું એ વિકાસવાદનું ઉલ્લંઘન છે.'

૩૪. આ ઇતિહાસમાં શ્વેતામ્બર જૈનો કે જેમણે મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારતમાં–ગૂજરાત કાઠિયાવાડ રજપૂતાના માલવા વગેરેમાં પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે તેમના રચેલા સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે; એટલે તેને **'જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'** કહીએ તો ચાલે, પણ પ્રમાણસર ટુંકું નામ રાખવા ખાતર 'શ્વેતામ્બર' એ શબ્દ મેં મૂક્યો નથી. શ્રી મહાવીર પ્રભુના જન્મસ્થાન–ઉત્તર ભારતમાથી જૈન ધર્મ મથુરા આદિ સ્થળોમાં પ્રસરી એક ધારા પશ્ચિમ ભારતમાં ગઈ તે શ્વેતામ્બર, અને બીજી ધારા દક્ષિણમાં ગઈ તે દિગંબર–એમ સામાન્યતઃ કહેવાય છે. દિગંબર સાહિત્ય પણ વિશાલ છે, દિગંબરોમાં અનેક મહાન્ આચાર્યો અને ધર્મોપદેશકો થયા છે, અને તેમના પ્રતાપે દક્ષિણમાં અનેક જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ, અસંખ્ય મંદિરો અને તેથી વિશેષ જૈન ધર્માનુયાયીઓ થયા છે. વિક્રમ બારમા શતક સુધી તો તેમણે આખા દક્ષિણ ભારતને એક લાકડીએ હાંકેલ છે. તે સર્વ ઇતિહાસ મનોરમ્ય, વિસ્મયકારક અને વ્યાપક છે. તે સંબંધી રા. શર્માએ Jainism in South India પર એક નિબંધ અનેક પ્રકરણોવાળો

લખી પહેલા વર્ગમાં M. A. ની પદવી મુંબઈ યુનિવર્સિટી પાસેથી સં. ૧૯૮૪ માં મેળવી છે, કે જેમાંથી નવ પ્રકરણોનો ટુંક સાર ગૂજરાતીમાં કરી મેં જૈનયુગના માહથી ચૈત્ર ૧૯૮૫ ના અંકમાં આપ્યો છે. આ દિગંબરી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગૂજરાતીમાં લખવા માટે મેં પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ પછી મને લાગ્યું કે કોઈ દિગંબર વિદ્વાન મહાશયજ તેને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શકે—અને તેવા મહાશય મારા મિત્ર શ્રી નાથુરામ પ્રેમી અગર તો શ્રી જુગલકિશોર મુખ્તયાર છે કે જેમણે જૂદા જૂદા દિગંબર સાહિત્યભંડારો અને પુસ્તકો જોઈ તપાસી ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ આદિ નોંધી શિલાલેખોમાં સાંપડતા ઇતિહાસપર પ્રકાશ ફેંકતા ભાગોને તેમજ બીજી ઐતિહાસિક સામગ્રીને સંગ્રહી લીધેલ છે, અને જેઓ આખા દિગંબર સાહિત્યને સાલવાર—સમયાનુક્રમમાં સુંદર રીતે અને વળી તે પરના પોતાના ઊહાપોહ અને વિવેચન સહિત લખી પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવશ્યક ઉત્કંઠા અને વિદ્વત્તા, સાધન અને સમય ધરાવે છે, તેઓ તે કાર્ય ઉપાડી લેશે એમ ઇચ્છીશું. તે કાર્ય સત્વર થઇ જાય તો દિગંબરોએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, હિંદી ઉપરાંત તામિલ અને કર્ણાટકી ભાષાનું સાહિત્ય ખેડવામાં જે મહાન્ ફાળો આપ્યો છે તે જણાય. એમ થતાં જૈનના બંને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય જનતા સમક્ષ મૂકાતાં એક બીજાની સરખામણીમાં કોણે કઇ રીતે એક બીજાથી વધારે સેવા બજાવી છે તે માલૂમ પડશે અને તે સમસ્ત જૈન સાહિત્યનું મૂલ્ય અને સ્થાન આર્યસંસ્કૃતિમાં શું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

૩૫. દિગંબર તથા શ્વેતાંબર જૈનોનું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે અને તેથી અનેકગણું અપ્રસિદ્ધ છે; અને આ ઇતિહાસથી શ્વે૦ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યનો ખ્યાલ આવશે અને જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય સંબંધી જે ભ્રામક—ભ્રમણામય વિચારો તેના સંબંધી અજાણપણાને લીધે—પૂર્વગ્રહના પરિણામે યત્ર તત્ર વિદ્યમાન છે, તે વિચારવાન સમૂહમાંથી જરૂર દૂર થશે. વિશેષમા આથી એ વાત તો ચોક્કસ નક્કી થાય

છે કે જેમ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે સાહિત્યસર્જનમાં અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે, તેજ રીતે શ્રમણ સંપ્રદાયે પણ પોતાની રીતિએ યથાશક્તિ અને યથામતિ સારો ફાળો આપ્યો છે. આ ભાવના લક્ષમાં આવતાં બંને વૈદિક અને અવૈદિક સંપ્રદાયો એક બીજાને ઉવેખી શકે તેમ નથી; પરંતુ અન્યોન્ય સહકાર સાધી ભારતના ગૌરવમાં બંને વધારો કરી શકે તેમ છે. ગાંધીજી કહે છે કે 'જૈન શું કે બીજા ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો માત્ર તે તે નામે ઓળખાતા સમાજ માટે નથી પણ આખા મનુષ્યજાતિ માટે ઉદ્બોધક અને તારક છે.'

૩૬. પટણામાં ૧૭–૧૨–૩૦ રોજ ભરાયેલ 'અખિલ હિંદ પૌર્વાત્ય પરિષદ્'ના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં રાય બહાદુર હીરાલાલજી જૈન સાહિત્ય સંબંધે કથે છે કે:—

Some how or other, their (Jainas') literature did not catch the attention of scholars. This may be due to the reticence of the old Jainas, who did not like to show their 'granthas' to others and were till recently very much opposed to print and publish them. Anyhow it is now well-known, as it was to a few scholars formerly, that the Jaina literature is very voluminous and important from several points of views Written as it is in Prakrit, the spoken language of the ordinary people in ancient days, it opens out a most extensive field for a philologist. It has come in contract with almost all the Indian languges. Even the Dravidian languages have been influenced by it.'

—ગમે તે કારણે, તેઓના (જૈનોના) વાઙ્મય પ્રત્યે વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. આમ બનવું તે જૂના જૈનો કે જેઓ પોતાના 'ગ્રન્થો' બીજાને બતાવવા ઇચ્છતા નહિ અને હાલ સુધી તેમને છપાવી પ્રકટ કરવામા ઘણા વિરોધી હતા તેમની ઉપેક્ષા વૃત્તિને લઈને હોય. ગમે તેમ પણ થોડા પંડિતોને પહેલાં વિદિત હતું ને

હાલ સર્વને વિદિત થયેલ છે કે જૈન વાઙ્મય અતિ વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઉપયોગી છે. પ્રાચીન કાલમાં સામાન્ય જનોની બોલાતી ભાષા પ્રાકૃતમા તે લખાયેલું છે તેથી તે ભાષાશાસ્ત્રી માટે એક અત્યંત વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપે છે. તે ભારતની લગભગ બધી ભાષાઓના સંપર્કમાં આવેલું છે. દ્રાવીડ ભાષાઓ પર પણ તેની (એટલે દિગંબર જૈન સાહિત્યની) અસર થયેલી છે.

૩૭. શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યના આ ઇતિહાસમા તે સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવામા અગ્રગણ્ય ગ્રંથકારોના જીવનવૃત્તાંત ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત જૈનોનો પણ ટુંક ઇતિહાસ આવી જાય છે. તેના કારણમાં (૧) મૂળ ઉત્પત્તિ જે નિબંધથી થઇ તેનો વિષય 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ હતો, તેથી તેમાં જૈનોના સંબંધી આછું પાતળું લખાયુંજ હતું અને તે આમાં વિસ્તાર પામ્યુ, (૨) જૈન સાહિત્ય એ નામજ બે અર્થમા વાપરી શકાયઃ-એક તો જૈન ધર્મના સિદ્ધાતો સમજાવતું સાહિત્ય, અને બીજું જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ રચેલું સાહિત્ય. આમાંનું પહેલા પ્રકારનું પણ બીજા પ્રકારનુ એટલે જૈન ધર્મના અનુયાયીઓથીજ રચેલું હોય છે, પણ બીજા પ્રકારનું તે પહેલા પ્રકારનું હોયજ એવો નિયમ નથી. દા. ત. જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર કૃત સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણ એ ભાષાઓનું વ્યાકરણ હોઈ સર્વને-જૈન કે જૈનેતરને સામાન્ય છે. છતા સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણની ગણના તેના રચનાર જૈન હોવાને લીધે જૈન સાહિત્યમા થઈ છે. (૩) 'न हि धर्मों धार्मिकै विंना'-દરેક ધર્મનો આધાર તેના અનુયાયીઓ પર છે. જે ધર્મના માનનારા વિદ્યમાન છે તે ધર્મ જીવિત ધર્મ છે, જે ધર્મના અનુયાયી નથી તે ધર્મ મૃત ધર્મ છે, તેજ પ્રમાણે દરેક ધર્મના સાહિત્યનું સૃજન, રક્ષણ, પોષણ તે ધર્મના અનુયાયીઓ તરફથીજ થાય છે, અને જૈન સાહિત્યના સૃજન કરનારા સાધુઓ અને રક્ષણ કરનારા શ્રાવકો બંને તે સાહિત્યના ઉપકારી છે.

૩૮ સાહિત્યસર્જકો પ્રધાનપણે શ્વેતાંબર સૂરિઓ-આચાર્યો,

મુનિઓ છે; શ્રી મહાવીરના પ્રવચન–આગમ સાહિત્યની 'પંચાંગી' છે, તેમાં મૂલ આગમ પર નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ–અવચૂર્ણિ, ટીકા–વૃત્તિ વગેરે ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત તે આગમને અનુલક્ષીને ધાર્મિક ગ્રંથો તેમજ અને અનેક સાહિત્યપ્રદેશોમા વિહરી તે તે વિષયની–કાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટક, કથા–કાદંબરી, વ્યાકરણ, છંદ, કોશ, જ્યોતિષ, ન્યાય–તર્ક આદિ વિષયની કૃતિઓ રચનાર તરીકે સંસાર ત્યાગ કરી શ્રમણદીક્ષા લઇ ધર્મોપદેશક તરીકે સ્થાને સ્થાને વિહરનાર આચાર્યો અને તેની શિષ્યપરંપરાનો ઉપકાર મુખ્યપણે છે કે જે કદિ ભૂલી શકાય તેમ નથી. દીક્ષા એ પરાક્રમ છે અને તેની પાછળ પૂર્વ જન્મના મહાસંસ્કાર અથવા તો આ જન્મમાં મેળવેલું અનુભવ જ્ઞાન હોય છે; તેતો આત્મસમર્પણ છે અને આત્મસમર્પણ બાહ્યાડંબરથી નથી થતું, એ માનસિક વસ્તુ છે; અને તેને અંગે કેટલાક બાહ્યાચાર આવશ્યક થઈ પડે છે પણ તે જ્યારે આંતર શુદ્ધિનું અને આતર ત્યાગનું ખરૂં ચિહ્ન હોય ત્યારેજ શોભી શકે;–એ દીક્ષાના રહસ્યને પામેલા સૂરિવરો લોકકલ્યાણ અર્થે જે બોધ આપી ગયા, ગ્રંથો લખી ભવિષ્યની પ્રજા માટે મૂકી ગયા તેમને આપણા વંદન છે. શ્રી મહાવીરના પ્રવચનને યોગ્ય–આચાર્યના જે ગુણો ગણાવ્યા છે તેમાં તે દેશકાલભાવને જાણનાર, નાનાવિધ દેશભાષાઓનો જ્ઞાતા અને સ્વધર્મ અને પરધર્મનાં શાસ્ત્રોનો પારગામી હોવો જોઇએ એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. તેની ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

" देस कुलजाइरूवी संघयणी धिइजुओ अणासंसी ।
अविकत्थणो अमाई थिरपरिवाडी गहियवक्को ॥१॥
जियपरिसो जियनिद्दो मज्झत्थो देसकालभावन्नू ।
आसन्नलद्धपइभो णाणाविहदेसभासण्णू ॥२॥
पंचविहे आयारे जुत्तो सुत्तत्थतदुभयविहिन्नू ।
आहरणहेउकारणणयणिउणो गाहणाकुसलो ॥३॥
ससमयपरसमयविउ गंभीरो दित्तिमं सिवो सोमो ।
गुणसयकलिओ जुत्तो पवयणसारं परिकहेउं ' ॥४॥

—(સારા) દેશ, કુલ, જાતિ અને રૂપવાળો, (મજબૂત) સંહનન (શરીરના બંધારણ)વાળો, ધૃતિયુક્ત, અનાશંસી (શ્રોતા પાસેથી કોઇ ચીજની આકાંક્ષા ન રાખનાર), અવિકત્થન (વિકથા ન કહેનાર—હિતમિતભાષી), અમાયી—નિષ્કપટી, સ્થિરપરિપાટીવાળો એટલે પરિચિત ગ્રંથના સૂત્રને યથાવત્ કહેનાર—કોઇપણ સૂત્રને કે શબ્દને ગાળી કે ઉડાડી ન નાખી તેને અખંડ સાચવી રાખનાર, ગ્રાહ્યવાક્ય એટલે સર્વત્ર અસ્ખલિત જ્ઞાનવાળો હોય. ૧

પર્ષદ્—સભાને જીતનારો—સભાક્ષોભ ન પામનાર, જીતનિદ્ર—અપ્રમત્ત, મધ્યસ્થ, દેશકાલભાવને જાણનાર, આસન્નલબ્ધપ્રતિભ એટલે જેણે પ્રતિભા લગભગ મેળવી લીધી હોય એવો, અને નાનાવિધ દેશ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હોય. ૨

(જ્ઞાનાદિ) પાંચ આચારથી યુક્ત, સૂત્ર—અર્થ—તથા તે બંનેની વિધિને જાણનાર, ઉદાહરણ હેતુ કારણ નયમા નિપુણ અને ગ્રાહણાકુશલ એટલે કોઇપણ વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં કુશલ હોય ૩

સ્વ સમય અને પર સમય (શાસ્ત્ર)નો વેત્તા, ગંભીર, દીપ્તિમાન, શિવ—કલ્યાણ હેતુ રાખનાર, સૌમ્ય, ગુણશતવાળો—અનેકગુણસંપન્ન એવો પ્રવચનનો સાર કહેવાને યોગ્ય છે. ૪

[જુઓ હરિભદ્રસૂરિ કૃત દશવૈકાલિક પર ટીકા પૃ. ૫ દે. લા. અને શીલાંકસૂરિ કૃત આચારાંગ ટીકા પૃ. ૧ આ. સમિતિ]

૩૯ આ મુનિઓના માતાપિતા સમાન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ તેમનું પોષણ અને પાલન પૂજ્ય બુદ્ધિથી કરી તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો છે ને પાળ્યો છે. તે ઉપદેશના પરિણામે ગૂજરાતના જૈન ગૃહસ્થોએ અગણિત દ્રવ્યનો ખર્ચ કરી જિનમંદિરો, ઉપાશ્રયો, પૌષધ શાળાઓ, જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાં છે અને સાહિત્યનાં સર્વ ઉપકરણો પૂરાં પાડયાં છે. આના પરિણામે અસંખ્ય હસ્તપ્રતો—તાડપત્રો પર અને કાગળ પર લખાયલી હજુસુધી આપણને સાંપડે છે, અને શિલ્પ કલાના ભવ્ય નમુના રૂપે અનેક જિનાલયો હાલ વિદ્યમાન છે. આ

શ્રાવકો પૈકી કેટલાક મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ, રાજદ્વારી પુરૂષો, સાહસિક વ્યાપારીઓ, સખીશ્રીમંતો થયા છે; જ્યારે ગ્રંથકારો,–કવિઓ બહુજ થોડા શ્રાવકો થયેલા જણાયા છે.

૪૦ પંડિત સુખલાલજી વાઙ્મયનો એક ભાગ–'દાર્શનિક સાહિત્ય' લઈ તેમાં ગૂજરાતે આપેલા ફાળા સંબંધમાં જણાવે છે કે:—

'ભારતની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બહુ જુના વખતથી જાણીતી છે અને અપાર છે. તે અનેક જાતની છે. એ જ્ઞાનસમૃદ્ધિની અનેક શાખાઓમાં એકજ શાખા આ વિદ્યાના અભ્યુદયકાળમા હજુ પણ એવી રહી છે કે જેની બાબતમાં પશ્ચિમીય વિચારકોની દૃષ્ટિ પણ ભારત તરફ વળે છે. એ શાખા તે દાર્શનિક વિદ્યાની શાખા. ભારતીય દર્શનવિદ્યાની ત્રણ પ્રધાન શાખાઓમાં વૈદિક શાખા લઈએ અને તેના પહેલેથી ઠેઠ સુધીના સાહિત્યની રચનાના પ્રદેશો તરફ નજર ફેંકીએ તો આપણને જણાશે કે વૈદિક દર્શનસાહિત્યની રચનામાં ગૂજરાતનો ફાળો પહેલેથી આજ સુધી નથીજ. વેદો, ઉપનિષદો, સૂત્રો, ભાષ્યો, ટીકાઓ અને પ્રકરણગ્રંથો કે ક્રોડપત્રો એ બધાની રચનામાં પંજાબ, બ્રહ્માવર્ત, કાશી, મિથિલા, દક્ષિણ, બંગાળ અને કાશ્મીર જનપદ વગેરેનો હિસ્સો છે, પણ એકાદ સંદિગ્ધ અપવાદને બાદ કરીએ તો તે રચનાઓમાં ગૂજરાતનો ફાળો નજરે નથીજ પડતો. બૌદ્ધ પિટકોનો ઉદ્ભવ તો મગધમાં થયો, એનું સંસ્કૃત સંસ્કરણ અને પછીનું દાર્શનિક સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં જન્મ્યું. ગૂજરાતમાં જન્મેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય કયું અને કેટલું છે એનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવો અત્યારે કઠણ છે છતાં એમાં જરાયે શંકા નથી કે સાતમા સૈકા પહેલાં અને ત્યાં સુધીના જે મોટા મોટા બૌદ્ધ મઠોમાં ગુણમતિ, સ્થિરમતિ જેવા અસાધારણ વિદ્વાન ભિક્ષુકો રહેતા અને ભણાવતા ત્યાં બૌદ્ધ સાહિત્ય અવશ્ય રચાયું હતું. બોધિચર્યાવતાર જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કાઠિઆવાડમાં જ થયાનું કલ્પાય છે.

૪૧ 'આવી સ્થિતિ છતાં ગૂજરાતને શરમાવા કે સંકોચાવા જેવું કશુંજ નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેણે જૈન દાર્શનિક સાહિત્યની રચનામાં મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મૂળમાં તો જૈન દર્શનનું સાહિત્ય બૌદ્ધ દર્શનના સાહિત્યની પેઠે મગધમાં જ જન્મ પામેલું પણ પછીના કાળમા તેની રચના દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા થતી ગઇ અને છેલ્લાં પંદરસો વર્ષનો ઇતિહાસ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જૈન દર્શનના પ્રધાનતમ સાહિત્યની રચના, તેની પુરવણી અને તેનો વિકાસ એ બધું ગૂજરાતમાં જ થયું છે. ગૂજરાતે માત્ર જૈનદર્શનના સાહિત્યને જન્માવી કે વિકસાવીને જ સંતોષ નથી માન્યો પણ એણે તો પોતાના ખોળામાં જુદા જુદા પ્રાંતમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા કિંમતી સાહિત્યને બહુ કાળજીથી સંભાળી રાખ્યું છે અને તેથી જ કેટલાયે અપૂર્વ અને દુર્લભ ગ્રંથરત્નો એક માત્ર ગૂજરાતના ખૂણે ખાંચેથી જ અત્યારે પણ જડી આવે છે." (પ્રસ્થાન, મહા ૧૯૮૫ પૃ. ૨૧૭-૮)

૪૨. ગૂજરાતની આ ગૌરવગાથા તે **શ્વેતાંબર જૈનોની** ગૌરવગાથા. તેમણે તે ગૌરવનું કાર્ય કર્યું છે. વિશેષમાં શ્વેતામ્બરોનો ઇતિહાસ તે ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતનો ઇતિહાસ. એથી આ ઇતિહાસમા ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ પણ આવી જાય છે. સં. ૧૯૮૧ના આશ્વિનના 'જૈનયુગ' માસિકમાં પૃ. ૬૭ પર તંત્રી તરીકે મેં જણાવ્યું હતું કે ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ એટલે ટુંકામા કહીએ તો ગૂજરાતમાં જનોનો ઇતિહાસ. શ્રી વનરાજ ચાવડા કે જેને ઉછેરનાર જૈન સાધુ, રાજ્યતિલક કરનાર જૈન શ્રાવિકા અને જેના રાજમંત્રી પણ જૈન શ્રાવક હતા તેના રાજ્યથી તે કરણઘેલાના રાજ્ય સુધીમાં મંત્રી પદે પરંપરાથી જૈનોજ હતા કે જેઓએ મંત્રી-અમાત્ય તરીકે, દંડનાયક-સેનાપતિ તરીકે અને કોષાધ્યક્ષ તરીકે ઉજ્વળ કારકીર્દિ બતાવી રાજ્ય અને પ્રજાના હિતમાં તેમજ પોતાના જૈન સંઘના પ્રભાવ અને ગૌરવ સાચવવામાં

પ્રબળ ફાળો આપ્યો છે. ગૂજરાતનો આ કાળનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ-પણે, વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સુંદર અને ઓજસ્વિની ભાષામાં જ્યારે લખાશે ત્યારેજ તેમનાં કીર્ત્તિગાન યથેષ્ટ કરી શકીશું. તે વખતે આવો ઇતિહાસ લખવાનું બીડું ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ લીધું હતું તેથી મને તથા ઘણાને આનંદ થયો હતો, કારણકે તેમને પુરાતત્ત્વનો અતિ શોખછે, પોતાની પાસે પ્રશસ્તિઓ ને શિલાલેખોનો બહોળો સંગ્રહ છે, પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં પુસ્તકોનો જબરો જથ્થો છે, તેમને સંસ્કૃત પ્રાકૃત બંને ભાષાનું ઉંડું જ્ઞાન છે, ભાષા પર પ્રભુત્વ છે વળી તેમણે તે સંબંધી વિશાલ વાચન કર્યું છે તેમજ નવીન પાશ્ચિમાત્ય શૈલીનો પરિચય મેળવ્યો છે અને પોતે સંશોધન-બુદ્ધિ તેમજ અનેક હકીકતોમાંથી સારભૂત સત્ય હકીકત તારવી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે, વગેરે ગૂજરાતના ઇતિહાસને સર્જાવવા માટેના ઉચિત એવા ઘણા ગુણ તેમનામા છે; અને તેઓ સ્થિરચિત્ત-થી એક સ્થલે દૃઢસંકલ્પપૂર્વક લખવા માંડે એટલું બાકી હતું; પરંતુ તેઓ લગભગ સાતવર્ષ વીતી ગયાં છતાં અત્યારસુધીમા તેનું એક પ્રકરણ પણ લખી પૂરૂં પાડી શકયા નથી; જ્યારે તેમના જેટલા ગુણો નહિ ધરાવતો એવો હું મારા ધંધાનો વ્યવસાય, કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક વ્યવહાર સાચવ્યે-રાખ્યે જતાં ફાજલ પડતા સમયનો લાભ લઈ વિશ્વસનીય અને બને ત્યાં સુધી તે તે કાલનાં પ્રમાણો મેળવી જુદા જુદાં સ્થળે પરિભ્રમણ કરી ત્યાનાં મંદિરો, ભંડારો તપાસી શિલાલેખો પ્રશસ્તિ-ઓ, ગ્રંથગત નોંધો વગેરે જે કાંઈ મળ્યું તે મેળવી તે પરથી મારી મર્યાદિત શક્તિ અને મતિ પ્રમાણે ગૂજરાતી ભાષામાં તે ઇતિહાસના એક ભાગ નામે જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસને લિપિબદ્ધ કરી શકયો છું તે જનતા સમક્ષ ધરવામાં આવે છે. સાથે સાથે અત્રે નિવેદિત કરવું યોગ્ય છે કે થોડુંક થયાં શ્રીમાન્ જિનવિજયે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના 'વિશ્વભારતી'–શાન્તિનિકેતનમાં અધ્યાપક તરીકે રહી શ્રી

જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સના શત્રુંજય તીર્થ સંબંધીના ખાસ અધિવેશનના પ્રમુખ સાહેબ શ્રી બહાદુરસિંહ સિંઘીથી સ્થાપિત 'સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા'નું કામ વ્યવસ્થિત રીતે અને સંગીનતાપૂર્વક ચાલુ કર્યું છે અને ચાર ગ્રંથો-પ્રબંધ ચિંતામણી, તેને લગતા પુરાતન પ્રબંધોનો સંગ્રહ, વિવિધ તીર્થકલ્પ, અને પુરાતન સમય લિખિત જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ તેમના તંત્રીપદ નીચે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાય છે અને બીજા પણ તૈયાર થાય છે. આ રીતે ગૂજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રી મુખ્યપણે તેઓ તૈયાર કરી રહ્યા છે; તેમના તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-તે ઇતિહાસનું ઘડતર હજુ બાકી છે-દૂર છે. તે સત્વર વિનાવિલંબે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાઓ એ હૃદયેચ્છા હું પુનઃ પ્રદર્શિત કરૂં છું.

૪૩. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ મેકડોનલ્ડ, કીથ આદિએ અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે, પણ તે જોઇ જઇ તેની શૈલી અને રચના અવગાહી તે અનુસાર આ ઇતિહાસમાં કાર્યપદ્ધતિ રાખવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. જૈન ગ્રંથોનો મોટો સમૂહ તો હજુ અમુદ્રિત છે અને ભંડારોમા દાબડામાં પૂરાયેલો છે, માત્ર તેનાં નામ, ને કર્ત્તાનો ટુંક પરિચય તે સંબંધીની જે પ્રશસ્તિઓ બુહૂલર, કિલ્હોર્ન, પીટર્સન, ભાંડારકર આદિએ સરકાર તરફથી કરેલા પોતાના હસ્તલિખિત પ્રતોના રીપોર્ટોમાં તથા સ્વ. દલાલ પં. લાલચંદ અને પ્રોફે. વેલણકર આદિના સૂચીપત્રોમાં પ્રકટ થઇ છે તેમાંથી મેળવી શકાયો છે, તેથી તે દરેકનાં નામ, કર્તા તથા રચના સમય આપવા ઉપરાંત તેની પરીક્ષા-તે સંબંધી ઊહાપોહ-વિવેચન કરવાનું બની શક્યું નથી એટલે કે લેખકની કૃતિઓ પર વિવેચન કરવામાં લક્ષમાં રાખવાની અનેક બાબતો જેવી કે કૃતિઓ પરથી તેના લેખકનું વ્યક્તિત્વ, જે જે અસરો કે પ્રવાહોથી એનું વ્યક્તિત્વ બંધાયું હોય અને એની કૃતિ માટે જે હેતુઓ પ્રાપ્ત થયા હોય તે, તેની સર્વ કૃતિઓમાં રહેલી સર્વવ્યાપક ભાવના, જે જમાનામાં તે જન્મેલ હોય તેને લીધે તથા

આજુબાજુની વિદ્યમાન પરિસ્થિતિઓને લીધે તેનું ક્ષેત્ર ઘડાયું હોય તે અને તે પરથી તેની કૃતિઓ ઇતિહાસની ઘટનામાં જે સ્થાન ભોગવતી હોય તે, લેખકની જે પ્રકારની સાહિત્યની કૃતિ હોય તે પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ શિષ્ટ કૃતિઓના ધોરણે તે કૃતિની તુલના, તેમજ લેખક આપણા પર કેવી છાપ પાડે છે અને આપણી નજર સંમુખ કેવું ચિત્ર ખડું કરે છે તે-એમ વિશિષ્ટ, ઐતિહાસિક, શિષ્ટ યા આદર્શ (Classical) અને અંગત દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોતાં સાંપડતી બાબતો આલેખવી ઘટે તે આલેખી શકાઇ નથી; પ્રકટ થયેલ કૃતિઓ સંબંધી તેવી આવશ્યક બાબતો મૂકવા માટે જરૂરનાં દીર્ઘઅભ્યાસ, સતત મનન અને ચિંતન થઇ શકયાં નથી; (જોકે સામાન્ય રીતે જેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા વિદ્વાનોના ગ્રાહ્ય મતો અવતાર્યા છે.) વળી 'પ્રત્યેક ગ્રન્થની બાહ્ય પરીક્ષા તેના પૂરા રહસ્યને જોઇને જ કરવી જોઇએ; આંતરિક પરીક્ષા તો અધિકાંશ વાચકોના મન ઉપર આખા ગ્રંથની શી અસર પડી છે એ જોઇનેજ થઇ શકે.' અપ્રકટ ગ્રંથોમાં તો મોટે ભાગે લેખકના સમય સહિત તેની કૃતિઓના નામનિર્દેશથી સંતોષ રાખવો પડયો છે, ઘણી હકીકતો વિસ્તારના ભયથી મૂકી દેવી પડી છે.

કોઈ વખત જેને વિષે દૃઢ મત ધરાવતા છતાં મેં મૌન સાચવ્યું છે કેમકે હું માનું છું કે ઘણી વખત ગેરસમજ, કડવાં વેણ અથવા તેથી પણ વધારે આકરાં પરિણામો ખેડીને પણ મૌન રાખવાનો જાહેર સેવકનો ધર્મ થઈ જાય છે, એટલે કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય છે જ્યારે વાણી કરતા મૌન વધારે શોભે છે.

દરેક યુગના જૈન સાહિત્યની વાત કરતાં તે યુગનાં અન્ય ધર્મના પ્રવાહો-અન્ય ધર્મીઓનું સાહિત્ય-સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ-પરિવર્ત્તનો, વગેરેની યથાસ્થિત નોંધ કરી તેની જૈન સાહિત્ય પર કે જૈન સાહિત્યની તેની પર અસર બતાવી શકાઈ નથી, અને એમ વિસ્તૃત ઇતિહાસ કરવા જતા તો જીવનનાં અનેક વર્ષો વીતાવવાં પડે અને આ ગ્રંથ જેવાં અનેક 'વૉલ્યુમો'

કરવાં પડે; માટે આ ગ્રંથ અને તેટલો સંક્ષેપમાં લખેલ હોવાથી તેનું નામ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એમ રાખ્યું છે. વિસ્તૃત ઇતિહાસ અનેક 'વૉલ્યુમો'માં લખનાર કોઈ સમર્થ વિચારક, વિદ્વાન્ અને વીરપુરૂષ ભવિષ્યમાં જાગે એમ હું ઇચ્છું છું. તેને આ મારો પ્રયત્ન કિંચિત્ પણ માર્ગદર્શક થશે તો હું કૃતાર્થ છું.

૪૪. શ્વે. જૈનોનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાહિત્ય જેટલું વિદ્યમાન જણાયું તે સર્વનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં કરવામા આવ્યો છે, અપભ્રંશ સાહિત્ય સંબંધી વિસ્તારથી મેં મારા 'જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ' એ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકેલા 'જૂની ગૂજરાતીનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ નામના મારા નિબંધમા વર્ણન કર્યુ છે તેથી તે સંબંધી વિભાગ ૪ પ્રકરણ ૧ મા વિ. ૮મીથી ૧૩મી સદીના તે સાહિત્યનો ટુંકો અહેવાલ આપી બાકીની સદીના સાહિત્યનો માત્ર નામનિર્દેશ તે તે સદીનાં પ્રકરણો સાથે આપી દીધો છે; ગૂજરાતી સાહિત્યના વિ. ૧૩મી તે ૧૮મી સદીમાં થયેલા જૈન કવિઓ અને ગદ્ય લેખકોની વિસ્તૃત સૂચી રૂપે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના બે ભાગ બહાર પડેલા છે તેથી અને ૧૯–૨૦ મી સદીના જૈન કવિઓ–ગદ્ય લેખકોએ ગૂજરાતી સાહિત્યમા આપેલો ફાળો–શતકવાર કવિઓની કાવ્ય–પ્રસાદી વગેરે ઘણી ઉપયુક્ત બાબતો તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો મારો મનોરથ છે, તેથી આ પુસ્તકમા તો તેમનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી સંતોષ રાખ્યો છે. હિંદી સાહિત્ય તો બહુ જુજ–અતિ અલ્પ છે તેથી જૈન ગૂર્જર કવિઓમાં હિંદી કૃતિઓનો ઉલ્લેખ અન્ય કૃતિઓ પેઠે કરી દીધો છે. આ ગ્રંથમા જે સાહિત્ય આદિનો ઉલ્લેખ થયો છે તે ઉપરાંત બીજું જૈન સાહિત્ય ભંડારોમા ક્યાંક સચવાયેલું પડ્યું હશે. તેનો નિર્ણય સર્વ ભંડારોના પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ અને વર્ગીકરણ કરવામા આવે ત્યાર પછી થઈ શકે.

૪૫. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય મુખ્યપણે ૩૨ જૈનાગમ માને છે અને તેથી તેના પર 'ભાષા'માં કરેલ બાલાવબોધ–'ટબાઓ' વિશેષ

તેમનામાં માલૂમ પડે છે, ખોડીદાસ આદિ 'ભાષા' કવિઓ થઇ ગયા છે તેમનો અન્યની પેઠે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત ખાસ મૌલિક પ્રભા પાડે તેવું એક બાજુ રહ્યું પણ સુંદર સંગ્રહગ્રંથ જેવું પણ– એટલે કે ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય તેમનું સાહિત્ય મારી નજરે આવ્યું નથી. હું કુલધર્મથી શ્વે૦ મૂર્તિપૂજક છું, પણ પૂજ્ય મામાશ્રીને ત્યાં ઉછરેલો, ને તેઓ કુલધર્મથી સ્થાનકવાસી, પણ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાર હૃદયના એટલે તેમના સમાગમથી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય પ્રત્યે પણ પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા મારામાં મૂળથી કેળવાયા છે. વિશાલદૃષ્ટિથી અવલોકતાં તે સંપ્રદાય માટે ઐતિહાસિક બિના જે કંઇ મળી તે ટુંકમાં સમભાવે મૂકવામાં આવી છે. જુઓ પાન ૫૦૬ થી ૫૧૨નું પ્રકરણ. [અલબત તેના મૂર્તિપૂજા નિષેધ આદિ સિદ્ધાંતના ગુણદોષની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં કરવી નિરર્થક અને અપ્રસ્તુત છે, તેથી કરી નથી. આ સ્થિતિમાં કોઇને જરા પણ વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તેમ નથી. તેવી વાતો જ્યારે 'જૈન સંપ્રદાયોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (Short History of Jaina Church) લખવામા આવે ત્યારે તેમાં સ્થાન પામી શકે. એવો ઇતિહાસ પ્રકટ થાય તો તે મનોરંજક, બોધદાયક અને શિક્ષાપ્રદ જરૂર બને તેમ છે. કોઈ લેખક અભિનિવેશ–પૂર્વગ્રહ–સ્વસંપ્રદાય મોહને તજી પ્રેમ ઉદારભાવ અને સહિષ્ણુતાને સજી તેવો ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાય એ ઇચ્છીશું. આ લેખકનો તેમ કરવાનો મનોરથ છે, તે પાર પડશે કે નહિ એ ભવિષ્યના ગર્ભની વાત છે.] છેલ્લાં ચાર પ્રકરણમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તેની સંસ્થાઓ, તીર્થો વગેરેની અતિ ટુંક માહિતી આપી છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાતો સંબંધી વિશેષ માહિતી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ પારિતોષક નિબંધ તરીકે સને ૧૯૧૪માં પસાર કરેલો મારો નિબંધ નામે 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તુલના' બહાર પડશે ત્યારે તેમાંથી મળી શકશે. તેને લખાયે ૧૮ વર્ષ થયાં અને તે દરમ્યાન અનેક માર્ગદર્શક પુસ્તકો,

માહિતી, સાધનો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે તેથી તે સર્વનો લાભ લઈ મૂળ નિબંધ સાંપ્રતકાલીન (uptodate) કરવા પાછળ અવકાશ, અને ભારે પરિશ્રમ લેવાની જરૂર છે. જૈન ગૂર્જર કવિઓના બે ભાગ, અને આ ઇતિહાસનો ગ્રંથ તૈયાર કરી છપાવવામાં સર્વ અવકાશ અને મહેનત ખર્ચાઇ જવાથી તે નિબંધનો સ્પર્શ કરી શકાયો નથી. આ કારણે તે ફાર્બસ ગુજરાતી સભા અને જનસમાજ મને ક્ષમા કરશે. હવે તે બને તેટલી શીઘ્રતાથી હાથમાં લઇ તેનું પુનર્લેખન–સંશોધન વર્દ્ધન કરી પ્રકાશન કરવા હું પ્રયત્નશીલ રહીશ.

૪૬. ભૂતકાલ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે અક્ષમ કે અસહિષ્ણુ નથી થવાતું. ભૂતકાલની વાત કરતાં અનેક પ્રકારનો ઉદાર આત્મનિગ્રહ અને સહનશીલતા રહે છે. પૂર્વકાલના ધર્મ, ધાર્મિક સંપ્રદાય–સાહિત્ય, કે ધર્મતંત્ર જેવા વિષયને વિચારવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમાં અનેક માનસિક અવ્યવસ્થાઓ–વિકૃતિઓ થઇ હોય છતાં તેને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રત્યે તિરસ્કાર અને નિન્દા વ્યક્ત કરવાનું મન થતું નથી અને કાળજીથી તે પ્રત્યે આંખમિંચામણાં કરી યા તેને એક બાજુ રાખી આગળ વધવામાં આવે છે: વળી ભૂતકાળમાં તે સર્વ બનેલું એટલે આપણને તેની સાથે સાક્ષાત્ પરિચય હોતો નથી, તેથી જ્યારે તેમના પ્રત્યે સારાકે નરસા અભિનિવેશ પણ જાગતા નથી. પણ વર્ત્તમાન–આપણી નજર આગળ પસાર થએલો વર્ત્તમાન વિચારવાનું હાથ ધરવામાં આવે ત્યારે આપણી લાગણી સ્વસ્થ રહેતી નથી–બદલાઇ જાય છે, અને આપણો તીવ્ર આવેશ બહાર નીકળે છે, અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રત્યે સહનશીલતા રહેતી નથી અને સત્ય કહેવા જતાં કોઈને ખોટું લગાડવાનો, કોઈ વખત વધુ પડતું કહી જવાનો, તેમ કોક ટાણે અન્યાય કરી દેવાનો પણ પ્રસંગ આવવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. 'જીવતા માણસની પૂરી આકણી તેના સમકાલીનો મૂકીજ નથી શકતા; તેમનાથી કંઇક ને કંઇક પક્ષપાત થઇજ જાય'–આ કારણે વર્ત્તમાન પહેલાના એટલે જે જૈન ગ્રંથકારોને મેં જાતે

જોયા-જાણ્યા-ઓળખ્યા નથી તેનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે એટલે જે વર્ષમાં હું સગીર મટી ગયો હતો તે સંવત્ ૧૯૬૦ ના વર્ષ પહેલાં જે સ્વર્ગસ્થ થયા તેમનેજ આમાં સ્થાન આપવાની સીમા રાખી છે. ત્યારપછીના વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન્ નોંધવા લાયક વ્યક્તિઓ સંબંધી ખાસ કંઇ કહ્યું નથી-આટલા ખુલાસાથી કોઈને હવે પૂછવાનું કે ટીકા કરવાનું કારણ નહિ રહે કે શા માટે વિદેશીય-પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોને હસ્તલિખિત જૈન ગ્રંથો પૂરા પાડી તે દ્વારા પશ્ચિમમાં જૈન ધર્મના અભ્યાસકો વધારનાર શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, અધ્યાત્મ-યોગના રસિક અનેક ગ્રંથોના પ્રયોજક કવિ શ્રી બુદ્ધિસાગર સૂરિ, અનેક પુસ્તકોનું સુંદર સંશોધન કરનાર મહાન્ અભ્યાસક વિદ્વાન્ ગ્રેજ્યુએટ શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, સિદ્ધહસ્ત લેખક અને વિચારક શ્રી વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ વગેરે સ્વર્ગસ્થોને તેમજ વિદ્યમાનોમા અપ્રકટ રહેલા આગમસાહિત્યને પ્રકટ કરાવી તેનો તે રીતે ઉદ્ધાર કરનાર શ્રી સાગરાનંદ સૂરિ, પંડિતોમાં વિચારક પંડિતવર્ય સુખલાલ, પં. બેચરદાસ, અને પં. લાલચંદ—સુંદર લેખક રા. સુશીલ, વર્તમાન પત્રકાર રા. અમૃતલાલ શેઠ, સોરઠી લોકસાહિત્યના ઉદ્ધારક લેખક અને કવિશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, નવલકથાકાર રા. ચુનિલાલ વર્ધમાન શાહ, આદિને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાયું નથી.

૪૭ આ સાથે એ પણ કહી દેવું યોગ્ય છે કે વીસમી સદી તે ચાલુ સદી છે; તેમાં સ્વર્ગવાસ થનાર શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદ સૂરિ), શ્રી વીરચંદ ગાંધી, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી, શ્રી રાયચંદ કવિ વિષે પ્રમાણ કરતા વિશેષ લખી જવાયું છે, પરંતુ તે પણ મારા પોતાના વિશિષ્ટ મત અનુસાર નહિ, પણ પ્રામાણિક વિદ્વાનોના ગ્રાહ્ય મત અનુસાર લખાયું છે; અને આવો ઈતિહાસ ફરી વાર બહાર પડશે ત્યારે ખરો, એટલે તત્ત્વનું જેટલું ટુંકમા લખાય તેટલું તેમના સંબંધી લખી બહાર પાડી દેવું ઠીક છે એ હેતુથી કંઈક વિશેષ લખાયું છે તો તે ક્ષંતવ્ય ગણાશે.

૪૮ **જૈનો હિંદુ છે**—જે માણસ હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુકુળમાં જન્મીને વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણાદિ ગ્રન્થોને ધર્મગ્રન્થરૂપે માને; જે માણસ સત્ય અહિંસાદિ પાંચ યમોને વિષે શ્રદ્ધા રાખે ને તે યથાશક્તિ પાળે, જે માણસ આત્મા છે પરમાત્મા છે, આત્મા અજ અને અમર છે તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સંસારમાં અનેક યોનિમા આવજા કર્યા કરે છે, તેને મોક્ષ છે, અને મોક્ષ એ પરમ પુરૂષાર્થ છે એમ માને, જે વર્ણાશ્રમ ને ગૌરક્ષા ધર્મને માને તે હિન્દુ છે—આવી વ્યાખ્યા હિન્દુની ગાંધીજીએ કરી છે. તેજ ગાંધીજી ગૌતમબુદ્ધ માટે જણાવે છે કેઃ 'મારો તો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે કે બૌદ્ધધર્મનો અથવા બુદ્ધના ઉપદેશનો પૂરો પરિપાક ભારતવર્ષમાંજ થયો હતો. એથી ઉલટું થવું શકય પણ નહોતું. કારણ ગૌતમ પોતે હિંદુ હતા—હિંદુશ્રેષ્ઠ હતા. હિંદુ ધર્મના ઉત્તમાંશથી તેઓ ભીંજાયા હતા. કેટલાંક તત્ત્વો જે વેદમા દટાઈ રહેલાં હતાં અને જેની પર જાળાં બાઝી ગયાં હતાં તે તત્ત્વોને તેમણે નવજીવન આપ્યું. વેદમાં રહેલા ઝળહળતા સત્ય પર શબ્દોનું—નિરર્થક શબ્દજાળનું જે અરણ્ય જામ્યું હતું તેમાંથી તેમના મહાન હિંદુ આત્માએ પોતાનો રસ્તો શોધી કાઢયો. વેદના કેટલાક શબ્દોમાથી તેમણે જે અર્થનું દોહન કર્યું તેનાથી એમના કાળના માણસો સાવ અજાણ હતા. ભારતવર્ષની ભૂમિ એમને આ ધર્મકાર્યને સારૂ સૌથી અનુકૂળ લાગી. બુદ્ધ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ જનાર અને તેમને વીંટળાઈ વળનાર ટોળાં ઇતરધર્મીઓનાં નહિ પણ હિંદુઓનાજ હતાં અને તેઓ વેદધર્મથી રંગાયેલાં હતા. પણ બુદ્ધનો ઉપદેશ તેમના હૃદયની જેમ સાર્વભૌમ અને સર્વવ્યાપી હતો, અને તેથી તે એમના નિર્વાણ પછી પણ ટકયો અને આખી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો. બુદ્ધના અનુયાયી ગણાવાનું જોખમ વહોરીને પણ હું કહું છું કે એ હિંદુ ધર્મનો વિજય છે. બુધ્ધે હિંદુધર્મનો અસ્વીકાર કદી કર્યો નહોતો, તેમણે તો તેનો પાયો વિશાળ કર્યો; તેમણે હિંદુધર્મને નવજીવન આપ્યું અને એનું

નવું રહસ્ય બતાવ્યું. બુદ્ધના ઉપદેશનો મહત્ત્વનો ભાગ હિંદુધર્મમાં ભળી જઇને આજે તેનું અંગ થઇ ગયો છે. આજે હવે હિંદુ-ભારતવર્ષ પાછાં પગલાં ભરે, અને ગૌતમે હિંદુધર્મપર જે સુધારાનું મોજું ફેરવ્યું તેને ભૂંસી નાંખી શકે, એ શકય રહ્યું નથી. પોતાના ભારે આપભોગથી, ભવ્ય ત્યાગથી અને જીવનની નિષ્કલંક પવિત્રતાથી તેઓ હિંદુધર્મ પર કદી ન ભૂંસાય એવી છાપ મૂકી ગયા, અને હિંદુધર્મ એ મહાન ગુરૂનો કાયમનો ઋણી બનેલો છે.'

૪૯ શ્રી બુદ્ધના સમકાલીન શ્રી મહાવીર હતા અને તેમને વિષે પણ શ્રી બુદ્ધ માટે જે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રાયઃ કહી શકાય તેમ છે. શ્રી મહાવીરને વેદવિત (પ્રા. વેયવી) તરીકે આચારાંગમાં સ્પષ્ટ વર્ણવેલ છે. બૌદ્ધ ધર્મ તે નામથી હિંદમાં લુપ્ત થયો, અને જૈન ધર્મે પોતાનું નામ-વ્યક્તિત્વ હિંદમાં અત્યારસુધી જાળવી રાખ્યું. બંનેની અસર- બંનેનાં તત્ત્વોની મેળવણી હિંદુધર્મમા થઈ છે. બંનેના સંસ્કાર પ્રકૃતિથી આર્યધર્મી છે. હિંદુઓનો ધર્મ વિશાળવ્યાપી હોઈ તેણે પોતામાં નિરીશ્વરવાદી નાસ્તિક ચાર્વાકની ફિલસુફીનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. બૌધ્ધો અને જૈનો વેદાદિને પોતાના ધર્મગ્રંથો ન માનતા છતાં તે આર્ય સંસ્કારવાળા છે-આર્યધર્મનાંજ અંગ છે. હિંદુઓના ધર્મને જો હિન્દુ ધર્મ કહેવામાં આવે તો ભારતમાં ઉત્પન્ન થનારા સર્વ ધર્મ હિન્દુ ધર્મ કહેવાવા યોગ્ય છે.

૫૦ જૈન એક જાતિ નથી પણ એક ધર્મ છે-આર્ય ધર્મ છે- ભારતવર્ષમાં જન્મેલો ધર્મ છે. હિંદુ એ જાતિ છે અને તેથી જૈનો જાતિએ (by race) હિંદુ છે. જૈન ધર્મ પાળનારામાં હિંદમાં વસતી વણિક આદિ જુદી જુદી વર્ણો-જાતિઓ છે. ગમે તે વર્ણના તે ધર્મ પાળી શકે છે.

૫૧ શાસ્ત્ર-દરેક ધર્મમાં તેના મુખ્ય ધર્મગ્રંથોને 'શાસ્ત્ર' કહેવામા આવે છે; અને તેનું પ્રમાણ છેવટનું-નિર્ણયાત્મક ગણવામાં આવે છે. કોઈ વખત એક ધર્મશાસ્ત્રમા કંઇ તો બીજા ધર્મના શાસ્ત્રમાં

તેથી જૂદું જ હોય એમ જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રની કસોટી શી એમ પ્રશ્ન થતાં તેનો ઉત્તર પ્રજ્ઞ પુરૂષો એમ આપે છે કે જે શાસ્ત્ર વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતા તે અપ્રમાણ છે. જેને બુદ્ધિ સમજે નહિ, જે હૃદયમાં ખૂંચે તે શાસ્ત્ર નહિ. એમ ન હોય તો આપણને ધર્મભ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે. જે શાસ્ત્ર મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાખંડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય. શાસ્ત્ર એવું હોઇજ ન શકે કે જે અક્કલની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય, જેને હૃદય ન માને. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો ગમે તેવા થઇ શકે આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગ પીયે છે અને ગાંજો ફુંકે છે; શાસ્ત્રને નામે દેવી ભક્તો માંસ મદિરાનું સેવન કરે છે, અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, અને મદ્રાસ ઇલ્લાકામા કુમળી બાળાઓને વેશ્યા બનાવવામાં આવે છે. આના કરતા શાસ્ત્રનો બીજો શો અનર્થ હોઇ શકે? આવાં અનર્થકારી શાસ્ત્રોની અસર-ગતિ રોકવી ઘટે. જાહેર સેવા કરનારનો ધર્મ પ્રજાના પ્રવાહની જે ગતિ હોય તેમાં તણાવાનો નથી; પણ જો તે ગતિ અવળી હોય તો તેને સવળી કરવાનો છે. જો પોતાના દિલમાં 'ના' હોય તો તેનામા 'ના' કહેવાની હિંમત હોવી જોઇએ. દિલમા 'ના' હોય છતા સ્હામાનું મ્હો જોઇને તેને 'હા' જોઈએ છે કે 'ના' એ વિચારી લઇને તે પ્રમાણે વાત કરવામા આવે છે એ કાયરતા છે.

પર ધાર્મિક જીવનની બે ભાવના જુદી પાડી શકાય. એક પ્રવૃત્તિની અને બીજી નિવૃત્તિની, એક કર્મની અને બીજી જ્ઞાનની, એક ગૃહસ્થની અને બીજી સંન્યાસની. આ પૈકી નિવૃત્તિધર્મને સ્વીકારનારા-દીક્ષિત મુનિઓ-ધર્મગુરૂઓ સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે પોતાના પૂર્વજોનું અનુકરણ કરી એટલું બધું કરી શકે એવી તેમની નિવૃત્તિની સ્થિતિ છે કે જૈન ગૃહસ્થોનો બધો સમૂહ કે તેમની સંસ્થાઓ કરે તેના કરતાં સરસાઇ બતાવી શકે. ' એ નિવૃત્તિ

પ્રવૃત્તમાં છૂપેલી હોવી જોઇએ. દેહ માત્ર પ્રવૃત્તિ વિના એક ક્ષણભર પણ ટકી શકે નહિ એ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. પ્રત્યેક શ્વાસ આપણે લઇએ છીએ એ પ્રવૃત્તિ–સૂચક છે. ત્યાં નિવૃત્તિનો અર્થ આ જ હોઈ શકે કે શરીર નિરંતર પ્રવૃત્ત રહેવા છતા આત્મા નિવૃત્ત રહે એટલે કે તેને વિષે અનાસક્ત રહે. તેથી નિવૃત્તિપરાયણ મનુષ્ય કેવળ પરમાર્થને ખાતર જ પ્રવૃત્તિ કરે. નિવૃત્તિ એટલે અનાસક્તિપૂર્વક પરમાર્થે આચરેલી પ્રવૃત્તિ. '–આવી નિવૃત્તિથી પોતે પરમાર્થે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કર્યા કરશે તો વર્તમાન જૈન સાધુઓ સત્ય અને અહિંસાના જગદ્વ્યાપી ધર્મને સમજાવવામાં મહાન્ ફાળો આપી શકશે. ખરી ધર્મ જાગૃતિથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમા જેટલું સત્ય, શિવ અને સુંદર છે તેટલાનો જ સંગ્રહ કરવાની ધગશ હોય તો આપણી સ્થિતિ આજે જુદી જ હોય. એનો પુનરૂદ્ધાર કરવામાં ધર્મના વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમા રાખી ભગિરથ મૌલિક પ્રયત્નો થશે ત્યારેજ આપણને પ્રાચીન સભ્યતાની ખોવાઈ ગયેલી ચાવી હાથમાં આવશે.

૫૩ આચાર્યશ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે એક વ્યાખ્યાનમાં **ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ** શું છે તે યથાર્થ શબ્દોમાં કહ્યું છે કેઃ–' ધર્મ માત્રમાં બુદ્ધિ, અનુભવ, શ્રદ્ધા, અંતઃકરણની લાગણીઓ, કાવ્યકલ્પના અને કલારસિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવીજ જોઇએ. એની સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સંઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યક્તા, તેમજ ક્ષેમવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવતઃ હોય છે અને હોવા જોઇએ, આમાંથી એકે અંગ જો ઓછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્યજીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો. ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી. લાગણી અને કોમળતા વધવાથી તે પોચો થતો નથી. કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી તે અસત્યપ્રેરક થતો નથી. કલારસિકતા વધવાથી તે હીનતાનો સંગ્રાહક બનતો નથી. વિશ્વ સાથેનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકા-

રવાથી તે અવ્યવહારૂ થતો નથી. ક્ષેમવૃત્તિને અંગીકારવાથી તે જડ થતો નથી. પરિવર્ત્તનશીલતાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી. ધર્મનું મરણ તો અજ્ઞાન, વિલાસિતા અને બાહ્ય સત્તામાં છે. ભ્રમમૂલક અસત્યથી સત્ય ઢંકાય, પણ કોઇ કાળે વીંધાય નહિ. કેમકે અસત્યના પેટમાં પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે. સત્યનો પરાજય સત્તામાં છે. કોઇપણ ધર્મ જ્યારે અજ્ઞાનને સાંખે છે, વિલાસિતા સાથે માંડવાળી કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુલભ થાય છે, રોચક થાય છે, વિશાળ થાય છે અને અંતે પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે.'

૫૪. પ્રવૃત્તિ-ધર્મમા રાચતા એવા યુવકો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ધર્મ કે સમાજના સંબંધે ધારે તો ઘણું કરી શકે—જૂનામાંથી નવું સર્જી શકે—પૂર્વજોના સાહિત્ય પ્રત્યે આદર તેમનામાં ઉત્પન્ન કરાય તો તેઓ તેનો વિસ્તાર શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક પદ્ધતિથી યુક્તિ પુરઃસર કરી શકે, અને ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના સેતુરૂપ બની વર્ત્તમાનકાલને ઉજ્જવલ બનાવી શકે. યુવકો પ્રત્યે બંડખોર કહી ઉપેક્ષા કરવી, તેમને હરકોઇ પ્રકારે નિન્દવા, તેમની અવગણના અને અવહેલના કરવી, તેમનો જુસ્સો દબાવી દેવો અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ ને વિચારસ્ફુરણાઓ અનિષ્ટ ઉચ્છૃંખલ તથા અહિતકારી ગણી જ લેવી—એ તેમનું માનસ નહિ સમજવાથી ઉપસ્થિત થયેલા પરિણામો છે. વસ્તુતઃ અંધશ્રદ્ધા, ગતાનુગતિકતા, કુપ્રથાઓ સામે પ્રહાર કરી જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધા, વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ અને સુપ્રથાઓનું વાતાવરણ જમાવવું એ એક જાતનું બંડ છે. એવું બંડ તો આદરણીય છે, ઉત્તેજનીય છે. આ દૃષ્ટિથી શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના સમગ્ર જીવનને વિચારપૂર્વક લક્ષમાં લેતાં જણાશે કે તેઓ એક-જબરા બંડખોર હતા. વેદવિહિત હિંસા, ચાતુર્વર્ણ્યથી થયેલી સંકુચિતતા અને સ્ત્રીઓ દ

કાર વધુ ને વધુ ગતિ લઇ યોગ્ય પ્રગતિના પંથે વહી એક પ્રચંડ મહાન્ અવાજ બની વિશાલવ્યાપી થાય, આખા ભારતમાં ફરી વળે એવું હૃદયપૂર્વક ઇચ્છવાનું છે. એની ગતિથી, ચેતનાથી બધી જાતની પરવશતા–મન વચન શરીરની પરવશતા જશે, અજ્ઞાન, ગરીબાઇ દૂર થશે અને ધાર્મિક ઝનૂન, સામાજિક સડાઓ, અને ચૂસ્ત મૂર્ખતાઓના પ્રદર્શનો નાશ પામશે; ટૂંકામા આપણી આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં આડે આવનાર મહા વિઘ્નનો નાશ થશે. આવા સામનાનો અર્થ વૃદ્ધ મુરબ્બીઓ સામેનો વિરોધ કે તેમનો તિરસ્કાર સમજવાનો નથી. આ સંબંધી પ્રાચીન ફિલસુફીઓના મહાન્ અભ્યાસી પ્રોફેસર સર રાધાકૃષ્ણનના લખનૌ વિદ્યાપીઠના ૭૧ મા પદવીપ્રદાન–સમારંભ વખતે આપેલું ભાષણ મનનીય છે. તેઓ જણાવે છે કે:—

'બગડી ગયેલ સામાજિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક ઝનૂન સામે બંડ કરનાર યુવકોના હાથમા ખરૂં ભવિષ્ય છે. અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી ગંભીર છે કે જેઓ તે યુવકો પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખે તેઓ ક્રૂરતાનો અપરાધ કરે છે. લોકોની ઉપેક્ષા પર અન્યાય વૃદ્ધિ પામે છે. ખરાબ શેઠ, ભ્રષ્ટ નેતા, અસત્યનિષ્ઠ ગુરૂ—એ બધા વધતા જાય છે તેનું કારણ તેમના પ્રત્યે સામનો દૃઢિપણે કરવામાં નથી આવ્યો તે છે. અન્યાય કરનારા નથી કારણકે જેઓમાં ન્યાયની ભાવના હોય છે તેઓ જડભરત જેવા અક્રિય બેઠા રહે છે. સમાજમાંના અન્યાયો સામે સામનો કરવાનો જુસ્સો એ આજ્ઞાનો કે નિયમોનો અનાદર અથવા અસહનશીલતા છે એવી ખોટી ભ્રમણામાં પડવાનું નથી. બીજાઓની લાગણી પ્રત્યે માન અને ઉંડા આંતરિક વિવેક સાથે તે સામનો તદ્દન સંગત છે. આપણે શિષ્ટસમાજ માટેની આવશ્યક એવી પ્રધાનજન વિનયશીલ રીતભાતને તિલાંજલિ દેવી ન જોઇએ.'

વિચારના અસંયમથી ધાર્યો ઘા થઈ શકશે નહિ અને એમ કરતાં નિશાન ખાલી જવાથી પ્રત્યાઘાત વધારે જોરવાળો થશે. સાંસ્કારિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક, સામાજિક પ્રશ્નને છેડી તેની વિચારણા, નિમંત્રણા યુવકો કરશે તો શાસ્ત્રો શસ્ત્ર બની સંહારક બન્યાં છે, સાહિત્ય નિવૃત્તિપ્રધાન હોઇ આત્માને જડ બનાવે છે, સમાજ અધઃપતન પ્રત્યે જાય છે એવા આક્ષેપો દૂર કરી પોતે અતિ ઉપયોગી થઈ શકશે.

૫૭ આપણામાં આવેશ છે, સારી ભાવનાઓ પણ છે, પરંતુ એ આવેશથી કે એ ભાવનાથી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી, તેનાથી આપણું માગ્યું આપણને મળવાનું નથી. આપણે જે કરેલું હશે તેજ કાયમ રહેવાનું છે અને તે ઉપરથીજ ભવિષ્યનું ઘડતર થવાનું છે. આપણા આવેશને આપણે કૃતિમાં ન મુકીએ, એ આવેશનું સુંદર પરિણામ ન લાવીએ તો એ આવેશ મિથ્યા છે. ભાવનાઓ જગાડવાનું કાર્ય સારૂં છે. તેની તેવે વખતે જરૂર પણ છે. પરંતુ ભાવનાઓ જગાડવામા રોકાવા કરતાં આપણે કામ જ કરવા લાગી જઇશું તો તેની અસર વધારે થશે, અને કામ કરી બતાવીને આપણે વધારે દૃઢ ભાવનાઓ જગાડી શકીશું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે, આપણા ધર્મની સાહજિક સરળતા વિષે અડગ વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમા અનેક મહાજન શાંતિ અને આશા જાળવી શકયા છે. તે વિશ્વાસ આપણામાં જાગૃત અને પ્રજ્વલિત રહે તો આશા, હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ થતી જાય એ નિઃશંક છે.

૫૮. સાહિત્યનો રસ અક્ષરજ્ઞાન વગર લઇ શકાય તેમ નથી. અક્ષરજ્ઞાન અને તેનાથી સાક્ષર થવું એ એક વાત છે, અને ખરા ચારિત્રવાન્ થવું એ બીજી વાત છે. ગાંધીજી કહે છે કે મારો અનુભવ છે કે માણસનું ચારિત્ર એ તેની લખી વાંચી શકવાની કેળવણીથી તદ્દન જુદાજ વસ્તુ છે અને એકલી લખવા વાંચવાની કેળવણી

માણસની નૈતિક કમાણીમાં એક દમડીનો પણ ઉમેરો કરે છે એવો નિયમ નથી. જે કેળવણી આપણી બધી મર્દાનગી હરી લે, આપણને નાદાર અને નાસ્તિક કરી મૂકે, અસંતોષથી આપણાં જીવનને ભરી દે અને બીજી બાજુએ અસંતોષ મટાડવા માટે કશોજ માર્ગ ન રાખીને દશે દિશાએ આપણને નાસીપાસીજ પીરસી મૂકે તે ખરી કેળવણી નથી. અક્ષરજ્ઞાન એટલેજ દરજ્જે જરૂરતું છે જેટલે દરજ્જે તે આપણી વિચારશક્તિને ખીલવે ને આપણને સારાસારનો નિર્ણય કરતા આવડે. આપણે મનુષ્ય બનવું એ પ્રથમ ભણતર છે. મનુષ્ય જ અક્ષર જ્ઞાનને લાયક છે. અક્ષરજ્ઞાનથી મનુષ્યત્વ નથી આવતું. આપણે આપણા બળને વિષે અજ્ઞાત છીએ તેથી–તે અજ્ઞાનથી બીજા દોષો આવી જાય છે. આપણામાં રહેલા આત્માને વિષેજ શંકા છે, તેના ગુણોને વિષે શ્રદ્ધા નથી. આ અજ્ઞાન કેવળ અક્ષરજ્ઞાનથી નથી જવાનું. માત્ર વિચારના પરિવર્ત્તનથી જ જઇ શકે છે.

૫૯. આપણે પોતે ને આપણી પ્રજાએ અક્ષરકેળવણી લઇ બુદ્ધિ ખીલવવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ જરૂર નૈતિક કેળવણી લેવાની છે. નીતિની કેળવણી એટલે ધર્મનું ભાન થવું. જેને ધર્મ ઉપર આસ્થા બેઠી છે, જે તેના સ્વરૂપને સમજે છે તેની સાથે જગત એકંદરે કજીઓ કરતું નથી ને કરવા આવે તો પેલો પુરૂષ તેને વિનયપૂર્વક દૂર કરાવી શકે છે. અહીં ધર્મનો અર્થ માત્ર ધર્મગ્રંથોમાં લખેલાં ક્રિયાકાંડ કરવા એ નથી, પણ પોતાને ઓળખવો, ઇશ્વરની પહેચાન કરવી એ છે; અને જેમ જેને વણતાં ન આવડે તે વણકર નથી થઇ શકતો તેમ જે અમુક નિયમોનું પાલન નથી કરતો તે પોતાને ઓળખીજ નથી શકનો. એ નિયમો તે સત્ય, અહિંસા ને બ્રહ્મચર્ય છે. આ બધાનું જ્ઞાન ધર્મસાહિત્યમાંથી મેળવી શકાય છે. ધર્મ પુસ્તકોમાંથી પરમાત્માનો મેળાપ અને સત્યનું દર્શન મળી શકશે.

૬૦ ભારતવર્ષની પુરાણી વિદ્યાપીઠોની પેરે આપણી હાલની

યુનિવર્સિટીઓમાં જ્યાં લગી દેશમાં વિદ્યાદાન ચારિત્રવાન શિક્ષકોની મારફતે નહિ થાય, જ્યાં સુધી ગરીબમાં ગરીબ હિંદીને સારામાં સારી વિદ્યા પહોંચી શકે એવી સ્થિતિ નહિ હોય, જ્યાં સુધી વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ નહિ થયો હોય, જ્યાં સુધી પર ભાષાની મારફતે શિક્ષણ આપી બાળકો અને જુવાનોમાં મનની ઉપર અસહ્ય બોજો પડે છે તે દૂર કરવામાં નહિ આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી પ્રજાજીવન કદી ઉચ્ચ બનવાનું નથી એ નિઃશંક છે. પ્રજાકીય શિક્ષણ તે તે પ્રાંતની ભાષા મારફતે અપાવું જોઇએ. શિક્ષકો ઉચ્ચ કોટિના હોવા જોઇએ. જ્યાં વિદ્યાર્થીને સ્વચ્છ હવાપાણી મળે, જ્યાં મકાન અને આસપાસની જમીન આરોગ્યનો પદાર્થપાઠ આપતી હોય એવી જગ્યાએ શાળા હોવી જોઈએ અને જેમાંથી મુખ્ય ધર્મોનું જ્ઞાન મળી શકે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ હોવી જોઇએ. આવી વિદ્યાપીઠો એક નહિ પણ અનેક—પ્રાંતપ્રાંતમાં ઉભી થશે ત્યારે વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ પ્રાપ્ત થશે.

૬૧ ગૂજરાતમાં જે વિદ્યાપીઠ સ્થપાઇ તેણે કંઇ કાર્ય કરી બતાવ્યું: અત્યારે તેની સ્થિતિ ગૂજરાતને શોભે તેવી નથી. તેવી વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણનું વાહન ખરી **ગૂજરાતી ભાષા** હોવીજ જોઇએ. જે ગૂજરાતી લાખો ગૂજરાતના ભણેલા વતની બોલે છે ને લખે છે તે ખરી ગૂજરાતી. ગૂજરાતી સંસ્કૃતની અને પ્રાકૃતની દીકરી હોઇ તેનો આધાર સંસ્કૃત—પ્રાકૃત ઉપર હોવોજ જોઇએ એમાં તો કોઇ શંકા ન લાવી શકે. જેમ જેમ આપણામાં પ્રજાપ્રેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણામાં ભાષાપ્રેમ વધવો જોઇએ દેશપ્રેમ હોય ને ભાષાપ્રેમની ખેવના ન હોય એ અસંભવિત છે. હિંદુ (જેમાં જૈનો સમાય છે), મુસલમાન ને પારસી એ ત્રણે કોમો ગૂજરાતી બોલે છે, ત્રણે વેપારી હોઇ આખા હિંદુસ્તાનમા ને દેશાવરમાં ફરનારી છે. એ ત્રણેને ગૂજરાતી તરીકે ઓળખાવનાર વસ્તુ તેમની ભાષા છે. તેની સેવા ત્રણે કોમે કરવી અને તે ભાષામા શિક્ષણ આપનારી વિદ્યાપીઠને સ્થાપિત—પોષિત અને વર્દ્ધિત કરવી એ તેમની ફરજ છે.

૬૨ પ્રજાકીય ઉન્નતિમાં સ્વભાષાપ્રેમ ઉપરાંત દેશની સર્વ સામાન્ય ભાષા પર પણ આદર હોવો જોઇએ. તે ભાષા તે હિન્દી છે. તેનું શિક્ષણ તે પ્રજાકીય શિક્ષણના મૂળાક્ષર સમાન છે તેથી નવજવાનોએ હિન્દી **ભાષા** શીખી લેવી જોઇએ; કે જેથી અત્યારે દેશના એક પ્રાંતના નવ જવાનોને બીજા પ્રાંતમાં જવું ને ખપ લાગવું સો સો વાત થઇ પડે છે તેમ ન બને. ચાલાક, નમ્ર, અને મહેનતુ હરકોઇ જવાન એ થોડા માસમા શીખી લઈ શકે. એ શીખવામાં સહેલી ભાષા છે. તેમાં કેટલાયે શબ્દો તો ઘરનાજ લાગશે, કારણ દ્રાવિડી ભાષાઓ સિવાયની ઉત્તરની ભાષાઓના મોટા ભાગનો શબ્દભંડોળ એક જ છે. એ ભાષા ઉચ્ચ અને વિદ્વત્તા ભર્યાં વિચારોને સુદ્ધાં પહોંચી વળે તેવી છે.

૬૩ **અંગ્રેજી ભાષા** એ પરભાષા છે, અને સાહિત્યની દષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે. અંગ્રેજી ગ્રંથોમા ભારે વિભૂતિઓ સમાયેલ છે, પણ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ સમસ્ત પ્રજાવર્ગપર લાદી નહિ શકાય. અંગ્રેજી ભાષા આજકાલનો વાયુ છે. તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરતાં એ ભાષા શીખવી એ જુદી વસ્તુ છે અને તેને માતૃભાષા—માદરીજબાન બનાવવી એ જુદી વસ્તુ છે. રાજકારણી ભાષા અથવા વ્યાપારની ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજીનું બીજું સ્થાન નથી એમ અંગ્રેજીભાષામાં વિશારદ થયેલ કેટલાક પ્રજાનેતાઓ જણાવે છે. હાલ તે રાજભાષા છે અને તે પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ઘણું વળ્યું છે અને એને પરિણામે અસંખ્ય ગ્રેજ્યુએટો—યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હિંદના દરેક ઇલાકામાં પ્રાપ્ત થયા છે અને વિશેષ નીકળતા જાય છે. એમાંના કેટલાકે દેશની, સાહિત્યની, ધર્મની, કોમની, જાતિની સેવા ઘણી સારી બજાવી છે.

૬૪ આપણા ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા સંસ્કારી ગ્રેજ્યુએટોએ ઘણું ઘણું કરવાનું રહે છે. યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ, અખંડ અને ઉચ્ચ વિચાર—સરણિ પ્રત્યેના પ્રેમનો વિકાસ, અને લૌકિક પ્રથાઓ તથા દ્દઢીભૂત થયેલી અનુચિત ભાવનાઓની સામે વિરોધ

કરવાની શક્તિ ન કેળવી શકે તો તે શું કામનું? સુશિક્ષિત જન તો જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી તેને શોધી કાઢી તેને અનુસરશે અને ઘણા લોકો અનુસરે છે તે પ્રમાણે–ગતાનુગતિક ગાડરપ્રવાહ પ્રમાણે અનુસરવાની ચોખ્ખી ના પાડશે. જ્ઞાનમાં શક્તિ છે અને સત્ય સ્વતંત્રતાને માર્ગ કરી આપે છે. દેશનું નવીન ઘડતર કરવા માટે આપણે વિચારવું ઘટે અને પ્રજ્ઞાથી કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા કરવી ઘટે. નૂતન ઝાંખી કરવાથી નિપજતી અચલ શ્રદ્ધા, નવીન શરૂઆત અને આશામાથી સર્જન થાયછે. વર્તમાનયુગમાં ચારે બાજુ અનેક આંદોલનો, વિચારપ્રવાહો અને પ્રશ્ન–ઉકેલણી ગતિમાન્ થયેલ છે તેમાં વિચારસરણિ ઢીલી અને મુંઝાયેલી રહે, સ્પષ્ટ સૂક્ષ્મદર્શન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.×× આપણી સમાજના અને સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ લગભગ એવી છે. આપણે અભિમાન અને આત્મનિંદા એ બે છેડા વચ્ચે ઝૂલીએ છીએ. સમાજદેહમાં જે ઘા પડયા છે તે કેમ રૂઝવવા તે સૂજતું નથી. રૂઢિ શાસ્ત્રને નામે પીડી રહી છે, બીજી બાજુ ક્રાંતિકારક તર્કવાદ આખી સ્થિતિની ઉથલપાથલ કરી નાંખે તે પ્રમાણે પોતાના સિદ્ધાંતો ફેંકી રહ્યો છે. સામાજિક અને દેશનાં સંસ્કૃતિવિષયક બળો છિન્નભિન્ન થઇ ગયાં છે. આમાં જૂનું અને નવું એ બંનેનું ઐક્ય–એકીકરણ કેમ કરવું એ મોટો પ્રશ્ન છે અને તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ ન કરી શકે તો તેવા શિક્ષણથી શું લાભ?

૬૫. ભૂતકાલનું—જૂનું એટલું સોનું, એમ સમજી તેનું બધું રોમાંચકારક–વિસ્મયકારક (romantic) લાગે છે પણ જો તેનાથી આપણે સર્વસંતુષ્ટ રહીએ તો તેથી અધઃપતન પ્રત્યે જવાય, કારણકે એવી અનેક જૂની પ્રથાઓ અને રૂઢિઓ પ્રચલિત છે કે જે વર્ત્તમાનમા તે સ્વરૂપે ઉપયોગી નથી. पुराणमित्येव न साधु सर्वम्। –જેટલું જૂનું એટલું બધું સારૂં એમજ નથી. જીવનપ્રવાહમા ભૂતકાલ તે વર્ત્તમાનકાલ નથી. મૌલિકતા અને સાહસિકતાથી પ્રગતિ આવે છે. અનુકરણથી અને જૂને ચીલે ચાલ્યા જવાની વૃત્તિથી સડો થાય

છે. ભૂતકાલની દેખાતી પ્રજ્ઞા ગમે તેટલી સંપૂર્ણ હોય, છતાં તે જે રૂપોમાં આચ્છાદિત છે તે રૂપો છેવટનાં–આત્યંતિક નથી. તેઓને ભાંગીને નવાં બનાવવાની જરૂર છે. ભણેલાઓએ જીવનનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી તેને નવાં કાર્યોમાં કામે લગાડવું જોઈએ. એક જાતિ કે કોમનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તે પૂર્વ યુગોમાં જે સ્થિતિમાં હતું તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતું નથી તેમજ વર્ત્તમાનમાં જે સ્થિતિમા સ્થિર થયેલ હોય તેમાંથી પણ મળતું નથી; કોઇપણ પ્રજાના ઇતિહાસની પર્યાલોચના કરીએ તો એવું ઉંડું ને પાયામાથી ચણેલું કંઈક મળી આવશે કે જે સંપૂર્ણતા પામ્યા વગર નિરંતર નવીન ને નવીન થતું જાય. આ વિકાસ પામતી વૃદ્ધિ–વિકાસવાદ જીવનનું રહસ્ય છે–તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે. આર્ય સંસ્કૃતિમાં મનુષ્યના આત્માની અમરતા પર, સમસ્ત વિશ્વની અનંતતા પર અને જ્યાંથી સત્ય મળે ત્યાથી તેના શોધનપર પ્રધાન ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતદેશે જીવનના વિકાસક્રમ પ્રત્યે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વિસ્તાર્યું છે. શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિના પ્રયત્ન વડે જ મુંઝવણમાં નાખે તેવાં અનાવશ્યક આવરણોનો નાશ થશે. જે વસ્તુઓ ડગી નથી તે કાયમ દૃઢ રહે તેટલા માટે આસ-પાસ જે કાષ્ઠ, ઘાસ અને ઠુંઠાં ઉભા રહ્યાં હોય તેનો રસ્તો કરી નાંખવો જોઇએ–દૂર કરવાં જોઇએ.

૬૬. ભારતના બધા આર્ય ધર્મોમાં મૂળતત્ત્વો અને તે સંબંધીની ફિલસુફી લગભગ એક પ્રકારની, એકજ ઉદ્દેશ–સાધ્ય પ્રત્યે પ્રયાણ કરનારી છે. માત્ર શબ્દ–પરિભાષા જુદી જુદી વાપરવામાં આવી છે. છતાં જૈન કે જૈનેતર, બ્રાહ્મણ કે બ્રાહ્મણેતર વગેરેમા આંતરિક એકતા ન દેખાતી હોય અને કવચિત્ કવચિત્ ક્લેશ ને કલહનું રૂપ લેતી હોય તો તે દુઃખદાયક છે, નરી મૂર્ખતા છે. એકજ ભૂમિમાં ઉછરનાર, એકજ ભૂમિના અન્ન પાણીથી પોષણ લેનાર, એકજ પ્રકારની સંસ્કૃતિના સંસ્કાર પામનાર, એકજ જાતનાં સુખદુ:ખો ભોગવનાર અરસપરસ સહકાર, પ્રેમ અને વિશ્વાસ દાખવી શકે અને

શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમઠ તાપસ.

—મુગલસમયના કલ્પસૂત્રમાંથી

[શ્રી પૂર્ણચંદ્રનહારના સૌજન્યથી]

તેથી એકતા સાધી શકે; અને તે સાથે દરેક પોતપોતાની વિશિષ્ટ વિધિ ક્રિયાઓનું પાલન પણ કરી શકે અને પોતાનો ધર્મ પાળી શકે પણ એક બીજા તે માટે કંઇપણ વિરોધ રાખી ન શકે.

૬૭. જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલી પણ એકબીજા સાથેજ વસતી હિન્દુ અને મુસ્લિમ જાતિમાં પણ ઐક્ય જોકે દુઃસાધ્ય અમુક વખત સુધી હોય પણ અસાધ્ય તો નથી. એક જાતનાં દુઃખમાંથી બંને પસાર થઇ તે સાથે સહેવાની અને તેનો પ્રતિકાર કરવાની તકો મેળવે, એક બીજા એકબીજાનાં પોતાને ઇષ્ટ લાગતાં તત્ત્વો ગ્રહણ કરે અને એકબીજાની ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખે, યા દરેક પૃથગ્ રીતે પોતાની પ્રગતિ કરે પણ સામાન્ય જ્યાં બચાવ કરવો પડે ત્યાં એકત્રિત થઇ બચાવ કરે તો એકતા શીઘ્ર સુલભ થાય. સમ્રાટ્ અકબરે એકતાની દિશામાં શુભ પ્રયાસ કર્યો હતો, તેણે તો દરેક ધર્મના આચાર્યો, મોલવીઓને ભેગા કરી તેમની પાસે તેમના ધર્મનાં તત્ત્વો સંબંધી હકીકત મેળવી 'દીને ઇલાહી' નામનો બધામાંથી ઇષ્ટ તત્ત્વો લઇને કરેલો નવો મત કાઢયો; તેમજ ભાષા પણ આખા દેશમાં એક કરી નાંખી. બીજા પ્રયત્નોમા શિલ્પ-કળામાં બંને સંસ્કૃતિનો મેળ થયેલો જોવાય છે; સંગીતમાં તાનસેને અને શિખ ગુરૂઓએ બંનેનું સંયોજન (adjustment) કર્યું. કબીર અને ગુરૂ નાનકે બંને સંસ્કૃતિમાંથી ધાર્મિક ભજનો રચી-સંગ્રહી બંનેમાં સમભાવ પેદા કરવાનો શ્રમ ઉઠાવ્યો. આમ અનેક પ્રયત્નો થવાથી કેટલીક સરળતાઓ થઇ ગઇ. મુસ્લિમમાંથી હિંદુ ધર્મને મળતો સુફીવાદ ઉત્પન્ન થયો; પોતે વિદેશી રહ્યા નથી એમ સમજાયું, એક બીજા સુખસંપથી રહેવા લાગ્યા; છતાં એકબીજાની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું અજ્ઞાન અલગપણાની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે ઓછું જવાબદાર નથી. એકબીજાના સાહિત્યનો એક બીજાએ અ-ભ્યાસ કરવો એ કોમીવાદ દૂર કરવા માટે એક રાજમાર્ગ છે.

૬૮. સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન ગમે તે હો, પરંતુ તેના વિષે બે

તત્ત્વો સ્થાપિત છે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી. (૧) કોઇપણ સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન બીજાં સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનોનાં ઉપલબ્ધ સમાંતર (collateral) પુરાવા પ્રત્યે અલક્ષ કરી શકે નહિ, (૨) સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન અમુક જાતિના લોકો માટેજ નથી પરંતુ સંસ્કૃતિવાળા જગત્‌માં સમસ્ત વિદ્યાવાન્ જાતિ માટે છે. એક ધર્મની કે એક દેશની કે એક જાતિની વ્યક્તિએ સર્જેલા સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનને એકાકી પૃથક્ રાખી ન શકાય, અને સર્વ વ્યક્તિઓ—પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે ધર્મ પાળતી, ગમે તે દેશની કે જાતિની હોય—ના સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને શ્રી હરિભદ્રસૂરિના યોગબિંદુના નીચેના શ્લોક પ્રમાણે અંગીકારવા ઘટે; તેમ કરવાથી ફલસિદ્ધિ અચૂક થાય છેઃ—

आत्मीयः परकीयो वा कः सिद्धांतो विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु युक्तस्तस्य परिग्रहः ॥

—વિદ્વાનોને પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકાનો સિદ્ધાંત એવું શું છે? જે સિદ્ધાંત દૃષ્ટ અને ઇષ્ટથી—વસ્તુ અને સ્વરૂપથી—અબાધિત એટલે અવિરૂદ્ધ હોય તેનો પરિગ્રહ એટલે સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.

કહ્યું છે કેઃ—

यस्माद् यो यस्य योग्यः स्यात् तत्तेनालोच्य सर्वथा ।
प्रारब्धव्यमुपायेन सम्यगेष सतां नयः ॥

શ્રી રાયચંદ કવિ કહે છે કેઃ—

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.

ગાંધીજી કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાં અહિંસાનો એટલી બધી સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે તે અહિંસાધર્મને નામે પણ ઓળખાય છે. તેથી અહિંસાને પોષક એવાં જે કાંઇ તત્ત્વો જૈનેતર ગ્રંથો કે સંપ્રદાયોમાં મળી આવે તે બધાં જૈનોને માટે આદરણીય છે, તેવીજ રીતે જૈન દર્શનમાં જે જે અહિંસાધર્મ

આદિનાં તત્ત્વો છે તે અજૈનોને માટે આદરણીય છે. વળી તેઓ કહે છે કે 'ધર્મને સભ્યતાની સાથે સરખાવી શકાય. જેમ આપણે પોતાની સભ્યતાને સાચવતા છતાં બીજી સભ્યતામાં જે સારૂં હોય તેનો અનાદર ન કરતાં તેમાંથી તે લઇએ છીએ, તેમ પરધર્મને વિષે પણ કરાય.'

૬૯. આ પુસ્તક જે નિબંધની સંશોધિત–વર્દ્ધિત્ બૃહત્ આવૃત્તિ છે તે નિબંધની પ્રેરણા કરનાર સાહિત્યસંસદ્‌ના પ્રમુખ સાક્ષરશ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, તેની આવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા કરનાર મારા મિત્રો, જૈન પુસ્તક ભંડારો જોવા તપાસવાની સગવડતા કરી આનાર મુનિ અને શ્રાવક મહાશયો, હસ્તલિખિત પ્રતોના સંબંધી બહાર પડેલ રીપોર્ટો–સૂચીઓ અને તેના ઘડનારા વિદ્વાનો, ચિત્રોના 'બ્લૉકો' વિના બદલાએ સૌજન્યથી પૂરાં પાડનાર સજ્જનો અને સંસ્થાઓ, વગેરે જે જે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં ઉપકારક–નિમિત્તભૂત થયા છે તે સર્વેનો તેમજ પ્રસ્તાવના લખવા માટે (કે જેમાંના બધા વિચાર સાથે હું સંમત નથી) વડોદરા કૉલેજમાં ઇતિહાસના પ્રોફેસર કામદારનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને ખાસ કરી શ્વે. જૈનોની મહાન્ સંસ્થા–શ્રી જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ કે જેણે મારી આ કૃતિને પ્રકાશિત કરી એક પ્રકારે અખિલ ભારતના સાહિત્યની સેવા કરી છે તેનું ઋણ વિસર્યું વિસરાય તેમ નથી. તે મહાસંસ્થાએ આખી જૈન શ્વે. સમાજમાં પ્રબલ જાગ્રતિ ફેલાવી છે, સુધારા તથા પ્રગતિશીલ કેળવણીના પ્રચારનું વિશાલ વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે, દેશના હિતને તથા સ્વધર્મને જાળવી વિચારસ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાખ્યો છે, ભય વહેમ સંકુચિતતા અનર્થપરંપરા ઘેલછા અસહિષ્ણુતા અને અવિવેકના પર પ્રહાર કરી સમાજને સીધા અને પ્રગતિશીલ માર્ગે દોરી છે–એમ અનેકાનેક લાભો આ મહાસંસ્થાએ કર્યા છે અને તે દ્વારા થઇ શકે તેમ છે. તે એક જીવંત પ્રાણવાન્ નિયમબદ્ધ, સંગઠિત, એકત્ર, જાજવલ્યમાન સંસ્થા સર્વથા બની રહે એ મારી હૃદયેચ્છા છે.

૭૦ આ ઇતિહાસમાં વિશ્વસનીય હકીકતોનો પ્રમાણ-આધાર આપી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. મળેલી અસંખ્ય હકીકતોને પ્રમાણપુરઃસર લેવી, તેમાંથી ખરૂં શું છે તે તારવવું અને તેની યથાસ્થાને યથા-રીતે યોજના કરવી એમાં બહુ મહેનત, મગજમારી અને વિચારપૂર્વક મનન કરવાં પડયાં છે અને તેથી **योजक स्तत्र दुर्लभः।** એ કથન બરાબર સમજાયું છે. અત્યુક્તિ કોઇપણ સ્થળે બનતા સુધી ન થાય એની કાળજી રાખી છે; કારણકે તેનાથી મૂળ વસ્તુને અન્યાય થાય છે અને તે વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી શકાતી નથી. ગાંધીજી ખરૂં કહે છે કે 'અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે. અસત્ય વડે પ્રજા ચઢતી હોય તો પણ આપણે એ ચઢતીનો અસ્વીકાર કરવો એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચઢતી એ છેવટે પડતી કરાવે છે.' તેજ પ્રમાણે હું જૈન હોઈ જૈન સાહિત્યની ચઢતી અત્યુક્તિથી બતાવું એવી ઇચ્છામા રહેલો સંપ્રદાયમોહ મેં સ્વીકાર્ય ગણ્યો નથી એ નમ્રપણે જણાવું છું, તેમજ સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા રાખવાનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે અને તેથી બીજા સંપ્રદાય પ્રત્યે તિરસ્કાર કે નિંદાવચન લેશ પણ ન વપરાય અને સમભાવબુદ્ધિ જાગૃત રહે તેની પણ કાળજી રાખી છે.

૭૧ શ્રુત-સાહિત્ય પ્રત્યેની ભક્તિએ આ કૃતિ કરવામાં મને પ્રેરિત કર્યો છે; આ વખતે શ્રી માનતુંગ સૂરિના આદિનાથ-ભક્તામર સ્તોત્રનું નીચેનું પદ્ય સ્મરણમાં બરાબર આવે છે કેઃ—

अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम
त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम् ।
यत्कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥

—હું રહ્યો અલ્પશ્રુત અને શ્રુતવાન્ પુરૂષોના પરિહાસનું સ્થાન, છતાં તારી ભક્તિજ મને પરાણે બોલતો કરે છે; જેમ કોકિલા વસંતમાં મધુર રવ કરે છે તેમાં હેતુ માત્ર આમ્રકળીઓનો સમૂહજ છે.

મહાન્ કવિ કાલિદાસનાં નીચેના બે શ્લોકાર્ધમાં વર્ણવેલી છે તેવી મારી ગતિ-સ્થિતિ છે તે હું મુક્તકંઠે જણાવું છું:—

मणौ वज्र समुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥

—વજ્રથી વીંધાયેલા રત્નમાં સૂત્રની જેમ (અત્ર) મારી ગતિ છે.

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥

—ઉંચાથી જે ફલ લભ્ય થાય તેમ છે તે પ્રત્યે વામન (ઠીંગણો) તે ફલના લોભથી પ્રેરાઇ પોતાનો હાથ લંબાવે, એવી મારી સ્થિતિ છે.

૭૨ જૈન ધર્મ અને તેના સાહિત્ય પ્રત્યે જ્યારે જ્યારે ખોટા આક્ષેપો થાય છે ત્યારે ત્યારે એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ભજનની કડી યાદ આવે છે કે 'જ્યારે ધૂમસ ઉડી જશે ને વાતાવરણ સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણે એક બીજાને અધિક પીછાનીશું.'

મારા આ પ્રયત્નથી શ્વેતામ્બર જૈનોએ આર્ય સંસ્કૃતિની ભવ્ય ઇમારતમાં કેટલો સુન્દર ફાળો આપ્યો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ જૈન કે જૈનેતર—સર્વ સાહિત્યવિલાસી વર્ગમા આવશે તો મારો પરિશ્રમ નિરર્થક નથી ગયો એ સમજાતાં આ સાહિત્યસેવકને આનંદ થશે. આવા પ્રયત્નો બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શૈવ, શીખ, જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મના સાહિત્યના ઇતિહાસો લખી બહાર પાડવામાં તે તે ધર્મના વિદ્વાનો કરશે તો વિશેષ આનંદ થશે.

મુંબઈ નવેંબર ૧૯૩૨. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

પ્રસ્તાવના.

ભાઈશ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ જૈન સાહિત્યના પ્રખર સંગ્રાહક અને લેખક છે. અને તેમની તે વિષય ઉપરની કૃતિઓ જૈન ને જૈનેતર જગતને હવે સારી રીતે જાણીતી છે. અત્યાર સુધી તેમણે પોતાની પ્રસાદી જૈન ગૂર્જર કવિઓ સંબંધી પીરસી હતી; પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેમણે પોતાના પ્રયાસને બૃહત્ સ્વરૂપ આપ્યું છે અને જૈન સાહિત્યના ઉગમથી માંડીને અત્યાર સુધીના તેના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસોને તેમાં સ્થાન આપ્યું છે. આ પ્રયાસ ભગીરથ છે, જો કે ગ્રંથકર્તાએ તે પ્રયાસને "સંક્ષિપ્ત" કહી તેની ભગીરથતાને છૂપાવી છે.

એ પ્રયાસ એક પક્ષે "સંક્ષિપ્ત" તો ગણાવી શકાય. તેમાં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસના વિકાસનું માત્ર રેખાદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. ઘણી વાર તો કર્તાએ તેમાં જૈન કૃતિઓનાં નામોનો માત્ર નિર્દેશ કરી સંતોષ માન્યો છે. પાનાં ઉપર પાના આવાં નિર્દેશ માત્રોથી ભરવામાં આવ્યા છે. તેથી કોઇ જૈન કૃતિ પાને ચડવી રહી ગઇ નહિ હોય. ભવિષ્યમાં ગૂર્જર કે જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી ને સંશોધકને બીજે સ્થળે જવું ન પડે તેવો પ્રયાસ કરવામાં કર્તાએ જરાપણ કચાશ રાખી નથી. પરિણામે આ "જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" માત્ર જૈન સાહિત્ય માટેજ નહિ, માત્ર ગૂર્જર સાહિત્ય માટેજ નહિ, પણ હિન્દના મધ્યયુગના સાહિત્યના પરિચય માટે પણ પ્રમાણભૂત ગણાશે.

પણ આ ગ્રંથ માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નથી. તેનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં જૈન ફિલસુફી, જૈન સંઘ, જૈન તત્ત્વો, ને જૈન સમાજ ઉપર માર્ગદર્શક, ને નિષ્પક્ષપાતી લખાણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. તે લખાણ વાચતાં ઘણી વાર તો એમ પણ લાગે કે લેખક જૈનેતર તો નહિ હોય!

વિશેષ, ગ્રંથમાં જ્યા જરૂર લાગી. ત્યા જૈન સમાજમાં ખાસ નામના મેળવનારાઓનાં પૂરાં જીવનચરિતો આપવામાં આવ્યાં છે અને જેમ પૂર્વે થઇ ગયેલા જૈન આચાર્યોએ ને મુનિઓએ કર્યું હતું તેમ લેખકે પણ તેમની યાત્રાઓ, તેમની દાનપ્રશસ્તિઓ, તેમની અમારિવિજય શ્રેણીઓ, વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે.

પરિણામે સદરહુ ગ્રંથ જૈન સાહિત્યનો માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસજ પરિણમતો નથી; કોઇ વાર તેનું વસ્તુ ફિલસુફીમા ઉતરી જાય છે, કોઈ વાર તે જીવનચરિતની નાની મોટી વીગતોના વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે, કોઈ વાર તે ઇતિહાસ, કળાના અવશેષો, સ્થાપત્ય, શિલાલેખો, વગેરેનાં વર્ણનોમા પ્રકટી નીકળે છે, કોઇ વાર તે જૈનોનાં સામાજિક લક્ષણોના વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે; પણ એકંદરે તો તે "જૈન સાહિત્ય"ના ઇતિહાસ તરીકેજ વાચકને મળે છે તેથી તેનું નામ—"જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" રાખી કર્તાએ યોગ્ય જ કર્યું છે.

કર્તા પોતે કહે છે કે—સાહિત્ય એ શબ્દના બે ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઇ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય (વૈદિક સાહિત્ય, સાખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુત ઇતિહાસમા તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રૂઢિને અનુસરી સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમા વિશેષ સ્થાન આપેલ છે. જૈન સાહિત્યમા કોઈપણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર—પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચારશાસ્ત્ર, વિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકાર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, આદિ હોય તે સર્વનો સમાવેશ કરીને આ પુસ્તક પ્રયોજવામા આવ્યું છે. વિચારાત્મક ને શબ્દાત્મક એમ બંને રૂપે સાહિત્ય હોઈ શકે. જે જ્યાં સૂધી મનોગત હોય, પ્રકાશમાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સૂધી તેને વિચારાત્મક સાહિત્ય કહેવું હોય તો કહી શકાય. જ્યારે તે મુખદ્વારા શબ્દના જુદા જુદા રૂપમાં, કલ્પનાના, અતિશય

ના, કે ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોમાં સહજ થઇ બહાર આવે તે શબ્દાત્મક સાહિત્ય લેખાય. આ શબ્દાત્મક સાહિત્ય જ્યારે કાગળો ઉપર લિપિબદ્ધ થાય છે ત્યારે એનું બીજું નામ શાસ્ત્ર–પુસ્તક–ગ્રંથ દેવામા આવે છે." પાનું ૭૩૯ પેરા ૧૦૬૪.

કર્તા બીજે સ્થળે લખે છે કે "દક્ષિણમાં દિગંબરોનો જાજ્વલ્યમાન ઇતિહાસ ક્રમબદ્ધ લખવાની જરૂર છે. અત્ર શ્વેતાંબરોનો ઇતિહાસ લિપિબદ્ધ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૨ મા સૈકા પછી પણ સારૂં સ્થાન ગૂજરાતમાં ભોગવતા રહ્યા." પાનું ૭૬૬ પેરા ૧૧૦૧

વળી, "આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કંઈ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતા આવી શક્યો છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે, અંગ્રેજી શિક્ષણને લઇને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર યથામતિ બન્યો તેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજાસમક્ષ તે ધરી શકાયો છે....આ પુસ્તકમા કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ છે; અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વાપર્ય માનવામા સગવડ મળે છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટાં અનુમાન ઉપર ઉતારે....ઇતિહાસકાર શાંતિથી, ધીરજથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને નિષ્પક્ષપાત–સત્યૈકનિષ્ઠ-દૃષ્ટિથી નિર્ણય ઉપર આવવા યત્ન કરે તો તે યત્ન થોડો ઘણો પણ સફલ થાય તેવો છે." પાનું ૭૫૦–પેરા ૧૦૮૧.

આ બધાં અવતરણો આપવાનું કારણ એ છે કે વાચક લેખકની કૃતિનું પ્રયોજન બરોબર સમજી શકે.

જૈન ને જૈનેતર લેખકો જૈન સાહિત્યને ઉપરની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે. તેમને મન જૈન સાહિત્ય એટલે જૈનોએ લખેલું સાહિત્ય, અને ઉપરાત જૈનદર્શન સંબંધી સાહિત્ય. એટલું ખરૂં છે કે જૈન

વિચારો ને જૈનદર્શન લખનારામાં નવ્વાણું ટકા તો જૈનો છે. તેથી આ બે વિભાગોની ઉપયોગિતા વાચકને કે અભ્યાસીને એકદમ જણાતી નથી; પણ એવા વિભાગો કરવાની જરૂર તો છે એમ મારે કહેવું જોઇએ. કારણ એ છે કે જૈનોએ લખેલા વાઙ્મયના વિષયો વચ્ચે અને તેમણે લખેલા જૈનદર્શન કે જૈન વિચાર ઉપરના સાહિત્ય વચ્ચે ઘણો ફેર છે અને તે બંનેનો સંભ્રમ કરવાથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને બોલાતી ભાષાઓના સાહિત્યના ઇતિહાસના અભ્યાસીને તેમના ઐતિહાસિક વિકાસનો ખરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

આ સંભ્રમ માટે જૈનો ને જૈનેતરો બંને જવાબદાર છે. જૈનેતર લેખકોએ જૈનોએ લખેલા ધર્મ સિવાયના બીજા સાહિત્યની હમણાં સુધી અવગણના કરી છે—કેટલા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને ભક્તામરસ્તોત્રના સુંદર શ્લોકો જાણીતા છે ? તેમ જૈન લેખકો પણ કેટલેક અંશે જવાબદારીથી છૂટા થઈ શકતા નથી. તેમણે પોતાના પૂર્વાચાર્યોએ ને પૂર્વજોએ લખેલા સાહિત્યનો તુલનાત્મક ને સંબદ્ધ ખ્યાલ આપ્યો નથી; વળી તેમણે વાઙ્મયને ને દાર્શનિક સાહિત્યને ભેળવી દઇ વધારે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરી છે.

પણ વસ્તુતઃ ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈનોએ લખેલા સાહિત્યના બે વિભાગો થવા જોઇએ.(૧) જૈનદર્શન ઉપરનું સાહિત્ય,જેમાં કર્મવાદ, સ્યાદ્વાદ, ન્યાય (? નય), અસ્તિકાય, વગેરે જૈનદર્શનનાં લાક્ષણિક વિવેચનોનો સમાવેશ થવો જોઇએ ને (૨) માત્ર વાઙ્મય વિભાગ, કે જેમાં રા. શ્રી મોહનલાલભાઇએ કહ્યું છે તેમ ધર્મશાસ્ત્ર (?), આચારશાસ્ત્ર (?), વિધિશાસ્ત્ર (?), નહિ. પણ અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, ચરિત. રાસાઓ, લોકકથા,. વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઇએ.

ઉપર દર્શાવેલા વિભાગો જો સ્વીકારવામાં આવે તો ભૂગોળ, જ્યોતિષ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, નીતિશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર—Politics કરૂં છું), આચારશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું Ethics કરૂં છું) વગેરે વિષયો ઉપર જૈનોએ લખેલા સાહિત્યનો

સમાવેશ તે તે વિષયોના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં થવો જોઇએ—તર્યાં વાઙ્મયમાં તે વિષયો આવવા જોઈએ નહિ.

જૈનો વિધિ, આચાર, ન્યાય, યોગ, સ્યાદ્વાદ, કર્મ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે તેઓ જૈનો તરીકે લખે; જ્યારે તેઓ શિલ્પ, ખગોળ, ભૂગોળ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે પણ તેઓ ઘણે અંશે (જો જૂના મતના હશે તો) જૈનો તરીકે લખે—જો કે અત્યારે તો જૈનોનું ખગોળ, કે જૈનોનું સંગીત, કે જૈનોની ભૂગોળ, એવું તો કશું હોઈ શકે નહિ. પણ જ્યારે જૈનો વાઙ્મય લખે, જ્યારે તેઓ નાટક, કાવ્ય, શબ્દકોષ, વ્યાકરણ, રાસાઓ, ચરિત, લોકકથા, વગેરે લખે ત્યારે તેઓ કાંઈ તે આખનો જૈનો તરીકે માત્ર ન લખે—તેઓ તે તે વિષયોના નિયમોને અનુસરીને લખે. તેથી જો કે તેમણે લખેલાં કાવ્યોમાં, નાટકોમાં, રાસાઓમાં, શબ્દકોશમાં કે લોકકથામાં જૈન દર્શનના વિચારો આવે; તેમા જૈન પારિભાષિક શબ્દો આવે; તેમાં જૈન સંપ્રદાયની છાયાઓ જણાય; પણ તેમની કિંમત આંકતી વખતે અભ્યાસીઓને તેમનાં વૈશેષિક ને સાંપ્રદાયિક લક્ષણો માત્ર વિચારવાં ઘટે નહિ; તેમણે તો વાઙ્મયમાં તેમનું મૂલ્ય કેટલું અંકાય તેટલું જોવું જોઇએ. આ બાબત જે કોઇ વિસરી જાય તે વાઙ્મયનો કે તેના ઇતિહાસનો ખરો અભ્યાસી ન ગણાય. વળી તે જૈનોના લખેલા સાહિત્યને તેટલો અન્યાય થાય તે જુદું.

કારણ એ છે કે વાઙ્મયનો વિચાર કરતી વેળા ભાષા તરફ ધ્યાન અપાય છે, ને માનવસમૂહના કે માનવના માનસને યથારૂપ વાચક સમક્ષ ખડું કરવાની શક્તિ તરફ ધ્યાન અપાય છે. ઈંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિચારતી વખતે લેખક પ્રોટેસ્ટંટ છે, કે કૅથો-લિક છે, કે યાહુદી છે, કે ફ્રીથીંકર છે કે તે કયા સંપ્રદાયનો છે તે માત્ર જોવાશે નહિ; હિન્દના સાહિત્યનો વિચાર કરતી વેળા લેખકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, કે વૈષ્ણવ, કે મુસલીમ, કે ખ્રિસ્તી છે, કે અમુક નાતના જાતના છે તેનો વિચાર હજુ સૂધી તો થયો

નથી. કોઈ પણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ એવે પ્રકારે લખાતો કે વિચારાતો નથી.

અલબત્ત લેખકના સંપ્રદાયની તેના કુલાચારની ને તેની બીજી માન્યતાઓની અસરો તેનાથી સર્જાતા સાહિત્ય ઉપર થાય છે; પણ તે છાયાઓને ને અસરોને અભ્યાસીએ સમજવી જોઇએ ને તેમનો ને લેખકના વાઙ્મયનો સંબંધ તેણે ખરેખર જાણવો જોઇએ-તેમના તરફ તેણે દુર્લક્ષ કરવું જોઇએ નહિ. ઉપરાંત લેખકની કૃતિઓમાંથી તેના કુલાચાર, તેના સંપ્રદાય વગેરેની જુદી જુદી રીતિઓ અભ્યાસીઓને જાણવામા આવે છે ને તે સંસ્કૃતિનું સમર્થન અભ્યાસી વિશેષ સંગીનપણે કરી શકે છે. જૈન સંસ્કૃતિ તરફ જૈનેતરોનું આવું દુર્લક્ષ થયું છે તે તેમના સર્જેલા વાઙ્મયને અભ્યાસવાથી દૂર થઈ શકે અને મતભેદો તરફ સહનશીલતા થઈ શકે.

જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવો વ્યવહાર બધે સ્થળે હવે થવો જોઇએ. જૈનોએ આપેલું વાઙ્મય વાઙ્મયરૂપે વિચારાવું જોઇએ, અને તેમણે લખેલા વાઙ્મય બહારના વિષયો ઉપરના સાહિત્યને વાઙ્મયથી છૂટું પાડવું જોઇએ. જૈનો કે જૈનેતરો હજુ સુધી તે કર્તવ્ય કરી શક્યા નથી તે શોકની બાબત છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત ને ગૂર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જૈન કૃતિઓનો તુચ્છકાર નહિ તો તેની અવગણના તો કરવામા આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં "રત્નાવળી" વગેરે ઉતરતી પંક્તિનાં નાટકોને જો સ્થાન આપવામાં આવે તો પછી ઉત્તમ કૃતિની સાથે સરખાવી શકાય એવા કોઈ જૈન સંસ્કૃત નાટકને શા માટે તેમાં સ્થાન ન મળી શકે ?

જૈનોએ સાહિત્ય કે વાઙ્મયની દિશામા ઘણું પ્રશસ્ત કાર્ય કર્યું છે એમ કહેવું એ તો હવે વારંવાર કહેવાઇ ગએલા વાક્યની પુનરુક્તિ કરવા જેવું થાય છે. પણ જૈનોએ તે દિશામાં જે કાંઈ કર્યું છે તેના વૈશેષિક લક્ષણો કેવાં છે તેનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર લાગે છે.

"ગૂજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ" એ પંડિત બહેચરદાસના લેખમાંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથના લેખક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની સેવાની નોંધ લેતાં નીચેનાં વાક્યો ટાંકે છેઃ—"ગૂજરાત તો આ એક જ વ્યાકરણને લઇને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાતને જ છે. વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઇપણ દેશના વિદ્યાર્થીને ગૂજરાતના આ બૃહદ્‌વ્યાકરણ તરફજ ખેંચાવું પડે છે—ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કાંઈ સાધારણ ન કહેવાય." પાનું ૩૦૭, પેરા ૪૩૭.

તેવીજ રીતે "સમયજ્ઞ, સુધારક, ન્યાયશાસ્ત્રી અને યોગવેત્તા" યશોવિજયજી વિષે પાનું ૬૩૦. પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત શ્રી સુખલાલના "યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા"માં હિંદીમા આપેલ પરિચયમાંથી (નોંધ, પાનુ ૬૩૨) લેખક અવતરણ કરે છે કે "ભાષાદષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અને ગૂજરાતીમાં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી. વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ, અધ્યાત્મ, દર્શન, ધર્મનીતિ, ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાચરિત, મૂલ તેમજ ટીકારૂપે રચનાઓ કરી. તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ રાખનાર, જૈન જૈનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું ઉંડું દોહન કરનાર, પ્રત્યેક વિષયના અંત સૂધી પહોચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાનો સ્પષ્ટ મંતવ્ય પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય રચી પોતાના સરલ અને કઠિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધનની પરવા નહિ કરીને જે કંઇ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભયતાપૂર્વક લખનાર, કેવલ શ્વેતાંબર-દિગંબર સમાજમાંજ નહી બલ્કે જૈનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ અત્યાર સુધી અમારા ધ્યાનમાં આવેલ નથી. પાઠક સ્મરણમા રાખે કે આ અત્યુક્તિ નથી. ××નિઃસંદેહ શ્વેતાંબર અને દિગંબર સમાજમાં અનેક

બહુશ્રુત વિદ્વાન્ થઇ ગયા છે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પણ પ્રચંડ વિદ્વાનની કમી રહી નથી; ખાસ કરીને વૈદિક વિદ્વાન્ તો હંમેશથી ઉચ્ચ સ્થાન લેતા આવ્યા છે; વિદ્યા તો માનો કે તેમના બાપની છે; પરંતુ એમાં શક નથી કે કોઇ બૌદ્ધ યા કોઇ વૈદિક વિદ્વાન્ આજ સુધી એવો થયો નથી કે જેના ગ્રંથના અવલોકનથી એવું જાણવામાં આવે કે તે વૈદિક યા બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઉપરાત જૈન શાસ્ત્રનું પણ વાસ્તવિક ઉંડું અને સર્વવ્યાપી જાણપણું રાખતો હોય. આથી ઉલટું ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથોને ધ્યાનપૂર્વક જોનાર કોઇ પણ બહુશ્રુત દાર્શનિક વિદ્વાન્ એવું કહ્યા વગર નહિ રહેશે કે ઉપાધ્યાયજી જૈન હતા તેથી જૈનશાસ્ત્રનું ઉંડું જ્ઞાન તો તેમને માટે સહજ હતું પરંતુ ઉપનિષદ્, દર્શન આદિ વૈદિક ગ્રંથોનું તથા બૌદ્ધગ્રંથોનું આટલું વાસ્તવિક પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા-અને કાશીસેવનનુંજ પરિણામ છે." પાનાં ૬૩૧–૬૩૨, પેરા ૯૨૭.

ફિલસુફીના વિષયમાં, વ્યાકરણમાં, ને યોગમાં જૈનસાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી આવી સુંદર સ્તુતિ જૈનલેખક કરે છે; ને જૈનેતર અભ્યાસી તે સાથે સંમત થાય પણ ખરો, પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવો તુલનાત્મક અભ્યાસ જૈનોએ લખેલાં નાટકો, કાવ્યો, ચરિતો, લોકકથાઓ ને તેમનાં સૂત્રો ને તેમનાં આગમો, એ બધાંનો થયો છે ખરો? એ તમામ સાહિત્યમાં જૈનેતરને પણ હિન્દના સાહિત્ય જેટલી જ પ્રસાદી ઘણે ઠેકાણે મળી શકશે. પણ તે પ્રસાદીઓને સાહિત્યના કોઇ ઇતિહાસમાં સ્થાન મળ્યું છે ખરૂં?

વેદની ઋચાઓમાં આપણે ભવ્ય કલ્પના, તીવ્ર મનોવેગ, અજબ ઉન્માદ, ને ચિત્તનો અનન્ય ઉલ્લાસ જોઇએ છીએ. તેવાજ લક્ષણો કોઈ પણ વાચક જૈનસૂત્રોમા સ્થળે સ્થળે જોઈ શકશે. જૈન આગમનું સાહિત્ય ફિલસુફીમા ઉતરી પડે છે, કથાત્મક થઈ જાય છે, ક્રિયાત્મક જણાય છે, ને સાંપ્રદાયિક થઇ જાય છે; અનેક

વાર તે બોધાત્મક ને આદેશાત્મક થઇ જાય છે તો અનેકવાર તેમાં પંચમહાવ્રતધારી જૈનમુનિનું અથવા રાગદ્વેષને સર્વાંશે જીતનાર "વીતરાગ"—તીર્થંકરનું વ્યક્તિત્વ દીપી નીકળે છે. જૈનોનાં કાવ્યોમાં નાટકોમાં, ચરિતોમાં, રાસાઓમાં, અને સ્તોત્રોમા ઘણીવાર વાચકને જૈનેતર લખાણોની પ્રસાદી મળી શકે છે. માત્ર તેમનું નિરીક્ષણ થવું જોઇએ. વિક્રમની વીસમી સદીના લેખક શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની વાણી વાંચતા કોઇ પણ જૈનેતર વાચક અનન્ય સાહિત્ય-ભંડારની ચાવી હાથ લાગી હોય નહિ તેવો પ્રસાદ અનુભવશે.

આમાં થોડાંએક દૃષ્ટાંતો હું આપું:—શ્રી હર્ષના નૈષધચરિત મહાકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, જે પં૦ દેવવિમલગણિએ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે રચેલું છે; કવિ કાલિદાસના રઘુવંશકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય, જે પં૦ હેમ-વિજયગણિએ સોળ સર્ગ સુધી લખેલું ને અપૂર્ણ રહેલું ૧૭ થી ૨૧ સર્ગ પર્યંત ટીકાકાર ગુણવિજય ગણિએ પૂર્ણ કર્યું હતું; જૈનેતર પંચકાવ્યો સાથે સ્પર્ધા કરતાં બીજાં કાવ્યો, જેવાં કે જયશેખર-સૂરિનું જૈનકુમાર સંભવ, મહામાત્ય વસ્તુપાલનું નરનારાયણાનંદ, બાલચંદ્રસૂરિનું વસંતવિલાસ, મેરુતુંગસૂરિનું જૈન મેઘદૂત, કવિ હરિશ્ચંદ્રનું ધર્મશર્માભ્યુદય, કવિ વાગ્ભટનું નેમિનિર્વાણ, મુનિભદ્ર-સૂરિનું શાંતિનાથચરિત, અભયદેવસૂરિનું જયંતવિજય, વગેરે. (આગમો-દ્ધયસમિતિથી પ્રકાશિત ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ ઉપર પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીનો અભિ-પ્રાય, ઇ. સ. ૧૯૨૭.)

સવાલ એ છે કે પૂર્વે કે હમણાં આવો અભ્યાસ કેમ થયો નહિ? પ્રથમ તો આ કૃતિઓ જૈનેતરોને અજ્ઞાત હતી ને તેઓ તેમને ઘણી સાંપ્રદાયિક લાગી છે. બીજું જૈન અભ્યાસનાં સ્થળો વિદ્યાપીઠોની કોટિમાં આવ્યાં નહોતાં—

આની જાતનો જ વિચાર ગ્રંથકર્તા પોતે જૈનતીર્થ વિષે

લખતાં પ્રકટ કરે છે—"આખા હિન્દમાં જૈનતીર્થ તો એવું એકે નથી કે જ્યા વિદ્યાધામ હોય, વિદ્વાનોની પરિષદ્ હોય, વિચારકોની ગોષ્ઠી હોય અને એમની ગંભીર પ્રાણપૂરક વિદ્યાના આકર્ષણથીજ ભકતો અને વિદ્યારસિકો આકર્ષાઇ આવતા હોય. વધારેની આશા તો બાજુએ રહી પણ કોઈ એક તીર્થમાં એક પણ એવું જૈન વિદ્યાલય નથી, જૈન વિદ્યાપીઠ નથી કે એકાદ પણ એવો સમર્થ વિદ્યાજીવી વિદ્વાન્ નથી કે જેને લીધે ત્યાં યાત્રીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઇ આવતા હોય, અને પોતાના વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા હોય. તીર્થોની પ્રાકૃતિક જડતા અને નૈસર્ગિક રમણીયતામા કાંતો તપ અને કાંતો વિદ્યા અને કાતો બંને ચેતના પૂરે છે, જ્યારે આજનાં આપણાં તીર્થોમા તપ અને વિદ્યાને નામે કાઇ પણ આકર્ષે તેવું નથી. ગામ અને શહેરનાં દેરાસરોમાં પહેલાં ક્યાંક ક્યાક ધાર્મિકશાળાઓ રહેતી તે પણ જોવામાં નથી આવતી. દરેક તીર્થમાં મોટા મોટા દેરાસરોના ભંડારમાં જ્ઞાનનિમિત્તેનું દ્રવ્ય હોય છે તેનો ઉપયોગ પણ થતો નથી ને તે એકઠું થયાં કરે છે. એવા મોટા ભંડારોના વાર્ષિક કે ત્રિ-વાર્ષિક કાર્યવૃત્તાંત—અહેવાલ પણ બહાર પડતા નથી. આ દુઃખદ સ્થિતિ છે." પાનું ૭૮૩. પેરા ૧૧૨૪. "કોઇ પણ જમાનામાં જૈન તીર્થે નાલંદાના કે વિક્રમશીલાના વિદ્યાલયની સુગંધ નથી અનુભવી." પાનું ૭૮૫. પેરા ૧૧૨૮.

જૈનોએ પોતે કાલિદાસ આદિ કવિઓને તેમના બીજા વિખ્યાત પુરોગામીઓને શ્રદ્ધાંજલિઓ આપવામાં મણા રાખી નથી તે અહિં યાદ દેવાની જરૂર છે.

જૈનોએ જ્યારે સંસ્કૃતમાં ખૂબ લખવા માંડયું ત્યારે તે ભાષા રૂપે ને રંગે બદલાતી જતી હતી. જ્યારે જૈનોએ સંસ્કૃતમા લખવા માડયું ત્યારે સંસ્કૃત વાઙ્મયમા જૈનેતરોએ કયારનીયે ખ્યાતિની મોટી કમાણી કરી રાખી હતી અને તેમને તો તેવી કમાણી કરવાની રહી હતી. બીજું એ વખતે પ્રાકૃત ભાષા ને દેશી ભાષાઓ વધારે ઉપયોગમાં આવતી

હતી, ત્રીજું, તેરમી સદીથી સતરમી સદી સુધીમાં હિન્દના હિન્દુઓ રાજ્યસત્તા ઉપરથી ખસી જતા હતા, કાશી વિદ્યાધામ રહ્યું નહોતું; જૈનો ને જૈનેતરો-બધાને ફારસી જાણવાની જરૂર જણાતી હતી; રાજસભામાં જૈનોને માત્ર બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ઉપર વિજય મેળવવાનો હતો, રાજસભામાં માત્ર ષડ્દર્શનનો વિવાદ ન થતો; તેમને તો સુલતાનો, પાદશાહો, મૌલવીઓ, મૌલાનાઓ, મુફતીઓ, ને પાદરીઓ સાથે પણ વાદ કરવો પડતો. આ વખતે પૂર્વજોની માફક જૈન મુનિઓ ઉપવનોમાં કે ઉદ્યાનોમાં જઇ ચતુર્વર્ણોને ઉપદેશતા નહોતા; અણસમજુ ઇસ્લામના ઝનુન સામે તેવો વ્યવહાર શક્ય નહોતો, વળી हस्तिना ताडयमानोऽपि न गच्छेत् जैनमंदिरम् એવો તેમની સામે સામાજિક બહિષ્કાર ચતુર્વર્ણસમાજના બ્રાહ્મણ ધુરંધરો તરફથી ઉપદેશાતો હતો; તેથી તેઓ ઉપાશ્રયોમા બેસી વણિક્જનોને પોતાનો અસલી ધર્મ સમજાવવા માંડયા; તેમનું સંસ્કૃતમા લખાતું વાઙ્મય તેમની પાસેજ રહ્યું; અને તેથી તેમની કૃતિઓ જૈનેતર વિદ્વાન્મંડલમાં માન્ય થઇ શકી નહિ અને બ્રિટિશ અમલ પછી જ તે પ્રકાશમાં આવી.

આ જ કારણથી જૈન સાહિત્ય બીજી દિશામાં ઘણું દીપી નીકળ્યું. જૈન મુનિઓ વણિકોના બોધકો, ને શિક્ષકો બની ગયા હતા. આ વણિક્સમાજ ગૂજરાતમાં, માળવામાં, અને રાજપુતાનામાં સારી રાજસત્તા ઉપર હતો; પણ તે રાજસત્તા મુસ્લીમોના વખતમાં આગળના જેવી વગવાળી નહોતી. વળી તે સમાજ બ્રાહ્મણ સમાજ જેટલો બહુશ્રુત નહોતો ને તેનો સ્ત્રી વિભાગ કોઇ કોઇ અપવાદો સિવાય લગભગ નિરક્ષર હતો. તેથી જૈન લેખકોએ પોતાના વાઙ્મયનો પ્રવાહ બીજી દિશામાં વહેવરાવ્યો. તેમણે સરસ્વતીનું આરાધન પોતાના સમાજની ભાષામાં કરવા માંડયું. તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યો ઉપરાંત રાસાઓ લખ્યા; છંદો ઉપરાંત દેશીઓ ગાઇ, જુની નાની નાની કથાઓને રાગરાગીણીવાળા રાસાઓમાં ઉતારી, ને ભવી

વણિકોને ચારિત્રશીલ, ને જૈનમતના અનુરાગી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં તેઓ સારી રીતે જશનામી થયા. ઉપર કહ્યું તેમ તેઓ પાઠકો થયા, જોશીઓ થયા, વૈદ્યો થયા, ને શિક્ષકો પણ થયા.

જૈનોનું આ રાસાસાહિત્ય ને લોકસાહિત્ય હજુ બરાબર ભણાયું નથી. તે સાહિત્યમાં તેમણે જૈન ને જૈનેતર સમાજનું માનસ કેવી રીતે આલેખ્યું છે, તેનું પરિશીલન હજુ યોગ્ય રીતે થયું નથી. ઉપરાંત તેનો તુલનાત્મક ને ઐતિહાસિક ને ક્રમબદ્ધ અભ્યાસ થયો નથી. તેમાં રહેલો જૈન દર્શનનો સંભાર કદાચ આવા પરિશીલનની આડે આવતો હશે; પણ અભ્યાસીઓએ તે સંભારની પેલી પાર થઈ તેને માત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય કે સાંપ્રદાયિક લખાણ તરીકે નહિ પણ વાઙ્મય તરીકે જોવું ઘટે છે. વળી જૈન તે વખતના સમાજનો એક ઉપયોગી સમાજ હતો. તે સમાજ સમસ્ત પ્રદેશના આર્થિક ઇતિહાસમા ને રાજકારણમાં પણ સારો ભાગ લેતો હતો. તેથી તેની તે વખતની પરિસ્થિતિ જાણવાનું માત્ર આ એકજ સાધન છે. એ દષ્ટિએ એટલે સામાજિક અભ્યાસ ખાતર પણ આ વાઙ્મય દરેક અભ્યાસીએ જોવું જોઈએ. અભ્યાસના વિષયમાં એટલી સહનશીલતા કેમ ન આવે?

જૈન સાહિત્યનું બીજું લક્ષણ હવે હું નોંધીશ. એ સાહિત્યમાં ચરિતાનુયોગને જેટલું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેટલું સ્થાન હિન્દના બીજા સાહિત્યમાં જવલ્લે આપવામાં આવ્યું હોય, જૈન ધર્મ ચરિતાનુયોગી છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રાગદ્વેષને જીતનાર આત્માનાં વચનો હંમેશાં હરિભદ્રસૂરિની વાણીમાં "યુક્તિમત્" હોય છે અને તે માન્ય થવાં જોઈએ. આ જૈનદર્શનનું મુખ્ય સૂત્ર છે—આખું જૈન દર્શન આ સૂત્રના પાયા ઉપર ચણાએલું છે. ઉપરાંત, બધાં દર્શનોમાં આચાર્યોનાં મંતવ્યોને સ્વીકારવામા ને પૂજવામાં આવે છે ને તેમના ઉપર સંયમથી ને પૂજ્યબુદ્ધિથી ઊહાપોહ કરવામાં આવે છે, પણ જૈન વાઙ્મયમા તો તેમનાં મંતવ્યો માત્ર નહિ; પણ તેમનાં ચરિતો પૂજનીય ને અનુકરણીયજ નહિ

પણ સૂક્ષ્મતાથી વર્ણનયોગ્ય ગણવામાં આવે છે. આ કારણથી જૈનોએ પોતાના વાઙ્મયને ખાસ ચરિતાત્મક બનાવ્યું છે. તીર્થંકરોનાં-ગણધરોનાં ગ્રંથોના વિષયભૂત સાધુસાધ્વીઓના ને શ્રાવકશ્રાવિકાઓનાં, પૂર્વ આચાર્યોના ને ઋષિઓના ને જૈન શાસનને દીપાવનાર રાજાઓનાં ચરિતો જૈનોએ ખૂબ વિસ્તાર્યા છે. એ ચરિતો ગદ્ય ને પદ્યમાં વિસ્તારવામાં આવ્યાં છે અને તેમનો વિસ્તાર કરતી વખતે પ્રાચીન વાઙ્મયશાસ્ત્રના બધા નિયમો પાળવાનો યત્ન કરવામા આવ્યો છે.

આ ચરિતોનાં કેટલાંક પાત્રો પ્રશસ્ત હતાં; તેથી લેખકોની દષ્ટિએ તેમનું વર્ણન અમુક દષ્ટિથી કરવામા આવ્યુ છે. તેમાં ચાલુ ચરિતાત્મક વાઙ્મય–Biography–ની બધી વૈશેષિકતા આવી શકી નથી; તેમાં ગુણોને અતિશયો તરીકે વર્ણવ્યા હશે, તેમાં દોષોને ઢાંકવામાં આવ્યા હશે, ચરિતનું વર્ણન સાંપ્રદાયિક ને ધાર્મિક થઈ જતું હશે, તેમાં કથાવિભાગ જોડી દેવામાં આવ્યો હશે; યાત્રાનાં વર્ણનો, મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારો, અમારિઘોષણાનાં જયવાક્યો, દીક્ષાઉત્સવો, શાસનનો ઉદ્યોત, એ બધું તેમાં વિશેષ પણે આવતું હશે, છતાં તે સાહિત્યભાગ અવનવો છે, પરંપરાથી ખેડાતો આવ્યો છે, ને તેમાં અનેક વિધવિધ, અને ઉપયોગી વ્યક્તિ-ગત, ઐતિહાસિક, સામાજિક, ભૂગોલિક, ને રાજકારણી માહીતી ભરવામાં આવી છે. તેથી આ ગુણ બધાએ ખાસ તપાસવો ઘટે છે.

જૈન સાહિત્ય ચરિતાત્મક છે તેટલું જ ઐતિહાસિક છે. તેના પરિશીલનથી હિન્દના ઇતિહાસને નવો આકાર મળ્યો છે ને ભવિ-ષ્યમાં મળશે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં તો તે સાહિત્ય અનેરૂં સ્થાન લે છે.

છતાં એટલું કહેવું જોઇએ કે જૈન સાહિત્યની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા આપણી દષ્ટિએ કેટલીક બાબતોમા અધૂરી રહી ગઇ છે. જૈન મુનિઓ એક વાર બ્રાહ્મણ પંડિતોનું સ્થાન ભોગવતા હતા. તેઓ આખા હિન્દમાં બધે સ્થળે વિચરતા હતા અને પોતાના

વિહારો દરમ્યાન તેઓ દેશના જુદા જુદા સમાજોના ખાસ પરિચય-માં આવતા હતા. છતાં જૈનોએ દેશનો કે દેશના કોઈ ભાગનો સ્પષ્ટ, સુરેખ, ને સુઘટિત ઇતિહાસ આપ્યો નથી. તેમણે આપેલો સોલંકીઓનો ઇતિહાસ અધૂરો નથી લાગતો? અલબત્ત તે ઇતિ-હાસ પુરાણોનાં બયાનથી ઘણો ચડે છે; તેમ તે વખતના જૈનેતર પણ હિન્દના એજ વિષય ઉપરના સાહિત્યની અપેક્ષાએ ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છેઃ પણ પ્રબંધોનું ને કાવ્યોનું ઐતિહાસિકરૂપ વાચકને ને અભ્યાસીને સાંપ્રદાયિક, અતિશયોક્ત, ને અસંબદ્ધ અનેકવાર લાગે છે.

પ્રબંધોના ને ઐતિહાસિક કાવ્યોના લેખકોમાના ઘણાઓ તે વખતે સુલતાનોના પાદશાહોના પરિચયમાં આવતા હતા. કેટલાએકો તેમના દરબારોમાંના માનીતા રાજપુરુષો હતા ને અબુલફઝલ જેવા ઇતિહાસકારના પરિચયમાં આવ્યા હતા એટલું જ નહિ પણ મુસ્લીમ પાંડિત્યની ભાષા ફારસી ભાષા પણ જાણતા હતા. તેઓ રોજ મુસલમાની તવારીખ નજરે નજર જોતા હતા. કોઇ કોઈ તો પાદ-શાહી પ્રવાસમાં સહભાગી થયા હતા ને કોઇ શાહજાદાઓના શિક્ષકો બન્યા હતા. ઘણાઓ ક્ષત્રિય રાજાઓના ગુરુઓ, શિક્ષકો, ને ઉપ-દેશકો હતા. છતાં તેમણે મુસલમાનોએ લખી તેવી ગદ્યમાં તવારીખો આપણને આપી નહિ, કોઇએ પાદરીઓએ લખી તેવી રોજનીશીઓ ન લખી; કોઇએ સમાજનો સુરેખ ખ્યાલ ન આપ્યો; ઘણાએ યાત્રાઓ વર્ણવી; પણ કોઇએ પ્રવાસ ન વર્ણવ્યો; ઘણાએ જૈન મંદિરોનું ને તીર્થોનું વર્ણન આપ્યું; પણ કોઇએ તત્કાલીન હિંદુ ને મુસ્લીમ સ્થાપત્ય વર્ણવ્યું નહિ; કોઇએ પોતાના આશ્રયદાતાના વંશ-વળી કે મોગલ રાજ્યકર્તાનું નાનું સરખું પણ જીવનચરિત ન આપ્યું.

ચરિતો લખતા, પણ ઘણે ભાગે જૈન ચરિતો લખતા; તેઓ પ્રબંધો લખતા પણ ઘણે ભાગે જૈન પાત્રો વિષે. વળી તેમને વાઙ્મયના પૂર્વકાલીન નિયમો પાળવા પડતા. તેથી તેમનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય મુસ્લીમોના ઐતિહાસિક જેવું ક્રમિક, પૂર્વાપર સંબંધને જાળવનારૂં, તારીખવાર રસિક ને વાચનયોગ્ય થઇ શક્યું નહિ.

અત્યારે પણ આ દોષ ચાલ્યો આવે છે. જૈન સાધુઓમાં, ને તેમા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના સાધુઓમાં ને કોઈકવાર સાધ્વીઓમાં પણ પાંડિત્ય છે; પણ તેને કોઇને પશ્ચિમની વિદ્યાનો રંગ લાગ્યો નથી. શ્રાવકોને તે રંગ લાગ્યો છે તેથી તેમની કૃતિઓમાં પશ્ચિમની વિદ્યાના રંગની અસરો ખાસ જણાય છે. પરિણામે જૈન વાઙ્મયનો ને સાહિત્યનો ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપણને હજુ આ નવી પદ્ધતિવાળો મળી શકતો નથી ને કર્તાનો પ્રયાસ તે દિશામાં પહેલો છે એમ કહેવામાં બીજા કોઇને અન્યાય નથી થતો. પણ તે પ્રયાસ, શરૂઆતનો કાળ જતો કરીએ તો શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના પ્રયાસનો ને તેમાં પણ ગૂજરાત સંબંધી થયો છે એમ લખતાં તેમની અથાગ મહેનતને અન્યાય તો નહિ થાય. ટૂંકામાં હજુ એ ઇતિહાસ સમગ્રપણે, તુલનાત્મક દષ્ટિથી, શાસ્ત્રીય રીતે, અને સુઘટિત થવાનું બાકી રહે છે. જેમ જૈનોના સ્યાદ્વાદને યૂરોપની ફિલસુફી, હિંદનાં ષડ્દર્શન ને બૌદ્ધ દર્શન, વગેરેની દષ્ટિઓથી ચાળી તેનું સમર્થન કરવાની જરૂર છે-શોકની વાત તો એ છે કે સ્યાદ્વાદનું નિરૂપણ પણ હજુ ઈંગ્રેજીમાં કે શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં જૈનેતરો સમજી શકે તેવું થયું નથી—જેમ જૈનોના પંચાસ્તિકાયોને તેજ દષ્ટિથી સમજાવવાની જરૂર છે—ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો વિચાર કેટલો બધો મૌલિક છે?—તેમ જૈન વાઙ્મયને પણ તેવું સમર્થન આપવાની જરૂર છે. આ કર્તવ્ય જૈન મુનિઓ તો કરશે, પણ તે હવે નવી વિદ્યા ભણેલા બહુશ્રુત શ્રાવકોએ પોતાને શિર લઈ લેવું જોઇએ. તેથી પણ વધારે સાહિત્યના,

ફિલસુફીના ને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ આ કામ હવે ઉપાડી લેવું જોઇએ.

લેખકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના કામનો ક્યાંક ક્યાંક ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તે અધૂરો છે. કાંઇક અંશે તે માટે દીર્ઘસૂત્રી, ક્રિયાજડ, અને સંકોચવૃત્તિવાળો હાલનો તે સંપ્રદાય જવાબદાર હશે. પણ એટલું કહેવું જોઇએ કે મોહનલાલભાઇએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મૂર્તિપૂજા સામેના વિરોધને વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકવાની જરૂર હતી. એ વિરોધ માત્ર નવો મત ઉભો કરવા માટે નહોતો, તેમાં સિદ્ધાંત હતો, તર્ક હતો. સંસ્કૃત માનસના ઉંડા ને ઉંચા લક્ષણનો અભ્યાસ હતો, અને મૂતિપૂજાથી કાળાંતરે પરિણમતા જડતા ને વ્હેમ સામે ખરો પ્રકોપ હતો. જૈન શાસન ને જૈન આચારવિચારને સુધારવાની તેમાં તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. દુર્ભાગ્યે સ્થાનકવાસી સુધારકોની આ શક્તિ મૂર્તિપૂજા સામે પ્રકોપ કરવામાં બધી ખરચાઇ ગઇ હોય નહિ તેમ તેનો સમાજ ક્રિયાજડ ને સંસ્કૃત તથા અર્ધમાગધી વિદ્યાના અભ્યાસથી એકદમ વિમુખ થઇ ગયો.

જૈન શાસનમાં આવાં તડો અનેકવાર થયાં છે. પણ ઐતેહાસિક કાળથી થએલાં તડોની અસરથી જૈનોમાં ઘણી અસહિષ્ણુતા આવી ગઇ. દિગંબરી કુમુદચંદ્ર ઉપર વિજય મેળવનાર શ્વેતાંબરીઓએ પોતાની રાજસત્તાનોને ધર્મસત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો હોય એમ નથી લાગતું ? મોહનલાલભાઇ પાના ૨૪૭–૨૪૮ પેરાઃ ૩૪૩ લખે છે કેઃ—સં. ૧૧૮૧ મા વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામા તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડવાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી હતા અને ગૂર્જરીય ઉક્ત શ્વેતાબરાચાર્ય દેવસૂરિ પ્રતિવાદી હતા. સરત એ હતી કે જે હારે તેના પક્ષના દેશપાર—ગૂજરાત બહાર થાય. આમાં ઉક્ત શ્રીપલ કવિએ શ્વેતાંબર સંઘના એક પ્રમુખ નેતા

તરીકે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો. તે દેવસૂરિના પક્ષનો પ્રતાપી સમર્થક હતો. ૮૬ વર્ષની ઉંમરના હેમાચાર્ય પણ તે સભામાં હતા. વાદના પરિણામે દિગંબરાચાર્ય હારતાં દિગંબરીઓને ગૂર્જરભૂમિ તજવી પડી. આ વાદનું વર્ણન તે વખતમાં થએલા ધર્કટવણિગ્ વંશમાં થએલા ધનદેવના પૌત્ર અને પદ્મચંદ્રના પુત્ર યશશ્ચંદ્રે પાંચ સર્ગમા બનાવેલા મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નામના નાટકમાં યથાસ્થિત વિસ્તૃત આપ્યું છે. આ જીતથી દેવસૂરિ વાદિદેવસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા."

મારા વિદ્વાન્ મિત્ર પંડિત લાલચંદ્ર દિગંબરીઓની દેશપાર થયાની હકીકતને વિશ્વસનીય ગણતા નથી. પણ જો સંગ્રાહકે જે લખ્યું છે તે ખરૂં હતું હોય ને દિગંબરીઓ શ્વેતાંબરીઓને હાથે બહુધા દેશપાર થયા હોય તો તે જૈન સંપ્રદાયના અહિંસાના સિદ્ધાંતથી એકદમ વિરુદ્ધ છે ને તેની અયોગ્યતા સામે જેટલું લખાય તેટલું ઓછું છે. બહુ ભાગે આવી અસહિષ્ણુતા માટે સાધુવર્ગ વિશેષ જવાબદાર હોય છે.

અત્યારે કેટલેક સ્થળે આવો વ્યવહાર જુદા રૂપમાં પળાય છે. ઝાલાવાડમાં ને ગૂજરાતમાં એકજ નાતમાં જૈનો ને જૈનેતરો કે વૈષ્ણવો, ને સ્થાનકવાસીઓ ને દેરાવાસીઓ, એવાં બે નાતનાં તડો થઈ ગયાં છે. જે બહિષ્કાર પ્રથમ રાજસત્તાથી અપાતો હતો તે હવે 'ધોળ'' દ્વારા અપાય છે. જૈન સાહિત્યમાય મંડનાત્મક ને ખંડનાત્મક લક્ષણ આવી ગયું છે ને સાહિત્યનો ખરો મર્મ ઘણે ઠેકાણે હમણાં સુધી તો ભુલી જવાયો હતો! યાદ રહે કે જૈનેતરોએ ય આ સામાજિક બહિષ્કારનું બળ જૈનો સામે કાંઇ ઓછું અજમાવ્યું નથી!

જૈન સંપ્રદાયના આકરા ક્રિયાપાલનથી જૈન સંપ્રદાય પ્રાંતિક ને એક જ નાતવાળો અત્યારે થઇ ગયો છે ને વચગાળાના વખતમાં જૈન સાહિત્ય પણ તે વિકૃતિને પામી ગયું હતું. એજ આકરા ક્રિયા-

પાલનથી જૈન સંપ્રદાય ભારતની બહાર ન જઇ શકયો એટલુંજ નહિ: કોઈ જૈન સાધુ તક્ષશીલાની પેલી પાર કે નેપાળની પેલીપાર ગયાનો હજુ પૂરાવો મળી શકયો નથી. પરિણામે જૈન દર્શને બૌદ્ધ દર્શનના જેવો ભારતનો કે એશિઆનો દિગ્વિજય ન કર્યો તે જૈન આચારનું ક્રિયાજડત્વ સૂચવે છે. એટલુંજ માત્ર નહિ. હાલના જૈનો વેપારમાં જેટલા સાહસિક અને સહનશીલ છે તેટલા સંપ્રદાયની માન્યતાઓમાં સાહસિક ને સહનશીલ નથી. જો તેમણે પોતાના સાધુ–સાધ્વીઓના સંઘવિભાગના આચારપાલનમાં શાસ્ત્રસંમત કડકાઈને જરાક શિથિલ બનાવી દીધી હોત તો જૈન સંપ્રદાય હિન્દ બહાર જઇ શકયો હોત ને જૈન વાઙ્મય, ફિલસુફી, આચાર, ને કળા–પણ હિન્દ બહાર ગયા હોત.

ગ્રંથકાર પોતે પોતાના સમાજનો આ સંકોચ સદ્દગત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનો પરિચય કરાવતી વખતે આપણને કહી બતાવે છે:—“ પૂર્વે જૈનધર્મનો પ્રસાર અમેરિકા–ઈંગ્લાંડ–પરદેશ. કરવા માટે કોઇ નહોતું ગયું તેથી વિદેશમાં જૈનધર્મનો પરિચય કરાવનારનું પ્રથમ માન આ યુગમા થયેલ વિદ્વાન્ જૈન ગૃહસ્થને–શ્રાવકને ઘટે છે. વીરચંદભાઇ જે ધર્મપરિષદ્દમા ચીકાગો ગયા ત્યાં સ્વામી વિવેકાનંદ પણ પ્રથમ આર્યવેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનું જીવન ગાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા. બંને ભારતનાં રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા. બંને સ્વદેશમા ટૂંકા જીવન ગાળી વિદેહ થયા–વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૦૨ માં બેલુરના મઠમા અને વીરચંદ તેમની પહેલા એક વર્ષે ૧૯૦૧ મા ૩૭ વર્ષની ઉમરે મુંબઈમાં. એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ શિષ્યમંડળે રામકૃષ્ણ સોસાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જવલંત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વ૦ વીરચંદના વિચારોની અસર કોઇ

પણ જૈન તરફથી જારી રહી નથી." પાનું ૬૯૫. પેરા ૧૦૧૮.

છેવટે, આ જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના વાચનથી એટલું તો જણાઇ આવશે કે ગૂજરાતના ને રજપૂતાનાના જૈનોએ જૈન ને જૈનેતર સાહિત્યને સાચવી રાખવામાં ને તેને ખેડવામાં ભગીરથ આત્મભોગ આપ્યો છે ને ઉત્તમ પુરુષાર્થ કર્યો છે. જેમ ગૂજરાતના ને રાજપુતાનાના ક્ષત્રિયોએ મુસ્લીમ આઘાતો સામે આર્ય રાજ-કારણને બચાવ્યું તેમ ત્યાંના જૈન સંઘોએ તે રાજકારણની પાછળ રહેલી સંસ્કૃતિને સમજવાનાં સાધનોને એટલે તેના શબ્દદેહને રક્ષણ આપ્યું ને તેને અનેક રીતે સંસ્કાર્યો. ઉપર જણાવેલી બધી ન્યૂનતાઓ જોતાં તે વખતના જૈન સમાજની વિદ્યાસેવા એવી ઉદાર ને સર્વ-વ્યાપી હતી !

આ પ્રયાસથી ભાઇ શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ ગૂજરાતી ભાષાના ને સાહિત્યના પ્રોફેસરનું કર્તવ્ય કર્યું છે;તેઓ વકીલ છે ને છતાં એવા પ્રખર અભ્યાસી ને સંગ્રાહક થઈ શક્યા છે. જૈન ને જૈનેતર સમાજ તેમની આ સુંદર કર્તવ્યબુદ્ધિનો ચોક્કસ ઉપયોગ કરે અને કદર બૂઝે. એ બુદ્ધિથી તેમણે જૈન શાસનનેજ દીપાવ્યું નથી; તેથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પણ દીપાયમાન થયું છે.

કૉલેજ, વડોદરા. }
તા. ૨-૧૨-૩૧. } કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ.

સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ.

અ.=અધ્યયન.

અં.=અંગ્રેજી.

અપ.=અપભ્રંશ

આ.=આગમ (ગચ્છ) (૨) આવૃત્તિ

આ. સ. ઇં=આર્કિયૉલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇંડિયા (Archiological Survey of India).

આ. સ.
આ.સમિતિ } આગમોદય સમિતિ

આ. સભા=જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર.

આં.=આંચલિક, અંચલ ગચ્છીય

ઇં. ઍ.=ઇંડિયન ઍન્ટિકવરી (Indian Antiquary)

ઇં. ઓ.=ઇંડિયા ઓફિસની હસ્ત પ્રતોનું કૅટૅલૉગ

ઉ.=(૧) ઉદ્દેશ (૨) ઉપાધ્યાય.

ઉ૦
ઉપ૦ } ઉપકેશ—ઓકેશ ગચ્છીય

ઐ =ઐતિહાસિક

ઓસ.=ઓસવાલ.

કા.=કાવ્ય.

કાથવટે રી.=કાથવટેના હસ્તપ્રતો-વિષયક રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૬૯–૭૦

નં. ૨ સને ૧૮૯૧–૯૫

કાસ.=કાસદ્દહ ગચ્છીય

કાં. વડો.=કાંતિવિજયજી પ્રવર્ત્તકનો પુસ્તક ભંડાર, વડોદરા

કા. છાણી= „—છાણી.

કી.=કીલ્હૉર્નના હસ્તપ્રતોવિષયક રીપૉર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૬૯—૭૦

નં. ૨ સને ૧૮૮૦—૮૧

નં. ૩ સને ૧૮૮૧—૮૨

ખ.=ખરતર ગચ્છીય

ગ.=(૧) ગચ્છ, ગચ્છીય (૨)ગદ્ય.

ગા. ઓ. ઇ.=ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વડોદરા.

ગા. ઓ. સી =ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, વડોદરા

ગુ =ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરી, કલકત્તામાનો હસ્તપ્રતોનો ભંડાર.

ગૂ.=ગૂજરાતી.

ગૂ. ભા.=ગૂજરાતી ભાષાંતર.

ગૂ. સા. પરિષદ્=ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

ગો. ના.=ગોકળદાસ નાનજી હસ્તકનો ભંડાર

ચં.=ચંદ્ર કુલ
ચો.=ચોપઇ
જ્યો.=જ્યોતિષ
જા.=જાલંધર (ગચ્છ)
જિ. ૨=જિનવિજય સંપાદિત પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ, બીજો ભાગ
જૂ. ગૂ.=જૂની ગૂજરાતી
જેસ.=જેસલમેર ભંડારના ગ્રંથોની સૂચી (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧)
જેસ.પ્ર. / જે. પ્ર. } ,, ની પ્રસ્તાવના તેમાં પંડિત લાલચંદે લખેલ ગ્રંથકર્ત્તાપરિચય
જૈ. ગૂ. કવિઓ=જૈન ગૂર્જર કવિઓ
જૈ. ધ. સભા / જૈન ધ. સભા } જૈન ધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર
જૈન સા સં.=જૈન સાહિત્ય સંશોધક
ટિ.=ટિપ્પણ, ટિપ્પણી
ડો. ભાવ.=ડોસાભાઈ અભેચંદ સંઘનો ભંડાર, ભાવનગર
ત.=તપાગચ્છ, તપાગચ્છીય
દિ.=દિગંબર
દે. લા.=શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત

નં.=નંબર (સંખ્યાનો અંક)
ના.=નાહર પૂરણચંદજી સંગ્રહીત જૈન લેખસંગ્રહ કે જેના ત્રણ ભાગ બહાર પડયા છે.
ના. પ્ર પ્ર / નાગરી પ્ર પ્ર. } नागरी प्रचारिणी पत्रिका, काशी.
નિ. પ્રે.=નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઇ
પ્ર૦(૧)=પ્રકાશક, પ્રકટકર્ત્તા, (૨) પ્રકરણ (૩) પ્રસ્તાવના
પ્ર. ચ.=પ્રભાવક ચરિત
પ્રા૦=પ્રાકૃત
પં.=પંડિત, પંન્યાસ. (૨) પંક્તિ
પા. / પા. સૂચી } પાટણના પુસ્તક ભંડારોની સૂચી (કે જે ગા. ઓ. સી. માં પ્રકટ થનાર છે તે)
પાર્શ્વ=પાર્શ્વચંદ્ર-પાયચંદ ગચ્છીય
પિપ્પ.=પિપ્પલ ગચ્છીય
પિપ્પ૦ ખ૦=પિપ્પલીક ખરતર ગચ્છ
પી૦=પીટર્સનના હસ્તપ્રતોવિષયક રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૮૨—૮૩
નં. ૨ સને ૧૮૮૩—૮૪
નં. ૩ સને ૧૮૮૪—૮૬
નં. ૪ સને ૧૮૮૬—૯૨
નં. ૫ સને ૧૮૯૨—૯૫
નં. ૬ સને ૧૮૯૫—૯૮

પુ.=પુસ્તક.
પૃ.=પૃષ્ઠ.
પો., પોર.=પોરવાડ.
પૌ.=પૌર્ણમિક, પૂર્ણિમાગચ્છીય.
બં. એ. સો. જ.=બંગાલ એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ.
બાલા. બાળા.=બાલાવબોધ, બાળાવબોધ.
બિ. ઈ.=બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા. (Bibliotheca Indica)
બુ.=બુદ્ધિસાગરસૂરિ પ્રેરિત જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખસંગ્રહ (કે જેના બે ભાગ બહાર પડયા છે)
બુહ્.=બુહ્લરના હસ્તપ્રતવિષયક રીપૉર્ટ,
નં. ૧ સને ૧૮૭૦-૭૧
નં. ૨ સને ૧૮૭૧-૭૨
નં. ૩ „ ૧૮૭૨-૭૩
નં. ૪ „ ૧૮૭૩-૭૪
નં. ૫ „ ૧૮૭૪-૭૫
નં. ૬ „ ૧૮૭૫-૭૬
નં. ૭ „ ૧૮૭૭-૭૮
નં. ૮ „ ૧૮૭૯-૮૦
બૃ.=બૃહત્.
બૃ. ટિ.=बृहत् टिप्पनिका (કે જે જૈન સા. સં. ના ખંડ ૧ અંક ૪ માં પ્રકટ થઇ છે.)
બૉડ્.=બૉડ્લિયન.
બૌ.=બૌદ્ધ.
ભં.=ભંડાર.
ભા.=ભાગ.
ભાવ.=ભાવનગર.
ભાં.=ભાંડારકરના હસ્તપ્રત વિષયક રીપૉર્ટ.
નં. ૧ સને ૧૮૭૯-૮૦
નં. ૨ „ ૧૮૮૦-૮૨
નં. ૩ „ ૧૮૮૨-૮૩
નં. ૪ „ ૧૮૮૩-૮૪
નં. ૫ „ ૧૮૮૪-૮૭
નં. ૬ „ ૧૮૮૭-૯૧
ભાં. ઇ.=ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટયૂટ, પૂના (કે જેમાં ડેક્કન કૉલેજમાં પહેલાં રહેતી મુંબઇ સરકારની બધી હસ્તપ્રતો રાખવામાં આવી છે.)
ભી. મા.=ભીમશી માણેક (તે નામની દુકાન પાયધુની મુંબઇમાં છે.)
મિત્ર=મિત્રના હસ્તપ્રતોના રીપોર્ટ, કલકત્તા.
મુ.=મુદ્રિત.
ય. ગ્રં.=યશોવિજય ગ્રંથમાલા—મૂલ કાશી, હાલ ભાવનગર.
રા. ઇ.=राजपूतानेका इतिहास.

રી.=રીપૉર્ટ.
રુદ્ર.=રુદ્રપલ્લિય ગચ્છ.
રૉ. એ. સો.=રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી.
લ.=લઘુ.
લીં.=લીંબડીનો મૂર્ત્તિપૂજક સંઘનો પુસ્તકભંડાર.
લોં=લોંકા સંપ્રદાય-ગચ્છના.
વ્યા=વ્યાકરણ.
વિ.=વિભાગ.
વિવેક. ઉદે.=વિવેકવિજય યતિનો પુસ્તકભંડાર, ઉદયપુર.
વે.=પ્રોફે. વેલણકર સંપાદિત મુંબઈ રો. એ. સો. ની હસ્તપ્રતોનું કેટેલૉગ.
વેબર.=વેબરે કરેલ બર્લિનની લાયબ્રેરીની હસ્તપ્રતોના કેટેલૉગ.
વૈ.=વૈયાકરણ.
વૉ.=વૉલ્યુમ.
શ્રી.=શ્રીમાલી.
શ્વે.=શ્વેતામ્બર.
શિ.=શિષ્ય.
સ્ત.=સ્તવન.
સ્વ.=સ્વર્ગસ્થ.
સં.=(૧) સંપાદક (૨) સંતાનીય (૩) સંસ્કૃત
સં. કૉ.=સંસ્કૃત કૉલેજ, કલકત્તાની હસ્તપ્રતોનું કૅટેલૉગ વૉ. ૧૦ (જૈન હસ્તપ્રતો)
સમિતિ=આગમોદય સમિતિ
સાગર ભં.=સાગર ઉપાશ્રય, પાટણમાંનો પુસ્તકભંડાર.
સૂ.=સૂત્ર.
સૅ. બુ. ઇ. / S. B. E. = સૅક્રેડ બુક્સ ઑફ ધ ઇસ્ટ (Sacred Books of the East.
હા. ભં.=હાલાભાઇ ભંડાર, ફોફલીયાવાડા પાટણમાંનો પુસ્તકભંડાર.
હિં.=હીંદી.
હી. હં.=હીરાલાલ હંસરાજ પંડિત, જામનગર (હાલ સ્વ.)
હે. ગ્રં.=હેમચંદ્ર ગ્રંથમાલા

ચિત્ર-પરિચય.

[આ ગ્રંથમાં બધાં મળી સાઠેક ચિત્રો છે. તેના આઠ પ્રકાર પાડી શકાય; (૧) ધાતુ તેમજ પાષાણની પ્રાચીન જિન મૂર્તિઓ (૨) પાષાણનાં આયાગપટ અને જિનમંદિરો. (૩) પાષાણની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની મૂર્તિઓ (૪) પાષાણપર કોતરેલ કાવ્યમય યંત્ર (૪) હસ્તપ્રતો પૈકી તાડપત્રની પ્રત કે તેના કાષ્ઠફલક પરના ચિત્રિત ગ્રંથકારો-આચાર્યો આદિના ચિત્રો (૬) કાગળપરની કલ્પસૂત્રની પ્રતો માંનાં રંગિત ચિત્રો (૭) કાગળ પર લિખિત પ્રતોમાંના કવિના સ્વહસ્તાક્ષરોના નમુના બતાવવા તેનાં પાનાંઓ (૮) અર્વાચીન સમયની વ્યક્તિઓના ફોટાઓ. તે સર્વે ગ્રંથના આકાર ને કદને અનુરુપ હતા તેજ પસંદ કરી મૂકેલ છે. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને રાજબાઇ ટાવરના બ્લૉક શ્રી કૉન્ફરન્સ ઑફિસના ખર્ચે કરાવવા પડયા હતા. બાકી અન્ય બધા માગણી કરતાં તુરતજ મોકલી આપવામાં નીચેની વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ સૌજન્ય બતાવ્યું છે તે માટે તે સર્વેનો ઉપકાર છેઃ—

૧ **બાબુ પૂરણચંદ નાહર M. A. B. L.** કલકત્તા, ૨ **બી.** બી. એંડ સી. આઇ. રેલ્વે, ૩ શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ, સુરત, ૪-૫ દેવચંદ લાલભાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ અને આગમોદય સમિતિ ૬ ગાયકવાડ ઓરિયેંટલ ઇન્સ્ટટયુટ, વડોદરા, ૭ જૈન આત્માનંદ સભા. ભાવનગર, ૮ જૈન સસ્તી વાંચનમાળા પાલીતાણા, ૯ ડૉ. ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહ, મુંબઇ, ૧૦ મુંબઇ માંગરોળ જૈન સભા. આ પૈકી મારા મુરબ્બી શ્રી પૂરણચંદ નાહરનો ફાળો જબરો છે. તેમણે તો પોતાની પાસેનો બધો સંગ્રહ પૈકી જેટલું માંગ્યું તેટલું વિના આંચકે અને પ્રસન્નતાથી મને મોકલી આપ્યું

પરંતુ દિલગીર છું કે તેમાંથી આ ગ્રંથના કદ કરતાં વધુ મોટા બ્લોકો ઘણી સુંદર શિલ્પકૃતિઓના હોવા છતાં તેનો લાભ લઈ શકાયો નથી. આવા નિઃસ્વાર્થ સાહિત્યના કાર્યમાં કયો સાહિત્યરસિક નિઃસ્વાર્થ સહાય આપવાની તક ન લે ? ભાગ્યેજ રડયાખડયા એક બે હતા કે જેનાથી નિઃસ્વાર્થભાવે સહાય ન આપી શકાઈ. જે જૈન હોય તે તો આપે, પણ જૈનેતર સંસ્થા જેવી કે બી. બી. એન્ડ સી. આઇ રેલ્વે અને ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટટયૂટે માંગ્યા ભેગા તુરતજ પ્રતિકૃતિના બ્લોકો મોકલી આપ્યા તે માટે તેઓ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવી ભાવના જૈનોમા જૈનેતરો પ્રત્યે સદા રહો એમ ઇચ્છીશું.

નવા બ્લોકો અનેકના બનાવી શકાય એમ હતું છતાં ફંડના અભાવે તે બની શક્યું નથી. આથી તૈયાર બ્લોકો પરજ મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડયો છે.]

૧ કમઠ તાપસ અને પાર્શ્વનાથ રાજકુમાર–(મુસલમાન-પૂર્વના સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી). ભૂમિકામાં

૨ શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમઠ તાપસ–(મુગલ સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી). ભૂમિકામાં.

—આ ચિત્ર રંગીન છે. આવાં ચિત્રો કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતિઓમાં સાંપડે છે. કલ્પસૂત્ર મૂલ લગભગ બારસો ગાથામાં છે, અને તે પર્યુષણ પર્વમાં ઉપાશ્રયોમાં શ્રાવકસમુદાય પાસે વંચાય છે, અને તેની પ્રતમાંનાં ચિત્રો બતાવાય છે. આ પ્રથાથી પૂર્વે કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતો સુવર્ણ અને રૌપ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલી અને રંગીન ચિત્રોથી ચિત્રાયેલી, અનેક ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જે બે પ્રતમાંથી આ ચિત્ર લેવાયા છે તેમાંથી એક મુસલમાન આવ્યા તે પહેલાની પ્રત છે ને બીજી મુગલ સમયની છે તેથી તે તે વખતે ચિત્રકળા કેવી હતી તેનો નમુનો આપવા ખાતર તેને અત્ર મૂકયાં છે. પહેલાં શ્રી પૂરણચંદ નાહરજીએ તેના બ્લોક કરાવી પોતાના Epitome of Jainism નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં મૂકયાં હતા. પ્રસંગ એ છે કે

કમઠ નામનો તાપસ અગ્નિનો તાપ લઈ તપશ્ચર્યા કરતો હતો. તે તપશ્ચરણ ધ્યેય વગરનું છે અને મોક્ષદાયક નથી એમ સિદ્ધ કરવા પાર્શ્વનાથ કુમારે આવીને જે સળગતાં લાકડાથી અગ્નિ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી બળતો સર્પ કાઢી બતાવ્યો હતો ને આવી હોળીના તાપમા અનેક જીવો બળી મરે છે તો તેવા હિંસક તપથી આત્મિક લાભ નથી એમ સમજાવ્યું હતું.

૩ શ્રી આદિનાથની ધાતુ-પ્રતિમા સં. ૧૦૭૭ પૃ ૩

—આ પ્રાચીન મૂર્ત્તિ ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી બાબુ પૂરણચંદ નાહરને પ્રાપ્ત થઇ છે. બંને બાજુ કાયોત્સર્ગમા ઉભી રહેલી અને મધ્યમાં પદ્માસનમાં બેઠેલી મૂર્ત્તિઓ છે. સિંહાસનની નીચે નવ ગ્રહ અને તેની નીચે વૃષભ-યુગલ છે. આ કારણે મૂલ મૂર્ત્તિ શ્રી આદિનાથજીની છે અને તે યક્ષ યક્ષિણી આદિ સહિત બહુ મનોજ્ઞ અને પ્રાચીન છે. દરેક ધાતુની પ્રતિમાની પાછળી લેખ પ્રાયઃ કોતરેલ હોય છે તે પ્રમાણે આની પાછળનો લેખ આ પ્રમાણે છેઃ-'**પજજક સુત અંબદેવેન ।। સં. ૧૦૭૭**' [ના. ૨, નં. ૧૦૦૧] આના કરતાં પ્રાચીન સંવતવાળી પ્રતિમા અતિ વિરલ-કોકજ દેખવામાં આવી છે. પ્રાચીન શિલાલેખોમાં મથુરા અને કલિંગના લેખો એક બાજુએ મૂકતાં હસ્તિકુંડનો સં. ૯૯૬ નો ને સં. ૧૦૫૩નો (જિ. ૨ નં. ૩૧૮ તથા ના. ૧, નં. ૮૯૮) સાંપડે છે અને સં. ૧૦૮૮ માં વિમલવસહિનું સ્થાપત્ય આવે છે. ત્યારપછી ૧૦૯૧,ને ૧૧૦૦ (જિ. ૨, નં.૪૨૭ને ૫૪૪)ના સાંપડે છે;એટલે ૧૦ મા અને ૧૧મા સૈકાના કોક લેખ મળે છે ને તે પહેલાંના શ્વે૦ લેખો મથુરા ને કલિંગ સિવાય બીજે ક્યાંય પ્રાયઃ બિલકુલ મળતા નથી. શ્રી જિનવિજયજીએ સં. ૧૯૭૭માં લખ્યું હતું કે "ભારતના ઇતિહાસમા જેને 'મધ્યયુગ' કહેવામાં આવે છે તે યુગના જૈન લેખો ભાગ્યેજ મળી આવે છે. જૈન ઇતિહાસ માટે આ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએજ નહિ, પરંતુ સમુચ્ચય જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. શ્વેતાં-

બરીય સૂત્ર સાહિત્યને બાદ કરતાં બીજું સાહિત્ય પણ એ યુગમાં જૈનોના હાથે વધારે લખાયું નથી, તેમજ સ્થાપત્ય પણ જાણવા જેવું કે નોંધવા જેવું મંડાયું નથી. હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જાહોજલાલીવાળો ગણાતો એ કાળ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુજ અપ્રકાશિત દેખાય છે..." આના ઉત્તરમાં જણાવીશું કે તે યુગના ઇતિહાસને માટે જોઈએ તેટલી શોધખોળ તે વખતે થઇ નહોતી. હમણા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પ્રાચીન આગમ-ચૂર્ણિઓ વગેરે પરથી અનેક ઐતિહાસિક તત્ત્વો ખોળી કાઢયા છે કે જે તેમણે 'વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના' નામના હિંદી વિશાલ નિબંધમાં તેમજ પ્રભાવક ચરિતની પ્રસ્તાવનામાં પ્રકટ કર્યા છે ને ધીમે ધીમે વિશેષ શોધખોળ થતાં વધુ પ્રકાશ પડશે એ નિર્વિવાદ છે.

૪ ભગવાન્ શ્રી મહાવીર પૃ. ૪

—આ એક હમણાનું નવીન ચિત્ર છે. કમલમાં પદ્માસનસ્થ મહાવીર પ્રભુની મૂર્ત્તિ છે. પાસે તેમના લાછન-ચિન્હરૂપી સિંહને મૂકેલ છે. આસપાસ ચમર ઢોળાય છે. પોતે ઉપદેશ દેતા હોય તેને સાંભળનાર એક બાજુ જણાવેલ છે. મસ્તક પાસે અશોકનું વૃક્ષ છે ને ઉપર ત્રણ છત્ર છે.

૫. ઇ. સ. પ્રારંભનો અર્હત્પૂજા માટેનો આયાગપટ-મથુરા પારા ૧૭૮ પૃ. ૧૨૪

—મથુરાના નૈઋત્ય ખુણા પાસે આગ્રા અને ગોવર્ધનના રસ્તાની વચ્ચે આવલી કંકાલી-તીલા નામની ટેકરી છે તે ખોદાવતા સને ૧૮૭૦ મા મળેલ ઘણા શિલાલેખો અને બીજી વસ્તુઓમાં ખંડિત અને અખંડિત જૈન પ્રતિમાઓ, થાંભલાઓનું વર્ણન કનિંગહામે કરેલું છે. આ માટે જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથનું પુસ્તક નામે 'જૈન ઍન્ડ અધર ઍન્ટિક્વિટીઝ ઑફ મથુરા' અને 'આર્કિઓલૉજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડિઆ સને ૧૮૭૦' તે પૈકી આ આયાગપટ પણ છે. તે શિલા છે ને સિંહનાદિકે સ્થાપેલ છે. તેની વચ્ચે જૈન તીર્થંકરની

પ્રતિમા કોતરેલી છે અને આસપાસ જૂદી જૂદી જાતની પવિત્ર નિશા-નીઓ છે. અષ્ટમંગલમાં દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્દ્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્ય યુગ, સ્વસ્તિક, કુંભ અને નંદાવર્ત્ત ગણાતા પૈકી કેટલાક જોવામાં આવે છે, તે પટ પર ઘણી પ્રાચીન લિપિમાં લખાયેલો લેખ છે કે જે પ્રાયઃ કનિષ્કના રાજ્યના સમયમાં--ઇ. સ. પ્રારંભ લગભગ લખાયેલો હોવો જોઇએ તે આ પ્રમાણે છેઃ—

१ नमो अरहंताणं सिंहकस वणिकस पुत्रेण कोशिकिपुत्रेण
२ सिंहनादिकेन आयागपटो प्रतिथापितो अरहंतपूजये

—અર્હંતોને નમસ્કાર, સિંહક વણિકના પુત્ર અને કૌશિકીના પુત્ર સિંહનાદિક (સિંહનાંદિક)થી આયાગપટ અર્હંતની પૂજા અર્થે પ્રતિસ્થાપિત—પ્રતિષ્ઠાપિત થયો.

૬ સં. ૯૫ માં જૈન યતિ કણ્હની મૂર્ત્તિ—મથુરા પૃ ૧૨૪

—આ એક જૈન સ્તૂપનો ભાગ છે કે જે ઉક્ત મથુરાની કંકાલી ટીલા ટેકરીમાંથી નીકળેલ છે. તે સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે. ઉપલો ભાગ સાંકડો છે અને તેના મધ્યમાં સ્તૂપની આકૃતિ છે અને સ્તૂપની બંને બાજુએ જિનની બબ્બે આકૃતિઓ છે. કુલ તે ચાર આકૃતિઓ (મૂર્ત્તિઓ) છેલ્લા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાનની છે. નીચેના ભાગમાં કણ્હ (?) ની મૂર્તિ છે કે જેના માનમાં આ સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. કણ્હની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવેલાં હોવાથી તે શ્વેતાંબરમૂર્તિ માની શકાય. આમાં ;આવેલ મૂળ લેખ કોઈ અનિર્ણીત લિપિમાં છે. આરંભમાં ૯૫ (?) ની સાલ હોવાનું જણાય છે કે જે વખતે વાસુદેવનું રાજ્ય હતું. તે લેખ આ પ્રમાણે છેઃ—

१ (सि)द्धम् सं. ९५ (?) ग्रो २ दि १८ कोट्टय (ा) तो गणातो थानीयातो कुलातो वइर(ातो) (सा)खातो आर्य अरह (मह)

२ सिसिनि धामथाये (?) ग्रहदतस्य धि...वनहयि

—સિદ્ધ સંવત ૯૫ (?) માં બીજા (માસ) માં ૧૮ દિવસે કોટ્ટય (કોટિક) ગણુનાં થાનીય કુલના વૈરશાખાના આર્ય મહા(દિન)ની શિષ્યણી ધામથ (?) ની વિનતિથી ગૃહદત્તની પુત્રી અને ધનહથી (ધનહસ્તિ) ની સ્ત્રીની (ભેટ)

આમાં કણ્હની વસ્ત્ર પરિધાનવાળી મૂર્ત્તિ ઉપરાંત ચાર તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે.

૭ ધાતુની અર્દ્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્ત્તિ—જૂની કર્ણાટકી લિપિલેખ સહિત—પૃ. ૧૬૦

—જિનમૂર્તિ સામાન્યરીતે વિશાલપ્રમાણમાં પદ્માસનસ્થ જોવામાં આવે છે અને જે કેટલીય ઉભી-કાર્યોત્સર્ગસ્થ હોય છે તેને 'કાઉસગ્ગીઆ' કહેવામાં આવે છે. અર્દ્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ વિરલ જોવાય છે, જ્યારે તેવી બુદ્ધની મૂર્ત્તિઓ ઘણી દેખાય છે. રખેને આ બુદ્ધમૂર્ત્તિ હોય એવો કોઇને ભ્રમ થાય તો તે દૂર કરવા માટે આમાં અનેક યોગો એવા છે કે જે આ મૂર્ત્તિને જિનમૂર્ત્તિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે. (૧) આની કર્ણાટકી લિપિનો ઉકેલ શ્રી પૂરણચંદ્રજી નાહરે મહા મહોપાધ્યાય રાય બહાદુર પંડિત ગૌરીશંકરજી ઓઝા અને ડા૦ હીરાનન્દ શાસ્ત્રી જેવા બે મહાવિદ્વાનો પાસે વંચાવી કરાવ્યો છે તે અનુક્રમે આ રીતે છેઃ—श्री जीनवलभन सज्जन भजीयवय मडिसिद प्रतीम; श्रीजिनवल्लभन सज्जन चेटिय भय मडिसिद प्रतिमे 'મડિસિદ' નો અર્થ ની વિનતિથી—ના કહેવાથી એમ થાય છે. શ્રીજિનવલ્લભની સજ્જન ભ્રગીયબ્બ-ચેટિયભયના કહેવાથી પ્રતિમા—એવો કંઇ અર્થ છે ને તેમાં જિનનું સ્પષ્ટ નામ છે. (૨) આખી બેઠકની નીચે નવગ્રહની નવ નાની આકૃતિઓ છે, કે જે કોઇ પણ બુદ્ધમૂર્ત્તિમાં મળી આવતી નથી (૩) શિર ઉપર ત્રણ છત્ર છે અને શાસન દેવ અને દેવી છે. આ સર્વ પરથી જિનમૂર્ત્તિ સિદ્ધ થાય છે. આ પીત્તળની મૂર્ત્તિની કર્ણાટકી લિપિ **આઠમી સદીની** આસપાસની જૂની છે એમ ઓઝાજીનું કહેવું છે. આ મૂર્તિ શ્રી પૂરણચંદ નાહારને ઉદયપુર પાસેના ગામ સવીનાખેડામાથી પ્રાપ્ત થઇ છે ને તે તેમની પોતાની

પાસે કલકત્તામાં હજી સુધી છે. વળી નાહરજી જણાવે છે કે 'વીર'ના મહાવીર જયંતી અંક વર્ષ ૪ અંક ૧૨-૧૩ માં પૃ. ૩૦૦ પર એક ચિત્ર-ફોટો મૂકેલ છે કે જેમાં પારીસના પ્રદર્શનમાંથી એક ધાતુની મૂર્ત્તિનો એક બ્લૉક છે કે જે આ મૂર્ત્તિના જેવો છે. વળી આવી જાતની એક બીજી જિનમૂર્તિ પણ નાહરજીને ઉપલબ્ધ થઇ છે તેમાં ૧૦-૧૧ સદીનો કર્ણાટકી શિલાલેખ છે, કે જેને ત્રિમાસિક "રૂપ" માં (નં. ૧૭ જાન્યુ. ૧૯૨૪ પૃ. ૪૮ ઉપર) પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

૮. અજંટા પાસે જૈનમંદિરનો દ્વાર મંડપ પૃ. ૧૭૬

—અજંટાની ગુફા એ ભારતની એક જોવા લાયક પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. તેમાં મુખ્ય બૌદ્ધ મંદિરો અને તેમાંના રંગીન ચિત્રો બહુ પ્રાચીન હોવા છતાં તેની સુંદરતા ને રંગો જળવાઈ રહ્યા છે. આ ગુફામાં જૈન મંદિરો પણ હતાં કે જે હાલ શીર્ણ વિશીર્ણ દશામાં છે તે પૈકી એકનો ફોટો સને ૧૮૬૬ માં પ્રકટ થયેલ Architecture at Ahmedabad માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે અત્ર મૂકેલ છે. તેનું શિખર નાશ પામ્યું છે પણ તે ઘણું મોટું અને પિરામિડ આકારનું હોવું જોઇએ કારણકે તેનો મંડપ અતિ વિશાલ છે. તેના મંડપના થાંભલા ને તે દરેકની કારીગરી અતિશય સુંદર છે. તે મંદિર આઠમા સૈકાનું અનુમનાય છે.

૯. આબૂ પર વિમલશા મંત્રીનું દહેરૂં-'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૦૮

૧૦ આબૂ 'વિમલવસહિ'ના ઘુમટનું અપ્રતિમ નકશી કામ પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૦૯

—પહેલું ચિત્ર સન ૧૮૬૬મા પ્રકટ થયેલ 'Architecture at Ahmedabad' નામના પુસ્તકમા આવેલા ફોટાનો બ્લૉક છે, બીજું ચિત્ર શ્રી પૂરણચંદ નાહરે પોતાના Epitome of Jainism

માં પ્રગટ કરેલ છે તે છે ને તે તેમના સૌજન્યથી અમને પ્રાપ્ત થયું છે કે જે વાત ચિત્રપર નોંધવી ભૂલથી રહી ગયેલ છે. 'આ મંદિરો પ્રેક્ષકને તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી વિચારમાં ગરક કરી દે છે. તેના ખ્યાલમાં આ મનુષ્યકૃતિ હોય એમ આવી શકતું નથી. તે એટલાં તો પૂર્ણ છે કે તેમાં કાંઇ ફેરફાર કરી નજ શકાય. દહેરાંના પ્લાનની વ્યવસ્થા એવી છે કે ચારે બાજુ દહેરીઓ અને વચમાં મુખ્ય મંદિર છે, અને તેવી વ્યવસ્થા ગિરનાર પરનાં દેવળોમાં છે. પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે, તે મંડપ આગળ ૬ સ્તંભવાળો એક લંબ ચોરસ ઓરડો છે, કે જેમાં હાથીઓ પર અંબાડીમાં બેઠેલા વિમળશા તથા તેના કુટુંબીઓ વિરાજે છે. હાથીનાં પુતળાં કદમાં ન્હાનાં પણ પ્રમાણસર છે ને અંબાડીનું કામ ઘણું સારૂં કર્યું છે. વિમાનમાં ઋષભદેવ-આદિનાથની પદ્માસને બેસાડેલી મૂર્ત્તિ છે. શિખર નીચું છે. તદ્દન આગળના ભાગના મંડપનું કામ પણ બહુ સરસ છે,

'મંડપ અને વિમાન વચ્ચે ગર્ભગૃહ છે. મંડપ પ્રમાણસર ઉંચાઇનો અને તેમાં સફેદ આરસ પરના નકશી કામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઇને પ્રેક્ષક તો સ્તબ્ધજ બની જાય છે. ઉપરનો ઘુમટ અષ્ટકોણમાં આવેલા થાંભલા પર ઉંચકવામાં આવ્યો છે ને તેનાં થરો અંદરથી જુદી જુદી નકશી કામમાં કોરેલાં છે. આ નકશીકામમાં આલેખન કરતાં જ હાલના જમાનામાં માણસો-ની ધીરજ ન રહે તેમ છે. આ દરેક થર પરનું કામ એવું તો એક બીજાને ઘટતું કર્યું છે કે તેમાં કોઇપણ જાતનો ફેરફાર ઘટે નહિ, લગભગ દરેક યુરોપિયન પ્રવાસી તો આને જોઇને પોતાનું અભિમાન કોરે મુકી દે છે. અને તેજ વખતે તે આ કામની શ્રેષ્ઠતા પોતાના મનમાં લાવે છે અને સ્વીકારે છે. આ મુખ્ય મકાનની આસપાસ ચોડે છેટે ચારે બાજુ બેવડા થાંભલાની હારોવાળી ઓશરી છે, ને તેમાં ચારે બાજુ નાની નાની દહેરીઓ છે. આ ઓશરી પર અગાસી છે. થાંભલા પર એક ચોરસની અંદર બીજો ચોરસ જેના ખુણાઓ

પહેલાની બાજુના મધ્ય પર પડે એવી આકૃતિથી પત્થરો ગોઠવ્યા છે અને તે દરેક ખાતામાં જુદાં જુદાં કાલ્પનિક ચિત્રો કરેલાં છે. કોઇમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ તો કોઇમાં વેલો, તો કોઇમાં દેવદેવીઓનાં ચિત્રો કરેલાં છે.'–રા. પાઠક. વિશેષ માટે જુઓ મુનિ જયંતવિજય લિખિત 'આબૂ' નામનું પુસ્તક.

૧૧. જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનવલ્લભ સૂરિ પારા ૩૧૪-૬ પૃ. ૨૩૨

૧૨. જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્ત સૂરિ પારા ૩૧૭-૩૧૯ પૃ. ૨૩૩

—જેસલમેરના ભંડારમાં પાંચસો વર્ષના જૂના પ્રાચીન તાડપત્રના પુસ્તકની કાષ્ઠપટ્ટિકા ૨૬ $\frac{1}{4}$ × ૩ $\frac{1}{4}$ ના માપની હતી તે પર જિનવલ્લભસૂરિ અને જિનદત્તસૂરિનું ચિત્રફલક હતું તે જિનકૃપાચંદ્ર સૂરિના પ્રસાદથી પં. લાલચંદે અપભ્રંશકાવ્યત્રયીના પુસ્તકમાં પ્રકટ કરાવ્યું તે અત્ર પુનઃ મૂકવામા આવેલ છે. તે ચિત્ર જોતાં એમ જણાય છે કે ચિત્રકારો તે વખતે ગમે તેમ ચિતરતા, મૂલ પુરૂષની આબાદ પ્રતિકૃતિ પર લક્ષ ન રાખતા, તેમજ ચિત્રનું દેહપ્રમાણ અંગોપાંગની યથાસ્થિતતા વગેરે પર પણ ધ્યાન રહેતું નહોતું. તે સમયના ચિત્રકલાના નમુના રૂપે આ ગણવાનું છે.

૧૩. ઇડર ગઢનું બાવન જિનાલય. પૃ. ૨૯૨

—આ ઇડરના ગઢ ઉપર આવેલું આદિનાથ મંદિર છે, તે કુમારપાલ રાજાએ બંધાવી તેમાં આદિનાથની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી. ખરતર ગચ્છના જિનપતિ સૂરિ કે જેઓ કુમારપાલના સમકાલીન હતા (વિ. સં. ૧૨૧૦ થી ૧૨૭૭) તેમણે પોતાની બનાવેલી તીર્થમાળામાં લખ્યું છે કે—

'इडरगिरौ निविष्टं चौलुक्याधिपकारितं जिनं प्रथमं ।

સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાથી એકે સં. ૧૫૩૩ લગભગ રચેલી ઇડરગઢ ચૈત્યપરિપાટી (જૈનયુગ-માહથી ચૈત્ર સં. ૧૯૮૫

પૃ. ૩૪૧-૩૪૨)માં પણ જણાવ્યું છે કે—

ગઢ ઊપરિ ગિરિસમીસુંઇ, પ્રાસાદ કરાવી
કુમર નરેસરિ આદિનાહ, પડિમા સંઠાવી. ૧૦

× × × ×

'રાય વિહાર' વિહાર કંતિ ઇણિ કારણિ કહીઈ ૧૧

× × × ×

કુમાર નરવરઇ કુમાર નરવરઈ ગુરુ અ વિહાર
ગિરિ ઉપરિ કારવીઆ આદિનાહ જિણબિંબ ઠાવિઅ ૧૭

× × × ×

'કુમર નરિંદ વિહાર' પૂઠિ પાસાય પઇઠિય. ૧૬

આ પરથી તેને 'રાયવિહાર' 'કુમારવિહાર' કહેવામાં આવતો. આનો જીર્ણોદ્ધાર ઇડરના વચ્છરાજ શેઠના પુત્ર ગોવિંદશાહે સોમસુન્દર સૂરિના સમયમાં કરાવેલો એવું સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં સર્ગ ૭ શ્લો. ૧૦ પૃ. ૧૦૭ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે:—

यः पर्वतोपरि गरिष्टमतिः कुमार-
पालोर्वरेश्वरविहारमुदारचित्तः ।
जीर्णं सकर्णमघवानघवासनावान्
द्रव्यव्ययेन वहुलेन समुद्दधार ॥

—જે મોટી બુદ્ધિવાળા, ઉદાર ચિત્તવાળા, વિદ્વાનોમાં ઇંદ્રરૂપ અને નિષ્પાપ વાસનાવાળા એવા તે ગોવિન્દસાધુએ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી પર્વતપર રહેલા કુમારપાલ પૃથ્વીનાથ-રાજાના વિહારનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો.

આ વાત ગોવિન્દશાહના સમકાલીન ગુણરત્ન સૂરિએ પોતાના સં. ૧૪૬૬ના ક્રિયારત્ન સમુચ્ચયની પ્રશસ્તિમાં કહી છે કે—

तेष्वाद्यो गुणवान्नियदूदरपुरे प्रोत्तुंगमाद्यार्हतो
यः प्रासादमचीकरत्स विनयी गोविन्दसंघाधिपः ।

(પી. ૬ પૃ. ૧૭-૧૮)

—તે (વછરાજના) પહેલા પુત્ર ગુણવાન્ અને વિનયી ગોવિન્દ સંઘપતિએ ઇડર પુરમાં આદિનાથ જિનનો ઉચ્ચ પ્રાસાદ કર્યો. (આમાં ઉદ્ધાર કર્યો એવું ખાસ લખ્યું નથી) મુનિસુંદર સૂરિએ જિનસ્તોત્ર રત્નકોશમાં ઇલદુર્ગાલંકાર શ્રી ઋષભદેવ સ્તોત્ર રચ્યું છે તેમાં કુમારપાલ અને ગોવિન્દ બંનેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ભા. ૨. પૃ. ૧૪૧-૨ પ્ર. યશો. ગ્રંથમાલા નં. ૯.)ને ત૦ હેમવિમલ સૂરિના પ્રશિષ્ય જિનમાણિક્ય ગણિના શિષ્ય અનંતહંસ ગ. ઇડર ચૈત્યપરિપાટીમાં વળી એમ જણાવે છે કે:—

વચ્છરાજ પહિલુ ઉદ્ધાર બીજુ કુંઅરપાલ
ત્રીજુ સાહ ગોવિંદરાજ ચઉપટ ચઉસાલ
ચંપકસાહ કરાવીઉ એ ચઉથુ જીર્ણ ઉદ્ધાર
ઊલટં હયડું ઉલ્લસિઉં એ નિર૦ દેખી સિંહ દૂઆર. ૨૦

—એટલે આ મંદિરના ચાર ઉદ્ધાર થયા—પહેલો વચ્છરાજનો, બીજો (રાજા) કુમારપાલનો, ત્રીજો ગોવિંદરાજનો અને ચોથો ચંપકશાહનો, આમા પહેલો ઉદ્ધારક વચ્છરાજ કોણ હતો તે જણાવ્યું નથી. છેલ્લા ચંપકશાહ સંબંધમાં પણ વિશેષ હકીકત મળી નથી.

આ આદિનાથ મંદિરના આદિનાથનું બિંબ ત૦ વિજયદેવસૂરિના સમયમાં તેઓ અમદાવાદ ચોમાસું હતા ત્યારે યવનોએ ભાંગી નાંખ્યું તેથી તેના પ્રમાણ જેટલુંજ નવીન બિંબ પાછું શ્રાવકોએ કરાવ્યું અને નટીપદ્ર (હાલના નડીયાદ)ની મ્હોટી પ્રતિષ્ઠામાં તે બિંબની સૂરીશ્વરના હસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવી ગિરિ ઉપર રહેલા તે ચૈત્યમાં ચૈત્યોદ્ધાર-પૂર્વક તેને સ્થાપિત કર્યું:—

राजनगरे चतुर्मासं स्थिताः । तत्रावसरे इलादुर्गे श्री ऋषभदेवबिम्बं यवनै र्व्यंगितं ततस्तत्प्रमाणमेव नवीनं बिम्बं श्राद्धैर्विधाप्य नटीपद्रे महत्यां प्रतिष्ठायां श्री सूरिभिः प्रतिष्ठाप्य गिरिशिरःस्थ-चैत्ये चैत्योद्धारपूर्वकं स्थापितं ।

એમ ગુણવિજય તપ ગણપતિ ગુણ પદ્ધતિમાં જણાવે છે (જુઓ

વિજયદેવ સૂરિ માહાત્મ્યનું પરિશિષ્ટ). તેજ ગુણવિજય પોતાની સં. ૧૬૮૮ ની વિજયપ્રશસ્તિ ટીકાની પ્રશસ્તિમાં એજ પ્રકારનું જણાવે છે:—

जीर्णे श्रीमद्युगादीशे यवनैर्व्यंगिते सति ।
तत्पदे स्थापितो येन नूतनः प्रथमप्रभुः ॥१५॥

આ મંદિરનો હમણા પુનઃ ઉદ્ધાર શ્રી શ્વેતાંબર સંઘ તરફથી કરવામાં આવ્યો છે ને તેનો રીપોર્ટ સં. ૧૯૭૫માં બહાર પડયો છે. જુઓ તે રીપોર્ટમાં અને જૈનયુગના ૧૯૮૨ના માગશરના અંકમાં મારો લખેલો 'ઇડરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.'

૧૪. કુમારપાલનું અજીતનાથ મંદિર—તારંગા. પારા ૩૭૪–૩૭૬ પૃ. ૨૬૪–૫.

—તારંગા—તારણદુર્ગ પર કુમારપાલે અજીતનાથનું સુંદર દેવાલય બંધાવ્યું હતું અને તેમાં અજિતનાથની મ્હોટી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠાપિત કરી હતી; પરંતુ તે પ્રતિમાને મ્લેચ્છોએ ભગ્ન કરતાં સોમસુંદર સૂરિના સમયમાં ઇડરના ગોવિંદશાહે નવીન પ્રતિમા કરાવી તેમના હસ્તથી સ્થાપી હતી. મુનિસુંદર સૂરિએ તારણદુર્ગાલંકાર અજિત સ્વામિસ્તોત્રમાં પોતાના જિનસ્તોત્ર રત્ન કોશમા (યશોવિજયગ્રંથમાલા નં. ૯ જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ભા. ૨) તે બંનેનું સ્મરણ કર્યું છે કેઃ—

कुमारपालस्य कथं न मित्रं
गोविन्द संघाधिपति र्भवेत्सः ।
ग्रीष्मे कलौ म्लेच्छदवाग्नितापै-
स्तन्न्यस्तबिंबापगमेन शुष्कम् ॥९॥

સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમા આ ગોવિન્દકૃત ઉદ્ધારનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—

यस्तारणक्षितिधरे कृतचित्तशैत्ये-
चैत्ये कुमारनृपते र्नृपते र्महोभिः ।
चिक्षेप दक्षविनतो नवभारपट्टान्
स्तंभाश्च दंभरहितो महितो नरेंद्रैः ॥११॥सर्ग ७॥

—દક્ષ પુરૂષોથી નમેલા, દંભરહિત અને રાજાઓથી સન્માન પામેલા એવા (ગોવિંદ સાધુએ) તેજથી સૂર્ય જેવા એવા શ્રી કુમા- રપાલ નૃપતિના ચિત્તને શીતળ કરે તેવા તારંગાજીના પર્વતના ચૈત્યમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) અને સ્તંભો નંખાવ્યા.

ત્યારપછી તેજ સર્ગમાં જણાવ્યું છે કે આરાસણમાંથી મોટી શિલા મંગાવી તેમાંથી મોટું અજિતનાથનુ બિંબ કરાવી તેને ઇડરના રાવ પુંજાના સમયમાં ભારે ઠાઠમાઠથી સોમસુંદર સૂરિના હાથે પ્રતિ- ષ્ઠિત કરાવ્યું (શ્લો. ૮૩) તેનો સં. ૧૪૭૯ છે જુઓ પારા ૬૬૪. ગુરૂગુણરત્નાકર પૃ. ૧૧ શ્લો. ૬૦માં **गोविन्दकारित गजांकजिनप्रतिष्ठा, तारंगकेऽथ महती गुणराजयात्रा ।** એમ કહેલું છે. તે બિંબ હાલ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરનો ઉદ્ધાર અઢીલાખ કોરી ખર્ચી શાહ વર્ધમાન અને પદમશી એ બે ભાઇઓએ સં. ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વચમાં કરાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ કલ્યાણસાગરસૂરિના રાસ (ઢાલ ૩૫) માં છે. આ સાથે કહીએ કે આબૂ પરના સં ૧૨૯૬ ના એક લેખ પરથી જણાય છે કે અજિતનાથના ગૂઢ મંડપમાં નાગપુરીય સા લાહડે આદિનાથનું બિંબ કરાવી ખત્તક-ગોખલામાં ભરાવ્યું હતું. તારંગા તીર્થ યાત્રા કરવા લાયક છે, વળી તેનું વાતા વરણ બહુ આરોગ્યપ્રદ છે.

૧૫ 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિ; પરમાર્હતશ્રી કુમારપાલ ભૂપાલ પૃ. ૨૮૮

—આ ચિત્રો પૃ. ૩૮૪ સામે મૂકેલ (૧૨૯૪ની તાડપ્રત પર ચિતરેલા) ચિત્રઉપરથી પ્રસિદ્ધ વર્ત્તમાન ચિત્રકાર ધુરંધર પાસે સુધરાવી તેને સુંદર રંગોથી સુશોભિત કરાવી તેનો રંગીન બ્લોક જૈન આ- ત્માનંદ સભાએ સોમપ્રભાચાર્ય કૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધના ગૂ૰ ભાષાંતર (વિ. સં. ૧૯૮૩)માં મૂકેલ તેજ અત્ર વાપરેલ છે. જૂના પરથી વર્ત્ત- માનમા કેવું 'ટચિંગ' કરી રૂપ અપાય છે તે બન્નેને સરખાવાથી જણાશે. વધુ માટે જુઓ પૃ, ૩૮૪ સામેના ઉક્ત ચિત્રનો પરિચય. ચિત્ર નં. ૧૭.

૧૬ મહં. શ્રી વસ્તુપાલ–મહં. શ્રી લલિતાદેવી–મહં. શ્રી વેજલદેવી પૃ. ૩૫૨

—ગૂજરાતની ધંધુકાની ગાદી પર રાજ કરતા વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલ મહાન્ યોદ્ધો હોવા ઉપરાંત એક સાહિત્યરસિક, અને સાહિત્યકાર પણ હતો; ને વિશેષમાં તેણે તથા તેના ભાઇ તેજપાલ મંત્રીએ અનેક સુંદર અને ભવ્ય સ્થાપત્યકલાના નમુનેદાર મંદિરો બંધાવી ગૂજરાતની શિલ્પકલામાં મહાન્ ફાળો આપ્યો છે. વસ્તુપાલ અને સાથે તેની બે સ્ત્રીઓનાં તથા તેના ભાઇ તેજપાલ ને તેની સ્ત્રી અનુપમા દેવીનાં બાવલાં આબુ પરની લૂણિગવસહીમાં છે તે તેના સમયમાંજ શિલ્પીએ બનાવેલાં છે. તે પૈકી મહત્તમ વસ્તુપાલ અને સાથે સાથે તેની સ્ત્રીઓ મહત્તમા લલિતાદેવી અને વેજલદેવી હોવાથી તે બધાંનું એકી સાથે ચિત્ર અત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે; જ્યારે તેજપાલ ને તેની સ્ત્રીનું ચિત્ર મૂકવામાં નથી આવ્યું. આ મૂર્ત્તિઓનું ચિત્ર ગા. ઓ. સી.માં પ્રગટ થયેલા વસ્તુપાલ કૃત નરનારાયણાનંદ નામના મહાકાવ્યમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યુ છે.

૧૭ સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં ચિત્રિત શ્રી હેમાચાર્ય અને રાજન્ કુમારપાલ પૃ. ૩૮૪

—આ પાટણના ભંડારમાંની હેમાચાર્યકૃત ત્રિપષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રની તાડપત્રની પ્રત ઉપરના ચિત્રનો ફોટો લઇ તે પરથી કરેલ બ્લોક છે, તેમાં હેમાચાર્ય અને કુમારપાલ સ્વર્ગસ્થ થયે લગભગ ૬૨ વર્ષ ગયા પછી ચિત્રેલ તેમનાં ચિત્રો છે તે પર પ્રથમ ધ્યાન પ્રસિદ્ધ જૈન સાક્ષરશ્રી સદ્ગત ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ.નું ત્યાં ભંડારોની ફેરિસ્ત કરવા જતાં ગયું ને તેમણે ફોટો લઈ તેની નકલ મારાપર મોકલતાં તેનો બ્લોક જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ તરફથી કરાવી તેના મુખપત્ર શ્રી જૈન. શ્વે. કૉ. હેરલ્ડના જુલાઇ–અક્ટોબર ૧૯૧૫ના જૈન ઇતિહાસ–સાહિત્ય અંકના વિશેષાંકમાં તંત્રી

તરીકે મેં પૃ. ૨૭૫ પાસે પ્રગટ કર્યો હતો તે આટલા વર્ષે પુનઃ પ્રગટ થાય છે તેથી બ્લોક સારો નથી રહ્યો ને સારી પ્રતિકૃતિ આવી શકી નથી.

૧૮ મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિર-ગિરનાર (પારા ૫૨૭ અને ૫૨૭ક) પૃ. ૪૦૦

—ગિરનાર પર નેમિનાથ મંદિરના મૂળ દ્વાર સામે વસ્તુપાળ તેજપાળનાં મંદિર આવેલાં છે. 'જ્ઞાનની વ્યવસ્થામા મને આ સર્વ કોઈ કરતાં સારાં લાગે છે. મુખ્ય મંડપની ત્રણ બાજુ પર વિમાનો ગોઠવેલાં છે અને તેને ફરતો ઓટલો છે. symmetry-સમમાનત્વથી આ મંદિરો ઘણાં ભવ્ય લાગે છે.' (રા. પાઠક). ત્યાંના એક શિલાલેખ પર (જિ. ૨ નં. ૪૪) લખેલ છે કે વિ. સં. ૧૨૮૯ના આશ્વિન વદિ ૧૫ સોમ દિને મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલે પોતાના કલ્યાણ માટે, જેની પાછળ કપર્દિ યક્ષનું મદિર છે એવું 'શત્રુંજયાવતાર' નામનું આદિનાથનું મંદિર, તેના અગ્રભાગમાં ડાબી બાજુએ પત્નિ લલિતાદેવીના પુણ્યાર્થ ૨૦ જિનોથી અલંકૃત એવું 'સંમેત શિખરાવતાર' નામનું મદિર, તેમજ જમણી બાજુ બીજી પત્નિ સોખુકાના શ્રેય સારૂ ૨૪ જિન વાળું એવું 'અષ્ટાપદાવતાર' નામનું મંદિર એમ ચાર મંદિરો કરાવ્યાં.

૧૯ કચ્છ-ભદ્રેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર (જગડુશાનું) પૃ.૪૦૧

—કચ્છના પૂર્વ કિનારે હાલના ભદ્રેશ્વરથી જૂનું ભદ્રેશ્વર-ભદ્રાવતી મોટા વિસ્તારમાં આવેલું છે. હાલ ત્યાં જૈન દેવાલય, શિવસંદિરના ઘુમટના થાંભલા વગેરે તથા દુદાવાવ અને તેની પાસે બે મસજીદના બાકી રહેલા ખંડેરો છે. જૂનું જૈન દેરાસર છે તેને જગદેવશાહ-જગડૂશાહનું દેવળ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રાચીન કૃતિ છે તે પર સુધારા વધારા થયા છે; કેટલા ને ક્યારે તે જણાયું નથી. દેવળનો નીચલો ભાગ સૌથી જૂનો લાગે છે. બાકીનો ભાગ હાલની બાંધણી મુજબનો છે, અથવા તે સાવચેતીથી દુરસ્ત થયો હોય અને

તે જગડુશાહે સં. ૧૩૧૨ માં સમરાવેલ હોય. દેરાસરના તૂટેલા ભાગના ટેકામાં મૂકાયેલી કમાનો જૂના વખતની હશે અને બાકીનો બહારનો ભાગ પાછળથી બનાવેલો છે. દેવળના થાંભલા પર લેખ હતા. હાલ માત્ર 'સં. ૧૧૩૪ ના વૈશાક શુદ ૧૫' એટલા શબ્દો વંચાય છે તે જીર્ણોદ્ધારની મિતિ સમજાય છે. તેની આસપાસની દેરીઓ તેરમા સૈકાથી યાત્રાળુઓએ બંધાવેલી લાગે છે. આના જૂના કિલ્લાની દિવાલો સને ૧૭૬૩ માં પાડી નંખાઇ હતી અને સને ૧૮૧૦ માં મુંદ્રાગામ વસાવવામાં આ મંદિરના પત્થરો વપરાયા છે.

ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની રચના આબૂ પરનાં જૈન મંદિરો જેવી છે. તેને ૪૮×૮૫ ફૂટનો ચોક આવેલો છે-ફરતી પર દેહરીઓ છે અને ભમતી છે. પછી દેરાસર છે કે જેના આગલા ભાગમા થાંભલાવાળા ત્રણ ઘુમટ છે. મોટા ઘુમટ નીચે રંગમંડપ છે. તેના એક સ્તંભપર સં. ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ કોરેલા હતા. એક બાજુ પ્રતિમાઓ સંતાડવા ઓરડીઓ છે ને તેની નીચે બીજા ખંડો છે કે જેમાં ભોંપરના પત્થર ઉપાડી જઇ શકાય છે. મુસલમાન વગેરેના ત્રાસ વખતે તેમા પ્રતિમાઓ પધરાવી ઉપર રેતી નાંખી જમીન જેવો દેખાવ કરવામા આવતો. દેરાસર ઓતરાદા બારનું છે. (એવા બારનું સામાન્યતઃ હોતું નથી). ગભારામા શ્વેત આરસની ત્રણ પ્રતિમા છે. મૂળનાયક અજીતનાથ છે, તેની નીચે ૬૨૨ (? ૧૬૨૨) ની સાલ હોવાનું જણાય છે. તેની જમણી બાજુએ ફણાવાળા પાર્શ્વનાથ છે તેના પર સં. ૧૨૩૨ ની સાલ છે. ને ડાબી બાજુના શાંતિનાથ પર પણ તેજ સાલ છે. પીઠની દીવાલ ઉપર મૂળનાયકની આસપાસ કાઉસગ્ગીઆ છે, જમણી બાજુના છેડે શામળા પાર્શ્વનાથજી છે (વિશેષ માટે જુઓ રા. બ. દલપતરામ ખખ્ખરનો રીપૉર્ટ ઑન ધ ઍન્ટિકિવિટિઝ ઑફ કચ્છ ઍન્ડ કાઠિયાવાડ પાનું ૨૦૬-૨૦૯ તથા રા. મગનલાલ દ. ખખ્ખરનું જડાડૂ ચરિતનું ભાષાંતર)

આ ભદ્રાવતીનું પ્રાચીન મંદિર સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલું કહે-

વાય છે ને તેમાં મુખ્ય નાયક પાર્શ્વનાથ હતા. વર્ધમાનશા અને તેના ભાઈ પદમસીએ સં. ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વચમાં તેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો એ વાત કલ્યાણસાગર સૂરિના રાસ (ઢાલ ૩૫) માં આ પ્રમાણે છેઃ—

ભદ્રાવતી નગરી માંહેજી, પ્રાચીન જેહ પ્રાસાદ
પાર્શ્વ પ્રભુનું જેહ કહેજી, સંપ્રતિનો જશવાદ.
ગુરૂ ઉપદેશે કરાવીયોજી, તેહનો જીર્ણોદ્ધાર
દોઢ લાખ કોરી ખરચીજી, તેઓએ તિહાં મનોહાર.

૨૦ જિનદત્તસૂરિની મૂર્ત્તિ પ્ર૦ સં. ૧૩૩૪ પાટણ (પારા ૩૧૭-૩૧૯) પૃ. ૪૧૬.

—પાટણના ટાગડિયાવાડા નામના વાડામાં જિનમંદિર છે ત્યાં આ મૂર્ત્તિ છે કે જેનો પ્રતિષ્ઠાલેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

'સંવત્ ૧૩૩૪ વૈશાખ વદિ ૫ શ્રી જિનદત્તસૂરિ મૂર્ત્તિઃ શ્રી જિનેશ્વર સૂરિશિષ્ય શ્રી જિનપ્રબોધસૂરિણા......(પ્રતિષ્ઠિતા)

આ પ્રતિષ્ઠા કરનાર જિનપ્રબોધ સૂરિ-મૂળ પ્રબોધ મૂર્ત્તિ ગણિ કે જેણે સં. ૧૩૨૮ માં કાતંત્ર દુર્ગપદ પ્રબોધ નામની કાતંત્ર વ્યાકરણ પર ટીકા રચી (પારા ૫૯૬), તે જિનદત્તસૂરિના શિ. જિનપતિ શિ. જિનેશ્વર સૂરિના શિષ્ય ને પટ્ટધર હતા ને તેની મૂર્ત્તિ પણ પાલણપુરમાં તેના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૩૫૧માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી તે ખંભાતમાં વિદ્યમાન છે. આ બ્લૉક પંડિત શ્રી લાલચંદ સંશોધિત જિનદત્તસૂરિ કૃત અપભ્રંશકાવ્યત્રયી પ્ર. ગાયકવાડ ઓ. સીરીઝ નં. ૩૭માં પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨૧ રાણકપુરનું ધરણાશાનું મંદિર સં. ૧૪૯૭ પારા ૬૬૫ પૃ. ૪૫૬.

—આ ખાસ જોવા લાયક મનોરમ્ય અને આકર્ષણીય મંદિર છે, તેના સંબંધી ટુંકી હકીકત પારા ૬૬૫માં અને ૬૬૮માં આવી છે અને વિશેષમાં જેણે જાણવું હોય તેને શ્રી જિન વિજયના પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ બીજાના અવલોકનનાં પૃ. ૧૮૫થી ૧૯૭ વાંચવાં.

તેના સંબંધમાં સર જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસને જણાવ્યું છે કે 'તેનો દરેક સ્તંભ એક એકથી જુદો છે તથા તે બધા ઉત્તમ રીતે ગોઠવ્યા છે અને તેમના ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ઉંચાઇના ઘુમ્મટો ગોઠવેલા છે. આ બધા ઉપરથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાય તેમ છે. ખરેખર, આવી સારી અસર કરે એવું તથા સ્તંભોની સુંદર ગોઠવણી વિષે સૂચના કરે એવું **હિંદુસ્તાનમાં બીજું એકપણ દેવાલય નથી.** ગોઠવણીની ઉત્તમતા ઉપરાંત બીજી જાણવાલાયક બાબત એ છે કે તેણે રોકેલી જગ્યા ૪૮૦૦૦ ચો. ફુટ છે એટલે કે મધ્યકાલીન યુરોપીય દેવળોના જેટલી છે અને કારીગરી તથા સુન્દરતામાં તો તેમના કરતાં ઘણી રીતે ચઢે તેમ છે.'–History of Indian and Eastern Architecture પૃ. ૧૪૧–૨

સ્વ. મણીલાલ વ્યાસ લખે છે કે 'મારવાડમાં સાદડી ગામની પાસે રાણકપુરનું જૈન દેહરાસર બહુ જોવાલાયક છે. એ દેહરાસરની સામે હજાર બારસેં વર્ષ પહેલાંનું એક જૂનું દહેરૂં છે, અત્યારે તેમાં જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ પધરાવી છે, પણ મૂળમાં તે સૂર્યનું મંદિર હતું એમ કહેવાય છે. એ દહેરા ઉપર જે કંઇ પૂતળાં ગોઠવ્યાં છે તે જોઇએ તો તેમાં તદ્દન બિભત્સ સ્વરૂપે કોકનાં ચોરાસી આસનો ગોઠવ્યાં છે. જોનાર આશ્ચર્યચકિત થાય કે ધર્મના દેવળ ઉપર આ શું ? આવું આ એકજ દેહરા ઉપર હોય એમ પણ નથી, જૂના અનેક દહેરાં આવાં ચિત્રોથી મઢાયા છે. આ સ્થિતિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ ?' (સુરત ગૂ૦ સા૦ પરિષદ્ રીપોર્ટ–અદર્શન વિભાગ પૃ. ૧૬) કહેવાતા પહેલાના સૂર્ય મંદિર અને હાલ જૈન મંદિરમાં ઉપલી સ્થિતિ છે એમ અમે ત્યાં ગયા હતા તે વખતે અમારા લક્ષમાં આવ્યું નથી. આ મંદિર તે ધરણાશાના મુખ્ય મંદિરથી અલગ–જૂદું છે.

આ ધરણાકના મંદિરનો શિલાલેખ સમજવામા ઓઝાજીની કંઇક ગેરસમજણ થઇ છે (જુઓ તેમના રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૬૨૫ નું ટિપ્પણ; તેમાં ધરણાક–ધરણાશાહનું નામજ નથી. તેણે,

નહિ કે રત્ના તથા તેના પુત્રપૌત્રાએ, તે બંધાવ્યું ને તેણે, નહિ કે ગુણરાજે, અજાહરી આદિનાં મંદિરો બંધાવ્યાં ને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.)

૨૨ સાદડીનું જૈનમંદિર. પૃ. ૪૫૭

—આ સ્વ. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદના ઉત્તેજનથી The Committee of Architectural Antiquities of Western India માટે સને ૧૮૬૬માં Antiquities of Westen India Architecture at Ahmedabad—the Capital of Goozerat કે જેમા કર્નલ બ્રિગ્સના લીધેલા ફોટો, થિયોડોર હોપનો ઐતિહાસિક અને વર્ણનાત્મક દિગ્દર્શનરૂપી વૃત્તાંત અને જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસનની શિલ્પકળાવિષયક નોધો અંગ્રેજીમાં લંડનમાં છપાયેલ છે તેમાથી આ બ્લોક લીધો છે. ફર્ગ્યુસન જણાવે છે કે સ્થંભોની એવી ગોઠવણી કરવી કે જેથી ઇમારતની અંદર સૂર્યનો તડકો જરાપણ પ્રવેશ ન પામે અને તે છતાં પ્રકાશ reflect થઇને —પ્રતિબિંબિત થઇને આવે, આવી રીતિ અમદાવાદની મસીદોમાં પૂર્વે વપરાઇ છે. પ્રકાશ લાવવાની આવી રીત કોઇપણ જૈન મંદિરોમાં હજુ સુધી માલુમ નથી પડી, પણ તે છતાં તેના જેવી કંઇક વ્યવસ્થા સાદડીના જૈન મંદિરમાં છે. આ મંદિરમાં મુખ્યપણે પ્રકાશ અંદરના મંડપોમાંથી આવતો હોવાથી સ્તંભોની જે વ્યવસ્થા કરવાથી પ્રકાશ આવે તેવું મુખ્યપણે આ મંદિરમાં નથી. આ બ્લૉક અત્યારથી છાસઠ વર્ષ જૂનો છે તેથી આજ પ્રમાણે સાદડીમાં તે મંદિર જળવાઇ રહ્યું છે કે કેમ તે હું કહી ન શકું. સંભવતઃ જળવાઇ રહ્યું હશે.

૨૩ ચિતોડનો જૈન કીર્ત્તિસ્તંભ. (પૃ. ૪૫૫ ટિ.૪૪૪)પૃ.૪૯૨

—સુપ્રસિદ્ધ ઓઝાજી કહે છે કે ચિતોડપર 'લાખોટાની બારી' નામની ખડકીથી રાજટીલા સુધી સડક સીધી દક્ષિણમા ગઇ છે. માર્ગમા પહેલાં ડાબી બાજુ સાત માળવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ આવે છે કે જેને દિગંબર સંપ્રદાયના બઘેરવાલ મહાજન સા (સાહ, શેઠ) નાયના પુત્ર જીજીએ વિ. સં. ની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બના-

વ્યો હતો. આ કીર્ત્તિસ્તંભ આદિનાથનું સ્મારક છે. તેની ચારે બાજુપર અનેક નાની જૈન મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. આ કીર્ત્તિસ્તંભપરની છત્રી વિજળી પડવાથી તુટી ગઈ અને આસ્તંભને ઘણી હાનિ પહોચી હતી, પરંતુ વર્ત્તમાન રાણા સાહેબે એંસી હજાર રૂ. ખર્ચી લગભગ પહેલાં જેવી છત્રી કરાવી અને સ્તંભની મરામત કરાવી છે, જૈન કીર્ત્તિસ્તંભની પાસેજ મહાવીર સ્વામીનું મંદિર છે કે જેનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના સમયમાં વિ સં ૧૪૯૫ (ઇ. સ. ૧૪૩૮) માં ઓસવાલ મહાજન ગુણરાજે કરાવ્યો હતો. આ સમયે આ મંદિર તુટી ફુટી દશામાં પડેલું છે.' (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૨).

ડા. ભાંડારકરે ઉક્ત કીર્તિસ્તંભ (શ્વેતાંબર) સંઘવી કુમારપાલે બંધાવ્યો હતો એમ તેમણે સં. ૧૪૯૫ માં ચારિત્રગણિએ સંસ્કૃતમાં રચેલી ચિત્રકૂટ મહાવીર પ્રાસાદ પ્રશસ્તિ તેના અંગ્રેજી સાર સહિત રૉ. એ.સો. ના જર્નલ વૉ. ૨૩ નં. ૬૩ માં પ્રકટ કરી છે તેમાં પૃ. ૪૭ પર જણાવ્યું છે, પણ તેમાં ચૂક થઇ લાગે છે કે જે અમે નીચે જણાવીછે. કુંભારાણાના સમયમાં સં.૧૪૯૫માં ઉક્ત મહાવીર પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર ગુણરાજે કર્યો એવા ઓઝાજીના કથનમાં પણ ચુક છે. તે ગુણ રાજે રાણા મોકલ (કુંભારાણાના પૂર્વાધિકારી) ના આદેશથી તે પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેના પુત્રોએ તેમાં સોમસુંદર સૂરિના હાથે સં. ૧૪૮૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો તે પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તે પ્રશસ્તિ કુંભારાણાના રાજ્યમાં સં. ૧૪૯૫ માં રચાઈ તે પરથી આ ભૂલ થઇ લાગે છે. તેના મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

× × ×

उच्चै मंडप पंक्ति देवकुलिका निस्तीर्यमाणश्रियं
कीर्त्तिस्तंभसमीपवर्तिनममु श्री चित्रकूटाचले
प्रासादं सृजतः प्रसादमसमं श्रीमोकलोर्वीपते-
रादेशाद् गुणराज साधुरमितस्वर्द्व्यो दधार्षीन्मुदा ॥८८॥

× × ×

वर्षे श्रीगुणराज साधु तनयाः पंचाष्टरत्नप्रभे
न्यास्यन्त प्रतीमामिमामनुपमां श्री वर्धमानप्रभोः ॥९१॥

× × ×

प्राग्वंशस्य ललाम मंडपगिरिं शोभां नयन्नैष्ठिक-
प्रष्ठः प्रत्यहमष्टधा जिनपतेः पूजाः सृजन् द्वादश।
संघाधीश कुमारपाल सुकृती कैलासलक्ष्मीहृतौ
दक्षं दक्षिणतोऽस्य सोदरमिव प्रासादमादीधपत् ॥९५॥

આ શાર્દુલનો ભાવાર્થ પુરાતત્ત્વજ્ઞ શ્રી ડી. આર. ભાંડારકરે એવો મૂક્યો છેઃ-'પહેલા તો આપણને ખબર મળે છે કે આ રચના એટલે કે **કીર્તિસ્થંભ** પહેલાં પ્રથમ સંઘનાયક પ્રાગ્વંશ એટલે પોરવાડ વંશના, ગિરિ જેવા મંડપની લક્ષ્મી આપતા એવા, અને જિનપતિની આઠ પ્રકારે બાર પૂજા હમેશાં કરતા એવા કુમારપાલે બાંધ્યો હતો' (આજ કારણે મેં ટિ. ૪૪૪ માં તે પ્રમાણે જણાવ્યું છે. પરંતુ આ ચિત્રપરિચય લખતાં પુનઃ વિચાર કરતાં આ ભાવાર્થ ચુકવાળો લાગે છે. ને ખરો એ લાગે છે કે પ્રાગ્વંશના ભૂષણરૂપ મંડપગિરિ-માડવગઢને શોભા આપતો એટલે તેનો નિવાસી નૈષ્ઠિકમાં ઉત્તમ, જિનપતિની બાર પૂજા અષ્ટ પ્રકારે હમેશાં કરતો એવો જે સંઘપતિ ધન્ય કુમારપાલ તેણે આની (મંદિર કે કીર્તિસ્તંભની) દક્ષિણે એક બીજો ભાઈ હોય તેવું બીજું મંદિર બંધાવ્યું. આજ રીતે પછીના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

ऊकेशवंशतिलकः सुकृतोरुतेजा-
स्तेजात्मजः प्रतिवसन्निह चित्रकूटे
चाचाह्वयः सुजनलोचनदत्तशैत्यं
चैत्यं च चारु निरमीमपदुत्तरस्याम् ॥९६॥

—ઉકેશ (ઓશવાલ) વંશના તિલક રૂપ સુકૃત રૂપી મહા તેજવાળો તેજાનો પુત્ર અહીં ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) માંજ વસતો ચાચા (નામનો હતો) તેણે આની ઉત્તરમાં સજ્જનોનાં લોચનને ટાઢક આપતું એવું સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું.

૨૪ ચિતોડમાં 'અષ્ટાપદ' જૈનમંદિર–'શૃંગાર ચાવડી'–સિંગાર ચોરી સં. ૧૫૦૫ પૃ. ૪૯૩

—ચિતોડપર મહેલોની પાસે ઉત્તરે સુંદર કોતરણીવાળું એક નાનું મંદિર છે તેને સિંગાર ચૌરી (શૃંગાર ચૌરી)–શૃંગાર ચાવડી કહે છે. આના મધ્યમાં એક નાની વેદી પર ચાર સ્તંભવાળી છત્રી બનાવેલી છે. લોક કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો ને તેની આ ચોરી છે. વાસ્તવમાં ઇતિહાસના ઇતિહાસના અંધકારમાં–અજ્ઞાનપણામાં આ કલ્પનાની સૃષ્ટિ થઇ છે કારણકે તેના એક સ્તંભ ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૦૫ (ઇ. સ. ૧૪૪૮)ના શિલાલેખથી વિદિત થાય છે કે રાણા કુંભાના ભંડારી (કોપાધ્યક્ષ) વેલાક કે જે સાહ કેલ્હાનો પુત્ર હતો તેણે શાંતિનાથનું આ જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા 'ખરતરગચ્છના જિનસેન (? જિનચંદ્ર) સૂરિએ કરી હતી. જે સ્થાનને લોકો ચોરી બતાવે છે તે ખરી રીતે ઉક્ત મૂર્ત્તિની વેદી છે અને સંભવ છે કે મૂર્ત્તિ ચોમુખ (જેની ચારે બાજુએ એક એક મૂર્ત્તિ હોય છે એવી) હોય. શૃંગાર ચૌરીની થોડે છેટે નવલખ્ખા (નવકોઠા) નામનું સ્થાન છે. જુઓ પારા ૭૧૯ ને ટિ. ૪૬૬ માં જણાવેલાં પ્રમાણ.

૨૫ ગિરનારપરની સંગ્રામ સોની (? સમરસિંહ)ની ટુંક (સં. ૧૪૯૪) પૃ. ૪૯૬

—સંગ્રામ સોની કોણ ને કયારે થયા તેને માટે વિશ્વસ્ત પ્રમાણોની ખોટ છે અને અમે તેમના સંબંધી આ ગ્રંથમા કંઇ જણાવ્યું નથી તેથી જે કંઇ ઉપલબ્ધ થાય છે તેનો વિચાર કરીશું. આ સંગ્રામસોની તે સમરાશાહ કે જેણે શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કર્યો તે સાથે ભેળવી દેવાના નથી. તે એક ભિન્ન વ્યક્તિ લાગે છે. ગિરનાર સંબંધી રેવયકપ્પસંખેવો (ગદ્યપ્રાકૃત), જિનપ્રભસૂરિકૃત ઉજ્જયન્તસ્તવ (સં.) અને શ્રી રૈવતકલ્પ (ગદ્ય પ્રા૦), શ્રી ઉજ્જયન્ત મહાતીર્થકલ્પ (પ્રા. ગદ્ય), અને તપા ધર્મઘોષસૂરિકૃત શ્રી ગિરિનારકલ્પ (સં. ગદ્ય) કે જે

સર્વ પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહના પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રગટ થયેલ છે તેમજ ત્યાં પ્રકટ થયેલ વસ્તુપાલતીર્થયાત્રાવર્ણનમાં તથા તેની અંદરના વિજયસેનસૂરિકૃત રેવંતગિરિ રાસુમાં ક્યાંયપણ સંગ્રામ કે સમરસિંહ સોનીનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે ત૦ ધર્મઘોષસૂરિ સુધીમાં તે થયા નહોતા એમ કહી શકાય. પ્રથમ ત૦ સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાંના એક હેમહંસગણિએ ત. રત્નશેખર સૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૫૦૨થી ૧૫૧૭ વચ્ચે) ગિરનાર-ચૈત્ર પ્રવાડી ગૂજરાતીમાં રચી છે (પ્ર. પુરાતત્ત્વ ૧-૩ પૃ. ૨૯૨) તેમાં **ઓસવાલ-સોની સમરસિંહ-માલદેવનો** (સંગ્રામસિંહનો નહિ) ઉલ્લેખ આવે છેઃ-

સમરસિંહ-માલદેવ તણુઉ ઉદ્ધાર નિહાલઉ
મંડપિ મંડિઅ અતિ વિસાલ ચઉવીસ જિણાલઉ. ૬

× × × ×

ધન ધન **સોની સમરસિંહ માલદે** વ્યવહારિઅ
જેહિં **કલ્યાણત્રય-વિહાર**-ઉદ્ધાર કરાવિઅ
ચિહું દિસિ ત્રિહું ભૂમીહિં મૂલનાયક તિહાં બાર
કાસગિ રહિઆ પ્રથમ ભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર
ધડતાં જસુ ચાતલિ અંજલિઈ સવે ટલંતા રોગ
સેવિઉ સ્વામી પૂરવઈ નિરમાલડીએ અનુદિન ભોગસંયોગ ૨૫ ? (૨૧)
દિક્ખ-નાણુ-નિવ્વાણુ તિહાં સિરિ સોહઇ છત્ર
જીરણ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર
મંડપ સયલ વિસાલ મેઘમંડપ રૂલિઆલઉ
ત્રિહું દિસિ ભદ્રતણા પ્રસાદ બાવન્ન જિણાલઉ
ઓસવંસિ શ્રી **સમરસી** આલદેવિ મનરંગિ
સંવત ચઉદ ચુરાણવઈ નિરમાલડીએ ઉદ્ધરિઉ ઉત્તંગ. ૨૬ ? (૨૨)

આ પરથી જણાય છે કે **ઓશવંશના સોની સમરસિંહ-માલદેવ** નામના વ્યવહારી-વણિકોએ સં ૧૪૯૪માં (એટલે કવિના જ કાલમાં) કલ્યાણત્રય વિહારનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ચારે બાજુ ત્રણ

ભૂમિ. વિશાલ મંડપ–મેઘમંડપ રળીયામણો છે. બીજાં ત્રણ મંદિરો ભદ્ર જાતનાં હતાં ને બાવન જિણાલય હતું. (ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતાં–મુખ્ય દરવાજા સિવાય બાકીના એ ત્રણ દરવાજાઓની સન્મુખ–બીજાં ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રવાડીની જૂની પ્રત મને પ્રાપ્ત થઇ છે.) આ ઉધ્ધારમાં આસપાસ ત્રણ દહેરાંવાળો ભદ્ર જાતનો પ્રાસાદ પોતે કરાવેલો લાગે છે, અને તેથી તેને સમરસિંહ–માલદે સોનીની ટુંક સં. ૧૪૯૪માં થયેલી કહી શકાય. અત્યારે જે મંદિર સંગ્રામસોનીનું કહેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન આને મળતું આવે છે. તે ટુંકનું દેરૂં પ્રાચીન છે. રંગમંડપ સુંદર છે, તેની ઉપર બેઠક છે. ગર્ભાગાર પણ વિશાળ છે. તેની ભમતીમા ત્રણ દેરાસર છે. જેમ્સ બર્જેસ કહે છે કે સગરામ સોની ૧૬ મા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં થયો છે (તે યથાર્થ નથી). શેઠ પ્રેમાભાઇ હેમાભાઇએ આશરે ૧૮૪૩માં આ ટુંક સમરાવી છે. આ દેરૂં ગિરનાર પર સૌથી ઉંચું લાગે છે. હમણાં મૂર્ત્તિ–પ્રતિમાઓના ઘણા હેરફેર થઇ ગયા છે.

સંગ્રામ સોની સંબંધી વૃદ્ધ પૌશાલીય પટ્ટાવલીમાં કહેલું છે કે "શ્રી ઉદયવલ્લભ સૂરીશ્વરપટ્ટે શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ ગુરવઃ કથંભૂતાઃ ? સત્યાર્થાઃ, શ્રી વિમલનાથ ચરિત પ્રમુખાનેક નવ્ય ગ્રન્થ લહરી પ્રકટનાત્ સાર્થકાહ્વા યેષા શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરીણાં મુખાત્ મંડપદુર્ગ નિવાસી વ્યવહારિવર્યઃ પાતશાહિ શ્રી અલચી મહિમ્મદ ગ્યાસદીન સુરત્રાણ પ્રદત્ત 'નગદલમલિક' બિરૂદધરઃ સાધુ શ્રી સંગ્રામ સૌવર્ણિક નામા સવૃત્તિં શ્રીપંચમાંગં શ્રુત્વા ગોયમેતિ પ્રતિપદં સૌવર્ણટંકકૈ-ममुचत्। ષટત્રિંશત્સહસ્રપ્રમાણાઃ સુવર્ણટંકકાઃ સંજાતાઃ, યદુપદેશાત્તદ્ દ્રવિણવ્યયેન માલવકે મંડપદુર્ગ પ્રભૃતિ પ્રતિનગરં ગુર્જરધરાયામણહિલ્લપુર પત્તન–રાજનગર–સ્તંભતીર્થ–ભૃગુકચ્છ પ્રમુખં પ્રતિપુરં ચિત્કોશા મકાર્ષીત્। પુનર્યદુપદેશાત્ સમ્યક્ત્વ સ્વદાર સંતોષ વ્રત વાસિતાન્તઃકરણેન વન્ધ્યામ્રતરુઃ સફલીચક્રે । તથાહિ...'

—આ પરથી જણાય છે કે વૃદ્ધપૌશાલિક—વૃદ્ધ કે બૃહત્ તપાગચ્છના ઉદયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય જ્ઞાનસાગરસૂરિ કે જેમણે વિમલનાથ ચરિત (જુઓ પારા ૭૧૯) પ્રમુખ અનેક નવ્ય ગ્રંથો રચી પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું હતું તેમના મુખેથી—બાદશાહશ્રી ખિલચી મહિમ્મદ ગ્યાસદીન સુલતાને આપેલી 'નગદલમલિક' પદવીના ધારણ કરનાર માંડવગઢવાસી વણિકશ્રેષ્ઠ સંગ્રામ સોનીએ ભગવતી નામનું પાંચમું અંગ સટીક સાંભળીને તેમાં જે ગોયમ—ગૌતમ એ શબ્દ આવતાં એક સુવર્ણટંક—સોના મહોર આપી એમ ૩૬ હજાર સોનૈયા થયા તે, તેમના ઉપદેશથી માલવામા માંડવગઢ આદિ દરેક નગરમાં અને ગૂર્જરધરામાં અણહિલપુર પાટણ, રાજનગર, ખંભાત, ભરૂચ આદિ દરેક નગરમાં જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા* અને જેના ઉપદેશથી તેણે સમ્યક્ત્વ અને સ્વસ્ત્રીસંતોષવ્રતથી વિશુદ્ધ મનવાળા થઇને વંધ્ય આમ્ર વૃક્ષને સફલ કર્યું હતું. (પછી તે આમ્રવૃક્ષની કથા કહી છે અને ગૂજરાતના દરિદ્ર બ્રાહ્મણે માંડવગઢમાં આવી તેની સ્તુતિ કરતાં પોતાનાં આભૂષણો ને લાખ રૂ. દાન કર્યું તે વાત જણાવી છે—ગિર-

---

* ખૂબીની વાત એ છે કે આવીજ વાત રત્નમંદિર ગણિએ પોતાના ઉપદેશ તરંગિણી ગ્રંથમાં (પૃ. ૧૧૫-૬ ભાષાં. ભી મા.) અને પેથડના ચરિત્રરૂપે રચેલ સુકૃતસાગરમાં (પૃ. ૧૧૦-૧ આ. સભા) પેથડશાહ—ધર્મઘોષ સૂરિના સંબંધે નોંધી છે:—

'શ્રી ધર્મઘોષસૂરિજીના ઉપદેશથી પેથડશાહે તેમના મુખથી (તેમના શિષ્ય મુનિના મુખથી સુ.સા.) અત્યારે અંગો સાંભળવા માંડયાં,'તેમાં પાંચમા અંગ મધ્યે (પાંચમું અંગ સાંભળવા માંગ્યું ને તેમાં સુ. સા.) જ્યાં જ્યાં 'ગોયમાએ' એવી રીતનો શબ્દ આવતો ગયો, ત્યાં ત્યાં તે નામથી આનંદ પામીને દરેક નામે તેણે એકેક સોનામહોર મુકી અને એવી રીતે તેણે છત્રીસ હજાર સોના મહોરોથી તે આગમની પૂજા કરી, અને તે દ્રવ્યથી તેણે સર્વ શાસ્ત્રો લખાવીને ભૃગુકચ્છાદિક દરેક શહેરોના ભંડારમાં (સાત મોટા ભંડારમાં. સુ સા.) રાખ્યાં. (તે સર્વ પુસ્તકોને માટે પટ્ટસૂત્ર, રેશમી દોરાનું વેષ્ટન અને સુવર્ણની પાટલીઓ કરાવી તે મંત્રીએ પોતાનું ધન કૃતાર્થ કર્યું. સુ. સા.)

નાર ગલ્પ પ્ર૦ હંસવિજય જૈન ફ્રી લાયબ્રેરી અમદાવાદ). આ પટ્ટાવલીની સાલની માહિતી નથી, પરંતુ આમાં પણ સંગ્રામ સોનીએ ગિરનાર પર મંદિર બંધાવ્યું કે ઉદ્ધાર કર્યો તેનો કિંચિન્માત્ર ઉલ્લેખ નથી. જ્ઞાનસાગરસૂરિનો સમય સં. ૧૫૧૭થી ૧૫૫૧ સુધી તેમના પ્રતિષ્ઠાલેખ પરથી નિશ્ચિત છે, તે દરમ્યાન સંગ્રામસોની થયા ગણાય. ઉપરોક્ત સમરસિંહ ને આ સંગ્રામસોનીના નામના સેળભેળ થવાને લીધે સમરસિંહને બદલે સંગ્રામ સોની થઇ ગયું લાગે છે.

પ્રસિદ્ધ ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઋદ્ધિચંદ્રે સંગ્રામસોનીનો ૨૦ કડીનો ટુંકો રાસ રચ્યો છે તેમાં વાઝીઆ આંબાના કૃત્યાની એકજ વાત જણાવી છે; જ્યારે તે અને શાસ્ત્ર લખાવવાની વાત શીલવિજયે સં. ૧૭૪૬-૪૮માં રચેલી તીર્થમાલા (પ્રા. તીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ. ૧૧૨)મા જણાવી છેઃ—

નયરી અવંતી આગલી વલી, માંડવગઢ દીઠિ મહાબલી
શ્રી સુપાસ સેવું જિનરાય, આદિ વીરના પ્રણમું પાય. ૫૨
ઓસવંશ અનોપમ નામ, સંગ્રામ સોની એણિ ઠામ,
શીલિં સફલ કર્યો સહકાર, બહુ જસવાદ લહ્યો સંસારિ. ૫૩
જિણિ સિદ્ધાંત સુણી ભગવતી, હેમમુદ્રા મેહેલી દીપતી,
છત્રીસ સહસ ગૌતમનિં નામિ, શાસ્ત્ર લિખાવ્યા પુન્યનિ કામિ. ૫૪

જ્ઞાનસાગરસૂરિના વ્યાખ્યાન અને ઉપદેશથી સંગ્રામસોનીએ ખર્ચેલ સોનૈયાની વાત વીરવંશાવલી (જૈન સા. સંશોધક ખંડ ૧—૩ પૃ. ૫૬)મા તેનો લેખક પોતાના પૂર્વજ સોમસુંદરસૂરિથી થઈ એમ કહે છે. તેનો સાર એ છે કે—

ગૂજરાતના વઢીયાર ખંડના લોલાઠા ગામના પ્રાગ્વાટ અવટંકે સોની સંગ્રામ સપરિવાર માંડવગઢમાં જઈ ત્યાં વ્યાપારાદિથી સારી સંપત્તિ મેળવી પાદશાહ ગ્યાસુદ્દીનનો મંત્રી થયો. ત્યાં ત. સોમસુંદર સૂરિ આવતાં તેમના ભગવતીસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં દરેક 'ગોયમા-ગૌતમ' એ શબ્દ આવતા એક સોનૈયો—કુલ છત્રીસહજાર સોનૈયા

આપ્યા ને તે ગુરુના ઉપદેશથી તે દ્રવ્યને તથા એક લાખ હજાર સોનૈયાને જ્ઞાનખાતામાં એટલે વિ. સં. ૧૪૫૧ માં કલ્પસૂત્ર અને કાલકસૂરિ કથા સચિત્રિત સુવર્ણાક્ષરે તથા રૂપાક્ષરે લખાવી સકલ સાધુઓને ભણવા આપવામાં ખર્ચ્યાં અને કેટલીક પ્રતો જ્ઞાનકોશમાં સ્થાપી. માંડવગઢમાં સુપાર્શ્વપ્રાસાદ, મગસીતીર્થમાં મગસીપાર્શ્વનો બિંબપ્રાસાદ સં. ૧૪૭૨ માં સ્થાપેલ. ભેઇ, મંદસોર, બ્રહ્મંડલ, સામલીયા, ધાર, નગર, ખેડી, ચંદ્રાઉલી–ચંદ્રાવતી પ્રમુખ નગરમાં તેણે સત્તર પ્રાસાદ કરાવ્યા ને સોમસુંદર સૂરિએ તમામ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. એકાવન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો '–આમાં આંબો ફળવાની પણ હકીકત છે. આમાં ઘણો વિસ્તાર છતાં ને સોમસુંદરસૂરિનો સંબંધ છતાં સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય કે જે તે સૂરિના જીવનવૃત્તાંત રૂપેજ રચાયેલું છે તેમાં એક પણ શબ્દ નથી; વળી પ્રસ્તુત ગિરનાર પરના સંગ્રામ સોનીના કહેવાતા મંદિર સંબંધી આ વીરવંશાવલીમાં પણ કંઇ ઉલ્લેખ નથી. તેથી અમારૂં અનુમાન તે સમરસિંહ–માલદેવનું મંદિર હોવાનું ખરૂં હોય એમ જણાય છે. સંગ્રામ સોની પણ ઐતિહાસિક ભિન્ન વ્યક્તિ જણાય છે કે જેણે ઘણું દ્રવ્ય પુસ્તક લખાવવામાં ખરચ્યું છે.

૨૬ જામનગરનું જિનમંદિર સં. ૧૬૭૮ (પારા ૮૨૮) પૃ. ૪૯૭–લાલણ વંશીય ઓસવાલ વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બે ભાઇઓએ પ્રાયઃ આ મંદિર કરાવેલું છે; પ્રતિષ્ઠા અંચલગચ્છના કલ્યાણસાગર સૂરિએ સ ૧૬૭૮ મા કરી. તે સૂરિનો રાસ તેમના શિષ્યના પ્રશિષ્ય ઉદયસાગરસૂરિએ સં. ૧૮૦૨ માં રચ્યો છે, (પ્ર૦ કચ્છવરાડીયાવાલા શાહ ઘેલાભાઇ તથા દેવજીભાઇ માણેક) તેમા ઢાલ ૧૪મીથી ૨૭, ૨૯ મી પછીના દુહા, ૩૨મી ઢાલ પછી ઢાલ ૪૦ સુધીમા આ બંને-ભાઈના જીવનવૃત્તાત વિસ્તારથી આપેલ છે. લાલણ તે પારકર દેશના પરમાર રાજા રાવજીનો પુત્ર હતો ને તેને આં. જયસિંહસૂરિ (સં. ૧૨૩૬ થી ૬૮) એ દુષ્ટ રોગથી મુક્ત કરતાં સરત પ્રમાણે રાવજી

જૈનધર્મી થયો. તેની ચૌદ પેઢી ગયા પછી અમરશી કચ્છ–આરીખાણામાં થયા તેને વર્ધમાન નામનો પુત્ર સં. ૧૬૦૬ શ્રા. શુ. ૫ ને દિને અને પદમસી નામનો પુત્ર સં. ૧૬૧૭ માં થયો. પછી બંને મહાકાલીના પ્રતાપે શ્રીમંત થઇ ભદ્રાવતીમાં ગયા ને ત્યાં ચીનદેશ સાથે સાકર રેશમ અને અફીણનો વેપાર કર્યો. ત્યાંથી કલ્યાણસાગર સૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયનો સંઘ બંનેએ કાઢયો. નાવમાં નાગ્નના બંદર આવી રણ ઉતરી નવાનગર આવતાં તેના રાજાએ ત્યાં તેઓ આવાસ કરે તો પોતે વેપારમાં અર્ધું દાણ લેશે એમ કહ્યું. ત્યાંથી નીકળી શત્રુંજય પહોચી જાત્રા કીધી ને ત્યાં ગુરૂના ઉપદેશથી બે પ્રાસાદનું ખાત સં. ૧૬૫૦ માગ૦ વદ ૯ ને દિને કર્યું. સાથે આવેલ નવાનગરના નાગડગોત્રી રાયસીએ પણ એક જિનપ્રાસાદનું વદ તેરસને દિને ખાત કર્યું. પછી એક માસે નવાનગર આવી ત્યાંના રાજાના આગ્રહથી ત્યા પાંચહજાર ઓસવાલ સાથે રહ્યા. સંઘમાં ૩૨ લાખ કોરી ખર્ચી.

નવાનગરમાં બંને ભાઇએ જબરો વેપાર કરી ૧૫ વર્ષમા ખુબ નાણું મેળવ્યું. પછી સં. ૧૬૬૮ માં ત્યાં જિનમંદિરનું ખાત કર્યું (શ્રા. શુ. ૫). છસો કારીગરો કામે લગાડયા. દશહજાર મહોર આપી રાજા પાસે જગ્યા લીધી. તે મંદિરનું શિખર પૂરૂં થયું. સલાટોએ લાંચ લઈ તે ઉંચા મંદિરનું શિખર જેટલુ ઉંચું જોઈએ તેટલું ન કર્યું. ભમતીની દહેરી અર્ધી થઇ હતી ત્યારે ગુરૂને બોલાવી તેમાં શાંતિજિનની ત્રણ મૂર્તિ સં. ૧૬૭૬ ના વૈ. શુ. ૩ દિને સ્થાપી. વળી રાજસીના બંધુ નેણસીએ રાજસીમંદિર બંધાવી તેમા ભેળવી દીધું ને તેમાં ચોમુખ સંભવદેવ સ્થાપ્યા. પછી વર્ધમાન ને પદ્મસિંહ બંને ગુરૂને લઈ પાલીતાણાનો સંઘ લઇ ગયા ને ચાર લાખ કોરી ખર્ચી. સં. ૧૬૭૬. ત્યાંથી નવાનગર આવી સં. ૧૬૭૮ ના વૈ. શુ. ૫ દિને જિનમંદિરની ભમતીની વર્ધમાનશાએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

નવાનગર રાજાના હડમત ઠાકર નામના ખજાનચીએ રાજા

પાસે નવહજાર કોરીની ચીઠી વર્ધમાનશાપર લખાવી તેમાં બે મીંડા પોતે ઉમેરી નવલાખની ચીઠી વર્ધમાનશાના હાથમાં આપી. પરાંતમાં નવહજાર એટલે મુંઝાયા. રાજા અંતઃપુરમાં હોઇ ન મળ્યો. રસ્તામાં એક જોગીએ ચિત્રાવેલી આપી ને તેથી નવલાખ તોલી આપી. પછી બંને બંધુઓ આ રાજ્યમાં રહેવું સારૂં નહિ એમ કરી પ્રભાતે ચાર હજાર ઓસવાલને સાથે લઇ ભદ્રાનગરી તરફ ચાલ્યા. રાજાએ ઘણા માણસ પાછા બોલાવવા મોકલ્યા પણ તેનું ન માનતા કચ્છ ગયા. રણમલ રાજાએ માન આપ્યું ને ભદ્રાવતીમાં રહ્યા. પછી પાવાગઢમાં જઇ મહાકાલીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. સં. ૧૬૮૨ માં ભદ્રાવતીમાં રત્નાદિની અનેક પ્રતિમાઓ ભરાવી. બે લાખ ખરચી આગમ ગ્રંથો લખાવી ગુરૂના ભંડારમાં રાખ્યા. ભદ્રાવતીના પ્રાચીન પ્રાસાદ (પાર્શ્વનો-સંપ્રતિ રાજાએ બંધાવેલ કહેવાતો)નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. નવાનગરના મંદિરના ખર્ચ માટે નવ વાડી ને ચાર ખેતર આપ્યાં. ગિરનારપર નેમિ મંદિરનો, તારંગામા અજિતમંદિરનો, આબૂપર વિમલવસહિનો ને વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર કર્યો. સંમેતશિખરપર પાદુકા બંધાવી. શત્રુંજયપર ધ્વજા ચડાવી દેવદ્રવ્યમાં બે લાખ કોરી આપી. વૈભાર, ચંપા, કાકંદી, પાવાપુરી રાજગૃહી, વાણારસી, હસ્તિનાપુર વગેરેની જાત્રા કરી બે વર્ષ ગાળી ભદ્રાવતી આવ્યા. સં. ૧૬૮૫ માં અમરસાગરને સૂરિપદ અપાયું તેનો ઉત્સવ કર્યો. સં. ૧૬૮૮ માં વર્ધમાનશાનો સ્વર્ગવાસ થયો. દાહસ્થલે છત્રીવાલી દહેરી કરી ત્યાં શાંતિનાથ ચરણો સ્થાપ્યાં. પદ્મસીએ વહુઓમાં કુસંપનાં બીજ જોઇ સંપત્તિના ભાગ પોતાના ને પોતાના ભાઇના પુત્રોમાં વહેંચી દીધા. ચિત્રાવેલ પણ ચાલી ગઇ. મારીવાયુ જલપ્રલયથી ભદ્રાવતીનો નાશ સંવત્ ૧૬૮૯ માં દૈવીકોપથી થયો ને પદ્મસિંહ પુત્રો સહિત માડવી જઇ વસ્યા ને વર્ધમાનના પુત્રો ભુજમાં જઇ વસ્યા.

પદ્મસિંહે વર્ધમાનશાનું મરણ થયા પછી તેમનો મરૂ ભાષામાં

ગદ્યબંધ પ્રબંધ ચોપડામાં લખાવ્યો, તેમજ મેરૂજી નામના ચરણે પોતાની ભાષામાં તેના સંબંધમાં સાતસો કવિત કર્યા. વર્ધમાનના પુત્ર જગડુના કહેવાથી કલ્યાણસાગરસૂરિએ વર્ધમાન શેઠનું સંસ્કૃતમાં ચરિત સ્વશિષ્ય અમરસાગરજીને રચવા કહ્યું કે જેણે સં. ૧૬૯૧ આ. શુ. ૭ મે રચી સંપૂર્ણ કર્યું. આ બધાં ચરિત્રોનો સાર લઇ આ રાસ રચવામાં આવ્યો છે તેથી તેમાની હકીકતો ઐતિહાસિક છે. વળી તે રાસમાં પ્રસ્તુત મંદિર સંબંધી જણાવ્યુ છે (ઢાલ ૫૧ મી પછીના દુહામાં) કે:—

સં ૧૭૨૫ માં મુસલમાનોની ફોજ હાલારમાં આવતાં નવાનગરના શ્રાવકોએ બધાં મંદિરોની પ્રતિમા ઉથાપી ભોંયરામાં ભંડારી દીધી. (સોરઠના ફોજદાર કુતુબુદ્દીને નવાનગર હાથ કરી તેનું નામ ઇસલામનગર પાડી તેને ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધું. ગુજરાતના સુબા જોધપુરના જસવંતસિંહે જામ તમાચીને સં. ૧૬૭૩ માં ગાદી પાછી અપાવી પણ ઔરંગજેબ જીવતો રહ્યો ત્યા સુધી નવાનગર મુસલમાનોના હાથમા રહ્યું. ઇ સ. ૧૭૦૯ માં જામ રાયસિંગ ગાદીએ બેઠો પણ ત્યારપછી ઘણાં વર્ષ સુધી મુસલમાનોનો ત્રાસ રહ્યો. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૪૫૭–૪૫૮). આથી મંદિરો ઉજ્જડ જેવાં સં. ૧૭૮૭ સુધી રહ્યાં. તે દરમ્યાન મુસલમાનોએ જિનમંદિરોનાં દ્વારો તોડી તેમાં ઘણીવાર માલ ભર્યો. વર્ધમાનના વંશજ તલકશી શાહે સં. ૧૭૮૮ શ્રા. શુ. ૭ ગુરૂએ પુનઃ પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી બધાં મંદિરો સમરાવ્યાં.

આ બંને ભાઈઓનાં વૃત્તાંત ઉક્ત રાસ છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલાં પંડિત (હાલ સ્વ.) હીરાલાલ હંસરાજે શ્રી વિજયાનંદાભ્યુદય કાવ્યમાં પૃ. ૩૬૨–૬૫ ઉપર આપેલ છે કે જે શ્રીજિનવિજયે પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨ ના લેખ નં. ૨૧ ના અવલોકનમાં ઉતારી લીધેલ છે.

૨૭ શત્રુંજયપરનું મુખ્ય આદિનાથ મંદિર. પૃ. ૫૦૪

—આ મંદિરનો સવિસ્તર ઇતિહાસ વાંચવો હોય તો જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત 'શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબન્ધ' પરની તેમની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૭ થી ૩૭. શત્રુંજય સંબંધી જુઓ ધનેશ્વરસૂરિકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય, ત. ધર્મઘોષસૂરિકૃત પ્રાકૃત શત્રુંજયકલ્પ. વર્ત્તમાનમાં મુખ્ય મંદિર જે છે તેનું આ ચિત્ર છે. તેનો ઉદ્ધાર ગુર્જર મહામાત્ય, બાહડ (સંસ્કૃત વાગ્ભટ) મંત્રી દ્વારા થયો. સં. ૧૨૧૧ (પારા ૩૮૪ પૃ. ૨૬૯) તે માટે પ્રબંધ ચિંતામણીમાં પૂરો વૃત્તાત આવ્યો છે. પછી તેની પ્રતિમાનો ભંગ સં. ૧૩૬૯માં મુસલમાનોના હાથે થયો તેથી તેનો પુનઃઉદ્ધાર સમરસિંહ-સમરાશાહે સં. ૧૩૭૧ માં કર્યો (પારા ૬૧૯ થી ૬૨૨ પૃ. ૪૨૫ થી ૪૨૭). તેણે સ્થાપિત કરેલી મૂર્ત્તિનો ભંગ વળી મુસલમાનોએ કર્યો ને તે ખંડિતરૂપમા ઘણો વખત રહી, પછી કર્માશાહે સં. ૧૫૮૭ ચૈત્ર વદિ ૬ રવિને દિને ઉદ્ધાર કર્યો. (જુઓ પારા ૭૩૨ થી ૭૩૫). આ મુખ્ય દેવળ બે માળનું અને ઉંચા શિખરવાળું છે. તેની આસપાસ નાની નાની દહેરીઓ આવી રહેલી છે કે જે જૈન દહેરાની ખાસ ખાસીયત જણાય છે.

૨૮ શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૫૦૫

—આ ચિત્ર સને ૧૮૬૬ લગભગ લેવાયું છે ને 'આર્કિટેક્ચર ઑફ અહમદાવાદ' ના પુસ્તકમાં પહેલા પાને પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમાં આખો ગઢ જોઇ શકાય છે અને તેની અંદર અને બહારનાં મંદિરોના શિખરો દેખાય છે એ પરથી તે પર્વત જાણે 'The City of Temples'–મંદિરોનું એક નગર બની ગયું હોય નહિ એમ સ્પષ્ટ દીસે છે. તે મંદિરો તપાસતાં જુદા જુદા શતકોની શિલ્પકળાનાં જીવન્ત નમુનાઓ સાંપડે છે: જુલાઈના ૧૯૦૬ ના Dawn નામના માસિકમાં એક વિદ્વાન્ બંગાલી મહાશયે લખ્યું છે કે :—

The Jainas choose wooded mountains and the most lovely retreats of nature for thair places of pilgrimage and cover them with exquisitely carved shrines in white marble or dazzling stucco. Their contribution to Indian Art is of the greatest importance and India is indebted for a number of its most beautiful architectural monuments such as the splendid temples of Abu, Girnar and S'atrunjaya in Gujrat.

અત્ર દહેરાંના સમૂહની આસપાસ એક ઉંચી દિવાલ બાંધેલી છે, તેને 'ગઢ' કહે છે. તે દહેરાંના સમૂહોના અમુક રીતસર ભાગો કર્યા છે કે જેને 'ટુંક' કહે છે. તેમાં મુખ્ય મન્દિર આદીશ્વરની ટુંક ઉપરાંત આઠ ટુંકો છે તેનો પરિચય 'શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરો પૃ. ૬૭૪' એ ચિત્ર માટે લખતા આપીશું.

૨૯ શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્ત્તિ સં. ૧૫૧૨ રાજગૃહ. પૃ. ૫૧૨.

—આ એક સુંદર મૂર્ત્તિ છે અને તે વખતની–સોળમા સૈકાના પ્રારંભના મૂર્ત્તિનિર્માણનો નમુનો છે. હાલ તે રાજગૃહના ગામના મંદિરમાં પંચતીર્થી તરીકે છે ને તેની પાછળ કોતરેલ લેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

'સંવત્ ૧૫૧૨ વર્ષે વૈશાપ સુદિ ૧૩ ઉકેશ સા. ભાદા ભાર્યા ભરમાદે પુત્ર સા. નાયક ભાર્યા નાયકદે દેદૂ પુત્ર સા. અદાકેન ભા. સોનાઈ ભ્રાતૃ સા. જોગાદિ કુટુંબયુતેન શ્રી સુમતિનાથ બિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સૂરિભિઃ ॥ વટલી વાસ્તવ્યઃ ॥ શ્રી ॥ (નાહર ૨, નં. ૧૮૪૩)

૩૦ પ્રસિદ્ધ થાહરૂશાહની પ્રશસ્તિ—લોદ્રવા મંદિર સં. ૧૬૭૫ (પારા ૮૪૬) પૃ. ૫૧૩

—લોદ્રવામાં મૂળ મંદિરના ડાબી બાજુના ઉત્તર દિશાના મંદિરમાં મૂલનાયકજીની શ્યામ પાષાણની ઘણી મનોજ્ઞ સહસ્ત્ર ફણવાળી મૂર્ત્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે તેની ચરણ ચોકી-પબાસન પર આ લેખ કોતરેલો છેઃ—॥ સં. ૧૬૭૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૨ તિથૌ ગુરૌ ભાંડશાલિક સા. શ્રીમાલ ભા. ચાંપલદે પુત્રરત્ન થાહરૂકેણ ભાર્યા કનકાદે પુત્ર હરરાજ મેઘરાજાદિયુજા શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ બિંબં કા૦ પ્ર૦ ચ યુગપ્રધાન શ્રી જિનસિંહ સૂરિ પટ્ટ પ્રભાકર ભ૦ શ્રી જિનરાજસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં । (પછી ઉપર જણાવ્યું છે કેઃ) ॥ શ્રી લોદ્રવા નગરે । શ્રી બૃહત્ખરતર ગચ્છાધીશૈઃ॥ (નાહર ૩, નં. ૨૫૭૨) જુઓ ચિત્ર નં.૪૦.

૩૧-૩૨ શિલ્પકલાનો નમુનો-પત્થરની બે મૂર્ત્તિઓ જેસલમેર સં. ૧૫૮૩ પૃ. ૫૨૦

—આ ચિત્ર શ્રીપૂર્ણચંદ્ર નહારથી સંગૃહીત જૈનલેખ સંગ્રહ-જેસલમેર (તૃતીય ખંડ)ની ભૂમિકામાં પૃ. ૩૩માં મૂકેલું છે. તેમાં 'શિલ્પકલા' સંબંધી લખતાં તેઓ જણાવે છે કે 'વિશેષતા તો એ છે કે આ સ્થાન (જેસલમેર) આટલું દુર્ગમ હોવા છતાં પણ ત્યાં ભારતના શિલ્પકલામાં કુશલ કારીગરો દ્વારા જે મંદિર વગેરે બનાવાયેલાં છે તે કેવલ ત્યાંના ધનાઢ્ય લોકોની ધર્મપરાયણતા અને શિલ્પ પ્રેમનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. ત્યાંની મનોજ્ઞ શિલ્પકલાના બે નમુના આ આપેલાં છે. પાષાણમાં કેટલા નૈપુણ્યથી શિલ્પીએ એ મૂર્ત્તિઓ બનાવી છે તે ચિત્રોના ભાવથીજ અનુભવવામાં આવશે. પાઠક એ પણ જોશે કે ત્યાંના શ્રી શાંતિનાથજીના મંદિરના ઉપરનું દૃશ્ય કેટલું સુંદર છે!' વગેરે.

૩૩ 'જગદ્ગુરુ' શ્રી હીરવિજયસૂરિ મૂર્ત્તિ. પૃ. ૫૪૪

—આ મૂર્ત્તિ હીરવિજયસૂરિનું આબેહુબ ચિત્ર નથી, પણ એક મહાન્ આચાર્ય સ્વર્ગસ્થ થાય ત્યારપછી તેના સ્મારક તરીકે એક બે વર્ષમાં ઘડાવેલી મૂર્ત્તિ છે કે જે પહેલાં ખંભાતમાં હતી અને પાછળથી તેના પર ખાસ લેખ કોતરેલો હોવા છતાં તે જોયા કે

જોવરાવ્યા વગર ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ ગણીને મહુવામાં શ્રાવકો લઈ આવ્યા ને હાલ તેના મુખ્ય મંદિરના મુખ્યમંડપની પાસેના ભાગમાં તે બિરાજે છે ને તે મેં જોઇ છે. તેના પર શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ-

'१६५३ पातसाहि श्री अकबर प्रवर्त्तित सं. ४१ वर्षे फा० सुदि ८ दिने श्री स्तंभतीर्थ वास्तव्य श्रा० पउमा (भा.) पांची नाम्न्या श्री हीरविजयसूरीश्वराणां मूर्त्तिः का० प्र० तपागछे (च्छे) श्री विजयसेनसूरिभिः'

આ મૂર્તિના પર ચાંદીનાં ટીલાં ચોંટાડયાં છે અને તેના પર શ્રાવકો કેસરના તિલકો કર્યે જઇ તેની જિનપૂજા જેવી પૂજા કરે છે. આ ચાંદીનાં ચગદાંઓથી મૂળ મૂર્ત્તિની જે કંઈ સુંદરતા હોય તેથી ઑર ઘટાડો થાય છે.

૩૪ અકબરનું હીરવિજયસૂરિને ફરમાન પૃ. ૫૪૫

—આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે અને તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અલ્લાહુ અકબર.

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર બાદશાહ ગાઝીનું ફરમાન.

અલ્લાહુ અકબરના સિક્કા સાથે શ્રેષ્ઠ ફરમાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

મહાન્ રાજ્યને ટેકો આપનાર, મહાન્ રાજ્યના વફાદાર, સારા સ્વભાવ અને ઉત્તમ ગુણવાળા, અજિત રાજ્યને મજબૂતી આપનાર, શ્રેષ્ઠ રાજ્યના ભરોસાદાર, શાહી મહેરબાનીને ભોગવનાર, રાજાની નજરે પસંદ કરેલ અને ઉંચા દરજ્જાના ખાનોના નમૂના સમાન મુબારિજ્જુદ્દીન (ધર્મવીર) આઝમખાને બાદશાહી મહેરબાનીઓ અને બક્ષીસોના વધારાથી શ્રેષ્ટતાનું માન મેળવી જાણવું જે—જૂદી જૂદી રીતભાતવાળા, ભિન્ન ધર્મવાળા, વિશેષ મતવાળા અને ભિન્ન પંથવાળા, સભ્ય કે અસભ્ય, નાના કે મોટા, રાજા કે રંક, અથવા દાના કે નાદાન–દુનિયાના દરેક દરજ્જા કે જાતના લોકો, કે જેઓની

દરેક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના નૂરને જાહેર થવાની જગ્યા છે; અને દુનિયાને પેદા કરનારે નિર્માણ કરેલા ભાગ્યને જાહેર થવાની અસલ જગ્યા છે; તેમજ સૃષ્ટિ સંચાલક (ઈશ્વરની અજાયબી ભરેલી અનામત છે; તેઓ પોત પોતાના શ્રેષ્ઠ માર્ગમા દૃઢ રહીને તથા તન અને મનનું સુખ ભોગવીને પ્રાર્થના અને નિત્ય ક્રિયાઓમા તેમજ પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલા રહી, શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ કરનાર (ઇશ્વર) તરફથી લાંબી ઉમર મળે, અને સારાં કામ કરવાની પ્રેરણા થાય, એવી દુવા કરે, કારણકે–માણસજાતમાંથી એકને રાજાને દરજ્જે ઉંચે ચઢાવવામાં અને સરદારીનો પહેરવેશ પહેરાવવામાં પૂરેપૂરૂં ડહાપણ એ છે કે–તે સામાન્ય મહેરબાની અને અત્યંત દયા કે જે પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ દયાનો પ્રકાશ છે, તેને પોતાની નજર આગળ રાખી જો તે બધાઓની સાથે મિત્રતા મેળવી ન શકે, તો કમમાં કમ બધાઓની સાથે સલાહ–સંપનો પાયો નાખી પૂજવા લાયક જાતના (પરમેશ્વરના) બધા બંદાઓ સાથે મહેરબાની, માયા અને દયાને રસ્તે ચાલે, અને ઈશ્વરે પેદા કરેલી બધી વસ્તુઓ (બધાં પ્રાણીઓ) કે જે ઉંચા પાયાવાળા પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનાં ફળ છે, તેમને મદદ કરવાની નજર રાખી તેમના હેતુઓ પાર પાડવામાં અને તેમના રીતરીવાજો અમલમાં લાવવામાં મદદ કરે, કે જેથી બળવાન નિર્બળ ઉપર જુલ્મ નહિં ગુજારતાં, દરેક મનુષ્ય મનથી ખુશી અને સુખી થાય. આ ઉપરથી યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, **હીરવિજયસુરિ** સેવડા (સં.શ્વેતપટ–શ્વેતાંબર) અને તેમના ધર્મને પાળનારા, કે જેમણે અમારી હજુરમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખરા હિતેચ્છુઓ છે, તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું, વધારો અને પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી હુકમ થયો કે—

તે શહેરના (તે તરફના) રહેવાસીઓમાંથી કોઇએ એમને હરકત–અડચણ કરવી નહિં, અને એમના મંદિરો તથા

ઉપાશ્રયોમાં ઉતારો કરવો નહિં. તેમ તેમને તુચ્છકારવા પણ નહિં. વળી જો તેમાંનું (મંદિરો કે ઉપાશ્રયોમાંનું) કંઇ પડી ગયું કે ઉજ્જડ થઇ ગયું હોય, અને તેને માનનારા ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઇ તેને સુધારવા કે તેનો પાયો નાખવા ઇચ્છે તો તેનો, કોઇ ઉપલક જ્ઞાનવાળાએ (અજ્ઞાનીએ) કે ધર્માન્ધે અટકાવ પણ કરવો નહિં. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિં ઓળખનારા, વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો કે જે ઇશ્વરના અધિકારનાં છે તેનો આરોપ, મૂર્ખાઇ અને બેવકુફીને લીધે જાદુનાં કામ જાણી, તે બીચારા —ખુદાને ઓળખનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો આપે છે; એવાં કામો તમારા રક્ષણ અને બંદોબરતમાં, કે જે તમે સારા નસીબવાળા અને બાહોશ છો, થવાં જોઇએ નહિં.

વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હાજી હબીબુલ્લાહ[1] કે જે અમારી સત્યની શોધ અને ખુદાની ઓળખાણ વિષે થોડું જાણે છે, તેણે આ જમાતને ઇજા કરી છે, એથી અમારા પવિત્ર મન કે જે દુનિયાનો બંદોબસ્ત કરનાર છે તેને ઘણું ખોટું લાગ્યું છે. (દુખનું કારણ થયું છે); માટે તમારે તમારી રીયાસતથી એવા ખબરદાર રહેવું જોઈએ કે—કોઇ કોઈના ઉપર જુલ્મ કરી શકે નહિં.

---

૧. આ સુલતાન હબીબલો એ નામે ઓળખાતો ખંભાતનો ખોજો હતો. તેણે સૂરિજીનું અપમાન કરી તેમને ખંભાત બહાર કાઢયા હતા. આથી તેમના શિષ્ય ધનવિજય દિલ્હી જઈ ત્યાં દરબાર પાસે રહેતા શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને મળ્યા કે જેણે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું. પછી તે ખોજાએ સૂરિને બોલાવી ભારે સ્વાગત કર્યું ને તેમના ઉપદેશથી બંદીવાનોને મુક્ત કર્યાં ને આખા ગામમાં 'અમારી પડહ' વગડાવ્યો. (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પૃ. ૧૮૮ થી ૧૯૧)

તે તરફના વર્ત્તમાન અને ભવિષ્યના હાકેમો, નવાબો અને રીયાસતનો પૂરેપૂરો અથવા કેટલેક અંશે કારભાર કરનારા મુસદ્દીઓનો નિયમ એ છે કે રાજાનો હુકમ કે જે પરમેશ્વરના ફરમાનનું રુપાન્તર છે તેને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો વસીલો જાણી તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્ત્તન કરે નહિં, અને તે પ્રમાણે કરવામાં દીન અને દુનિયાનું સુખ તથા પ્રત્યક્ષ સાચી આબરૂ જાણે. આ ફરમાન વાંચી તેની નકલ રાખી લઈ તેમને આપવું જોઇએ, કે જેથી હમેશાની તેમને માટે સનદ થાય. તેમ તેઓ પોતાની ભક્તિની ક્રિયાઓ કરવામાં ચિંતાતુર પણ થાય નહિં; અને ઇશ્વરભક્તિમા ઉત્સાહ રાખે. એજ ફરજ જાણી એથી વિરુદ્ધનો દખલ થવા દેતા નહિં.

ઇલાહી સંવત્, ૩૫ (સં. ૧૬૪૭) ના અઝાર મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને ખુરદાદ નામના દિવસે લખ્યું, મુતાબિક ૨૮ માહે મુહરમ સને ૯૯૯ હીઝરી.

મુરીદો (અનુયાયીઓ)માના નમ્રમાં નમ્ર અબુલફજલના લખાણથી અને ઈબ્રાહિમ હુસેનની નોંધથી.

નકલ અસલ મુજબ છે.

[સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ-પરિશિષ્ટ ક]

૩૫ અકબ્બરનું વિજયસેન સૂરિને ફરમાન પારા ૮૦૪ **પૃ. ૫૫૨.**

—આ ઉર્દુ ફરમાનનું ગૂજરાતી ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અલ્લાહુ અકબર

અબુ અલમુજફ્ફર સુલતાન...નો હુકમ.

ઉંચા દરજ્જાના નિશાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

આ વખતે ઉંચા દરજ્જાવાળા નિશાનને બાદશાહી મહેરબાનીથી નિકળવાનું માન મળ્યું (છે) કે–હાલના અને ભવિષ્યના હાકેમો, જાગીરદારો, કરોડીઓ અને **ગુજરાત** સુબાના તથા **સોરઠ** સરકારના મુસદ્દીઓએ,

સેવડા (જૈન સાધુ) લોકો પાસે ગાય અને આખલાને તથા ભેંશ અને પાડાને કોઈપણ વખતે મારવાની તથા તેનાં ચામડાં ઉતારવાની મનાઈ સંબંધી શ્રેષ્ઠ અને સુખના ચિન્હવાળું ફરમાન છે, અને તે શ્રેષ્ઠ ફરમાન પાછળ લખેલું છે કે

'દર મહિનામા કેટલાક દિવસ એ ખાવાને ઇચ્છવું નહિ. એ ફરજ અને વ્યાજબી જાણવું.

તથા જે પ્રાણીઓએ ઘરમાં કે ઝાડો ઉપર માળા નાંખ્યા હોય, તેવાઓનો શિકાર કરવાથી કે કેદ કરવાથી (પાંજરામા પૂરવાથી) દૂર રહેવામાં પૂરી કાળજી રાખવી.

(વળી) એ માનવા લાયક ફરમાનમાં લખ્યું છે કે "યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય **વિજયસેન** સૂરિ સેવડા અને તેમના ધર્મને પાળનારા–જેમણે અમારા દરબારમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખાસ હિતેચ્છુઓ છે–તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું અને વધારો તથા પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી (હુકમ) થયો કે–એમના દેવલ કે ઉપાશ્રયમાં કોઇએ ઉતારો લેવો નહિં, અને એમને તુચ્છકારવા નહિ; તથા જો તે જીર્ણ થતાં હોય અને તેથી તેના માનનારા, ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઇ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાંખે, તો કોઇ ઉપલક્રિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરતો નહિં. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો, કે જે પૂજવા લાયક જાતનાં (ઇશ્વરનાં) કામો છે, તેનો આરોપ મૂર્ખાઇ અને બેવકુફીના લીધે જાદુનાં કામ જાણી, તે બિચારા ખુદાને માનનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક જાતનાં દુઃખો આપે છે, તેમ તેઓ જે ધર્મક્રિયાઓ કરે છે તેમા અટકાવ કરે છે. એવાં કામોનો આરોપ એ બિચારાઓ નહિ મૂકતાં એમને

પોતાની જગ્યા અને મુકામે સુખેથી ભક્તિનું કામ કરવા દેવું, તેમ પોતાના ધર્મમુજબ ક્રિયાઓ કરવા દેવી.

તેથી (તે) શ્રેષ્ઠ ફરમાન મુજબ અમલ કરી એવી તાકીદ કરવી જોઈએ કે–એ ફરમાનનો અમલ સારામાં સારી રીતે થાય અને તેની વિરૂદ્ધ કોઈ હુકમ કરે નહિં. (દરેકે) પોતાની ફરજ જાણી ફરમાનથી દરગુજર કરવી નહિં, અને તેથી વિરૂદ્ધ કરવું નહિં. તા.૧લી શહર્યુર મહિનો, ઈલાહી સને ૪૬, મુવાફિક તા. ૨૫ મહિનો સફર સને ૧૦૧૦ હીઝરી (સં. ૧૬૫૮)

પેટાનું વર્ણન

ફરવરદીન મહિનો; જે દિવસોમાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જાય છે તે દિવસો, ઈદ, મેહરનો દિવસ, દરેક મહિનાના રવિવારો, તે દિવસ કે જે બે સૂફિયાના દિવસોની વચમા આવે છે, રજબ મહિનાના સોમવારો, આબાન મહિનો કે જે બાદશાહના જન્મનો મહિનો છે, દરેક શમરત મહિનાનો પહેલો દિવસ જેનું નામ ઓરમઝ છે, અને બાર પવિત્ર દિવસો કે જે શ્રાવણ માસના છેલ્લા છ અને ભાદરવાના પ્રથમ છ દિવસો મળીને કહેવાય છે (પર્યુષણ) (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પરિશિષ્ટ ખ.)

૩૬ જહાંગીરનું વિવેકહર્ષ આદિને ફરમાન (પૃ. ૫૬૪ પારા ૮૨૦) પૃ. ૫૫૩.

આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે તેનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:—

અલ્લાહુ અકબર. નકલ

(તા. ૨૬ માહે ફરવરદીન અને ૫ ના કરાર મુજબના ફરમાનની.)

તમામ રક્ષણ કરેલાં રાજ્યોના મોટા હાકેમો; મોટા દીવાની મહાન્ કામોના કારકુનો, રાજ્ય કારભારના બંદોબસ્ત કરનારાઓ, જાગીરદારો અને કરોડીઓએ જાણવું કે—

દુનિયાને જીતવાના અભિપ્રાય સાથે અમારો ઇન્સાફી ઇરાદો પરમેશ્વરને રાજી કરવામાં રોકાયેલો છે અને અમારા અભિપ્રાયનો પૂરો હેતુ, તમામ દુનિયા કે જેને પરમેશ્વરે બનાવી છે તેને ખુશી કરવા તરફ રજુ થયેલો છે, (તેમાં) ખાસ કરીને પવિત્ર વિચારવાળાઓ અને મોક્ષ ધર્મવાળાઓ, કે જેમનો હેતુ સત્યની શોધ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, તેઓને રાજી કરવા તરફ અમે વધારે ધ્યાન દઇએ છીએ; તેથી આ વખતે **વિવેકહર્ષ, પરમાનંદ, મહાનંદ** અને **ઉદયહર્ષ** કે જેઓ તપાયતિ (તપાગચ્છના સાધુ) **વિજયસેન સૂરિ, વિજયદેવ સૂરિ** અને **નંદિવિજયજી** કે જેઓ 'ખુશફહમ' ખિતાબ-વાળા છે-તેમના ચેલાઓ છે, તેઓ આ વખત અમારી હજુરમાં હતા, અને તેમણે દરખાસ્ત અને વિનતિ કરી કે—

'જો સમગ્ર રક્ષણ કરેલા રાજ્યમાં અમારા પવિત્ર બાર દિવસો-જે ભાદરવા પજુસણના દિવસો છે-તેમાં હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં કોઇપણ જાતના જીવોની હિંસા કરવામાં નહિં આવે તો અમને માન મળવાનું કારણ થશે અને ઘણા જીવો આપના ઉંચા અને પવિત્ર હુકમથી બચી જશે. તેમ તેનો સારો બદલો આપના પવિત્ર-શ્રેષ્ઠ અને મુબારક રાજ્યને મળશે.'

અમે બાદશાહી રહેમ નજર, દરેક નાત-જાતના અને ધર્મના હેતુ તથા કામને ઉત્તેજન આપવા બલ્કે દરેક પ્રાણીને સુખી કરવા તરફ રાખી છે, તેથી એ વિનતિ કબુલ કરી દુનિયાએ માનેલો અને માનવા લાયક જહાંગિરી હુકમ થયો કે—

મજકુર બાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં તમામ રક્ષણ કરેલા રાજ્યની અંદર પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિં, અને એ કામની તૈયારી કરવામાં (પણ) આવે નહિં. વળી એ સંબંધી દર વર્ષનો નવો હુકમ કે સનદ (પણ) માંગવામાં આવે નહિં.

આ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફરમાનથી વિરૂદ્ધ વર્ત્તવું નહિં અને આડે માર્ગે જવું જોઇએ નહિં. એ ફરજ જાણવી જોઇએ.

નમ્રમાં નમ્ર અબુલફૈરના લખાણથી અને મહમ્મુદ સૈદની નોંધથી. નકલ અસલ મુજબ.

(સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્, પરિશિષ્ટ ग).

૩૭ શ્રી હીરવિજય સૂરિનો અકબ્બર બાદશાહે કરેલો સત્કાર (પૃ. ૫૪૫ સામે) પૃ. ૫૬૦.

—આ ચિત્ર શ્રી જિનવિજય સંપાદિત કૃપારસકોશની હિંદી ભૂમિકા સાથે, તેમજ શ્રી વિદ્યાવિજય કૃત હિંદીમાં વિજયપ્રશસ્તિસારમાં પૃ. ૩૩ મા તેમજ આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૫ મું–ઋષભદાસ કવિકૃત હીરવિજય સૂરિરાસમા ભૂમિકા પહેલાં આપવામાં આવેલ છે. આ ચિત્ર ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું એ ક્યાંય જણાવવામાં આવ્યું નથી પણ છેલ્લા ઉક્ત ગ્રંથમાં તે ચિત્રમાંની દરેક વ્યક્તિનાં નામ આપેલ છેઃ—હીરસૂરિને અકબર બંને વચમાં મળે છે. હીરસૂરિ પાછળના સાધુ-ઓનાં અનુક્રમે ચંદ્રસૂરિ (?), જગમાલ મહાત્મા અને માલદેવમહાત્મા એ નામ આપ્યાં છે, અને અકબરની તદ્દન પાછળ કર્માશાહ, તેની પાસે બીરબલ અને તેની આગળ અને અકબરની પાછળ કાઝી એ નામ આપ્યા છે. ને પ્રસંગ સં. ૧૬૩૯ નો પ્રથમ સમાગમ બતાવ્યો છે. હીરસૂર સાથે તે વખતે ગયેલા સાધુઓ પૈકી ચંદ્રસૂરિ, જગમાલ અને માલદેવ નામના સાધુઓ મળતા નથી. ગમે તેમ હો, આ ચિત્ર પાછળથી ચિતરાયું લાગે છે. આવુંજ ચિત્ર, ખરતર ગચ્છના જિન-ચંદ્રસૂરિ સાથે અકબરનો મિલાપ થયો છે એ પ્રકારનું બીકાનેરના ખરતર ભટ્ટારક શ્રી પૂજ્ય પાસે છે એમ 'મહાજનવંશ મુક્તાવલિ'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫--૬ પરના ઉ૦ રામલાલ ગણીના કથન પરથી જણાય છે. તેમા અકબર સાથે ઉક્ત ત્રણ–બિરબલ, કર્મચંદ બછાવત તથા કાજી ખાનખા ગણાવ્યા છે ને શ્રીગુરૂ મહારાજ જિનચંદ્ર સાથે ત્રણ સાધુનાં નામ લખ્યાં છે કે 'વેષહર્ષ' (ખરૂં નામ વિવેકહર્ષ કે જે

તપાગચ્છના હતા), પરમાનંદ (કે જે નામના પણ તપાગચ્છમા હતા) ને સમયસુંદર કે જે ખરતર ગચ્છના પ્રસિદ્ધ કવિ સાધુ. આ ને અત્ર છાપેલી છબી એક તો નથી એવી શંકા રહે છે તે વીકાનેરના ખ૦ શ્રી પૂજ્ય પાસેની જોવા મળે ત્યારે દૂર થઈ શકે.

૩૮ સમયસુંદરગણિના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત ગુ૦આદિનાથ સ્ત૦ સં. ૧૬૯૯ (પારા ૮૪૭) પૃ. ૫૬૧.

(આ સ્ત૦ની એક પાનાની પ્રત પં. લાલચંદ ભ. ગાંધી પાસે છે)

॥ કૃ૦ ॥

ત્રિવિધર કરી ઉચરૂંજી ॥ ભગવંત તુમ્હ હજૂરિ ।
વારવાર ભાંજુ વલીજી । છૂટક બારઉ દૂરિ ॥ ૧૮ ॥ કૃ૦ ॥
આપ કાજિ સુખ રાચતઇજી । કીધી આરંભ કોડિ ।
જયણા ન કરી જીવનીજી । દેવદયા પર છોડિ ॥ ૧૯ ॥ કૃ૦ ॥
વચન દોપ વ્યાપક કહ્યાજી । દાખ્યા અનરથ દંડ ।
કુડ કહ્યઉં બહુ કેલવીજી । વ્રત કીધઉં સતખંડ ॥ ૨૦ ॥ કૃ૦ ॥
અણુદીધું લીજઇ ત્રિણુંજી । તઉ હિ અદત્તાદાન ।
તે દુપણુ લાગાં ઘણાંજી । ગિણુતા નાવઇ ગાન ॥ ૨૧ ॥ કૃ૦ ॥
ચંચલ જીવ રહઈ નહીંજી । રાચઇ રમણી રૂપ ।
કામવિટંબણુ સી કહુંજી । તું જાણુઇ તે સરૂપ ॥ ૨૨ ॥ કૃ૦ ॥
માયા મમતા મઈ પડયઉજી । કીધઉ અધિકઉ લોભ ।
પરિગહ મેલ્યઉ કારિમઉજી । ન ચઢી સંયમ સોભ ॥ ૨૩ ॥ કૃ૦ ॥
લાગા મુઝનઈ લાલચઇજી । રાત્રીભોજન દોપ ।
મઈ મન મૂંકયઉ મોકલઉજી । ન ધર્યો પરમ સંતોપ ॥ ૨૪ ॥ કૃ૦ ॥
ઇણુ ભવિ પરભવિ દુહવ્યાજી । જીવ ચઉરાસી લાખ ।
તે મુઝ મિચ્છામિ દુક્કડઉંજી । ભગવંત તોરી સાખિ ॥ ૨૫ ॥ કૃ૦ ॥
કરમાદાન પનર કહ્યાજી । પ્રગટ અઢારહ પાપ ।
જે મઈ સેવ્યા તેહવઇજી । બગસિ ૨ માય બાપ ॥ ૨૬ ॥ કૃ૦ ॥
મુઝ આધાર છઈ એતલઉજી । સરદહણા છઇ સૂધ ।

જિનધર્મ મીઠઉ મનિ ગમઇજી । જિમ સાકરસું દુધ ॥ ૨૭ ॥ કૃ૦ ॥
રિષભ દેવ તું રાજીયઉજી । શેત્રુંજે ગિરિ સિંણગાર ।
પાપ આલોઆં આપણાજી । કરિ પ્રભુ મોરી સાર ॥ ૨૮ ॥ કૃ૦ ॥
મર્મ એહ જિનધર્મનઉ જી । પાપ આલોયાં જાઇ ।
મનસું મિચ્છામિ દુક્કડઉંજી । દેતાં દુરિ પુલાઇ ॥ ૨૯ ॥ કૃ૦ ॥
તું ગતિ તું મતિ તું ધણીજી । તું સાહિબ તું દેવ ।
આણ ધરૂં સિરિ તાહરીજી । ભવિ ૨ તેરી સેવ ॥ ૩૦ ॥ કૃ૦ ॥

કલસ.

ઇમ ચડિય સેત્રુંજ ચરણ ભેટયા નાભિનંદન જિણ તણા ।
કરજોડિ આદિ જિણંદ આગઇ પાપ આલોયા આપણા ।
જિણચંદ સૂર સૂરીસ સદ્ગુરૂ પ્રથમ સિષ્ય સુજસ ધણઉ ।
ગણિ સકલચંદ સુસીસ વાચક સમયસુંદર ગુણ ભણઇ ॥૩૧॥
॥ ઇતિશ્રી સેત્રુંજયમંડણ શ્રી આદિનાથ સ્તવનઃ ॥ સમાપ્ત ॥
સંવત સોલ ૯૯ વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૧૩ દિને લિષિતં ॥ સ્વયમેવ ॥

૩૯ શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રીરાજસાગરસૂરિ (પારા ૮૩૩-૪) પૃ. ૫૬૯.

—આ ચિત્ર 'ગૂજરાતનું પાટનગર' એ પુસ્તકના પૃ.૬૦૧ સામે પ્રથમ પ્રકટ થયુંછે ને ત્યાં જણાવ્યુંછે કે 'આ ચિત્ર નગરશેઠના વંશજોની દેખરેખમાં ચાલતા એક અપાસરામાં થાંભલા ઉપર જડેલું છે. ચિત્ર ઓછામા ઓછું બસો વર્ષનું જૂનું દેખાય છે. કોઈ જૂના ચિત્રની નકલ હોય એમ લાગે છે. રંગ હજી પણ સારો રહેલો છે. હાંડીઓ વગેરે સામગ્રી પણ સારી ચીતરેલી છે. આ ચિત્ર રંગમાં મોટું કરવા જેવું છે.'

૪૦ સં. ૧૬૭૫ ના લોદ્રવાના પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં શિલામાં કોતરેલ શતદલપદ્મ યંત્ર. પૃ. ૫૭૬.

—લોદ્રવા તે જેસલમેરની પશ્ચિમે પાંચ ગાઉ દૂર ગામ છે. પ્રાચીન સમયમાં તે રાજધાનીનું શ્હેર હતું ને સં. ૧૨૧૨ માં જેસલ-

મેરનો ગઢ બંધાયો પછી ત્યાંથી જેસલમેર રાજધાની થઇ. પ્રાચીન-કાલથી પાર્શ્વનાથ મંદિર લોદ્રવામાં હતું. હાલમાં તે એક નાનું ગામ માત્ર રહેલ છે. તેમાં આ પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ગર્ભદ્વારમાં ડાબી બાજુ દિવાલમાં લગાવ્યો છે. તેની લંબાઇ ૨૨×૧૭ ઇંચ છે. આમાં સો પાંખડીવાળું કમળ હોય નહિ તેવા આકારમાં કાવ્ય ગોઠવ્યું છે કે જે અલંકારનો એક નમુનો છે. આ શતદલપદ્મ યંત્ર કે જે વચમાં કોતરેલું છે તેની સો પાખડીઓમાં પચીસ શ્લોકોનાં સો ચરણ છે અને કેંદ્રમાં 'મં' એ અક્ષર છે તે આ સર્વ ચરણોનો અંત્ય અક્ષર છે. શબ્દોના આદિ અક્ષરનું પદ બનાવવું તેના કરતાં છેલ્લા એક અક્ષરને લઇ કાવ્ય કરવું વધુ કઠિન છે. શ્રી જેસલમેર વાસી ઓસવાલકુલ ભૂષણ ખરતરગચ્છીય સંઘવી થાહરૂસાહ ભણ-સાલીએ સં. ૧૬૭૫ માં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેના ઉત્સવ પર આવી મળેલા સાધુમંડલમાંથી સહજકીર્ત્તિ ગણિ નામના વિદ્વાને આ કાવ્ય રચેલ છે. આ લેખ પ્રથમ સને ૧૯૩૦માં 'જેસ-લમીર ભાંડાગારીય ગ્રંથાનાં સૂચી' (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧)ના પરિ-શિષ્ટના પૃ. ૭૧–૭૬ માં પ્રકાશ પામ્યો હતો, પછી નાહરજીએ શુદ્ધ કરી પોતાના જૈન લેખસંગ્રહ તૃતીયખંડ (જેસલમેર)ના પુસ્તકના પૃ. ૧૬૦–૧૬૬ મા પુનઃ પ્રકાશિત કરેલ છે.

મધ્ય ભાગમાં

१ श्री निवासं सुरश्रेणिसेव्यक्रमं	२ वामकामाग्नि संतापनीरोपमं
३ माववेशादिदेवाधिकोपक्रमं	४ तत्त्वसंज्ञान विज्ञानभव्याश्रमं ॥१
५ भव्यनीरागता केलिकर्म्मक्षमं	६ यस्य भव्यैर्भजे नाम संपद्रमं
७ नीरसं पापहं स्मर्यते सत्तमं	८ तिग्ममोहार्त्तिविध्वंसतापाश्रम ॥२
९ लब्धप्रमोदजनकादर सौख्यधामं	१० तापाधिक प्रमदस.ग.मेदतकाम
११ घंटारवप्रकटिताद्भुतकीर्त्तिरामं	१२ नक्षत्रराजिरजना(नी)शनताभिरामं॥
१३ घंटापथप्रथितकीर्त्तिरमोपयामं	१४ नागाधिपः परमभक्तिवशातसवामं।
१५ गंभीरधीरसमतामयमाजगामं	१६ मं(म)र्त्यानतं नमत तं जिनपंक्तिकामं॥

१७ संसारकांतारमपास्यनाम	१८ कल्याणमालास्पदमस्तधामं ।
१९ लाभाय बभ्राम तवाविरामं	२० लोभाभिभूतः श्रितरागधूमं ॥५
२१ कर्म्मणां राशिरस्तोकलोकोद्गमः	२२ संसृतेः कारणं मे जिनेशावमं ।
२३ पूर्णपुण्याढय दुःखं विधत्तेऽतिमं	२४ र्ण(न)क्षमस्त्वां विना कोऽपि तं दुर्गमं
२५ कार्म्मणं निर्वृतेर्हेतुमन्योऽसमः	२६ यं(य)क्षराट्पूज्य तेनोच्यते निर्ममं ।
२७ श्रीपते तं जहि द्राग् विधायोद्यमं	२८ दानशौंडाद्य मे देहि ऋद्धिप्रमं ॥
२९ यस्य कृपाजलधेर्विश्रामं	३० कंठगताशुसुभङ्गसंग्रामं ।
३१ भयजनकव्यायामं	३२ जेनारं जगतः श्रितयामं ॥
३३ कक्षीकृतत्रसुभृत्पुर्ग्रामं	३४ लापोच्चारमहामं ।
३५ केशोच्चयमिह नयने क्षामं	३६ लिगति कमलां कुरु ते क्षेमं ॥
३७ कलयति जगताप्रेमं	३८ लंभयति सौख्य पटलमुद्दामं ।
३९ कालं हंति च गतपरिणामं	४० महतंमहिमस्तोमं ॥
४१ रसनयेप्सितदानसुरद्रुमं	४२ हितमहीरुहवृद्धिजलोत्तमं ।
४३ त(न)रुणपुण्यरमोदयसंगमं	४४ समरसामृतसुंदरसंयमं ॥
४५ हिनस्ति सद्ध्यानवशातस्य मध्यमं	४६ तं तीर्थनाथं स्वमनःप्लवंगमं ।
४७ सुरासुराधीशममोघनैयमं	४८ रैः नाथसंपूजितपद्युगं स्तुमं ॥
४९ संसारमलाकुलचित्तम दिमं	५० साक्षार्थसंवेदनशून्यमभ्रमं ।
५१ रम्यासज्ञानस्थितपूर्णचिद्मं	५२ सर्पाकितः शोषितपापकर्दमः ॥
५३ रत्नत्रयालंकृतनित्यहेम	५४ सीमाद्रिसारोपमसत्त्वसेम ।
५५ शोभामयो ज्ञानमयं विसामं	५६ षड्वर्ग मां देव विधेह्यकामं ॥
५७ भावविभासकनष्टविलोमं	५८ स्कंदितस्कंदलतं प्रणमामं ।
५९ रंगपतंगनिवारण सुभीमं	६० कंबुद्दानं जिनवह्न ते भौमं ॥
६१ मंत्रेश्वरः पार्श्वपतिः परिश्रमं	६२ लालाश्रितस्यापनया मनोरमं ।
६३ कर्मोस्थितं मे जिनसाधु नैगमं	६४ रंभाविलासालसनेत्रनिर्गमं ॥
६५ समितिसारशरीरमविभ्रमं	६६ हरिनतोत्तमभूरिगमागमं ।
६७ श्रयत तं नितमानभुजंगमं	६८ फलसमृद्धिविधानपराक्रमं ॥
६९ णम्रेर्येशःसृजति शं जिनसार्वभौम.	७० तारस्वरेण विबुधैः श्रित शतैर्होम

७१ शोकारिमारिविरहय्यवात्तदःमं	७२ भव्यैः स्तुतं निहतदुर्मतदंडषमं ॥
७३ मद्यांबुजध्वंसविधौ महद्धिमं	७४ न वाजयत्याशु मनस्तुरंगमं ।
७५ मत्रोपमं ते जिन राम पंचमं	७६ स्तवेन युक्तं गुणरत्नकुट्टिमं ॥
७७ कलिशैलोरु व्यायाम	७८ माहात्म्यं हृदयंगमं ।
७९ लब्धश्रितवसुत्रामं	८० यंति वर्गस्तुतं शुमं ॥२०॥
८१ लोकोत्पत्तिविनाशसंस्थितिविदां मुख्यं जिनं वै स्तुमं	८२ द्रव्यारक्तसमाधरं नमत भो पूजां वरां पार्श्विमं ।
८३ परपक्षस्य तव स्तवं तन्निमित्तकरांद्गे	८४ तत्तद्भावमयं वस वदतल्लेकभ्यस्तवंद ॥२१॥
८५ नयनाननसद्रोमं	८६ संतति तत्र जंगम ।
८७ स्थावराशु(सु)मतां स्याम	८८ नयते शमकृत्रिमं ॥
८९ दासानुदासस्य मम	९० नवनंद विहंगमं ।
९१ मायति प्राप्य शुभं	९२ नया(नया)क्षत्तां महाद्रुमं ॥
९३ क्षमागेहित्थनिर्यामं	९४ मानवार्च्य महाक्षम ॥
९५ मुणिपूज्यं प्रीणय म	९६ रुं(रु)चिं स्तौमि नमं नमं ॥
९७ स्मरंति यं सुंदरयक्षकर्द्दमं	९८ रागात् समादाय महंति कौंकुम ।
९९ मिथो मिलित्वा म्बुनाड्यकुंकुमं	१०० चंद्राननं तं प्रविलोकतास्मं ॥२५॥

કેંદ્રમાં લંબગોળમાં મં. ૧૦૦ છે તે સાંકેતિક વર્ણ છે, અર્થાત્ તે યંત્રની સો પાંખડીઓમાં લખેલા ૨૫ શ્લોકોનાં સો ચરણોનો અંત્ય અક્ષર મં છે.

તેના ઉપરના ભાગમાં કોરની પાસે જમણી બાજુએ ૨૫ મા શાર્દૂલ વિક્રીડિત છંદમાં સં. ૧૬૮૩ની કાર્ત્તિક શુદ પૂર્ણિમાએ વાચક રત્નસારની કૃપાથી સહજકીર્ત્તિ ગણિએ સોડપુરમાં રહી આ શતદલોપેત પદ્મ દ્વારા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન રચ્યું એમ જણાવ્યું છેઃ—

इत्थं पार्श्वजिनेश्वरो भुवनदिक्कुम्भ्यंगचंद्रात्मके
वर्षे वाचक रत्नसार कृपया राकादिने कार्त्तिके।

मासे लोद्रपुरस्थितः शतदलोपेतेन पद्मेन सन्
नूतोयं सहजादिकीर्त्ति गणिना कल्याणमालाप्रदः ।।२८।।

ડાબી બાજુએ પ્રતિષ્ઠાપક શ્રી જિનરાજસૂરિ કે જે પાદશાહે આપેલા યુગવર-યુગપ્રધાન બિરૂદવાળા જિનચંદ્ર સૂરિના પટ્ટધર જિનસિંહસૂરિના પટ્ટધર હતા તેમણે સં.૧૬૭૫ના સહસ માસની શુક્લ બારશે પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી તે જણાવતા શાર્દૂલ છંદમાં બે શ્લોક છે, તે પછી ત્રણ શ્લોક કે જેમાં પ્રસિદ્ધ થાહરૂએ ચૈત્ય બંધાવ્યું તેની વંશાવલિ સહિત વખાણ છે, તે નીચેના ભાગમાં જમણી ને ડાબી બાજુ થઈને છે.

।। ऐं नमः ।। श्री साहिर्गुणयोगतो युगवरे त्यच्छं पदं दत्तवान्
येभ्यः श्री जिनचंद्र सूरय इलाविख्यातसत्कीर्त्तयः ।
तत्पट्टे मित तेजसो युगवराः श्री जैनसिंहाभिधा
स्तत्पट्टांबुज भास्करा गणधराः श्री जैनराजाः श्रुताः ।।१।।
तै भाग्योदयसुंदरै रिषुसरस्वत्षोडशाब्दे १६७५ सित
द्वादश्यां सहसः प्रतिष्ठितमिदं चैत्यं स्वहस्तश्रिया ।
यस्य प्रौढतरप्रतापतरणेः श्री पार्श्वनाथेशितुः

જમણી બાજુ નીચેના ભાગમાં

सोयं पुण्यभरां तनोतु विपुलां लक्ष्मी जिनः सर्वदा ।।२।।
पूर्वं श्री सगरो नृपो भवदलंकारो न्वये यादवे
पुत्रौ श्रीधरराज पूर्वकधरौ तस्याथ ताभ्यां क्षितौ ।
श्रीमल्लोद्रपुरे जिनेशभवनं सत्कारितं षीमसी
तत्पुत्र स्तदनुक्रमेण सुकृती जातः सुतः पूनसी ।।३।।
तत्पुत्रो वरधर्म्मकर्म्मणि रतः ख्यातोऽखिलैः सद्गुणैः
श्रीमल्ल स्तनयो थ तस्य सुकृती श्री थाहरू नामकः ।
श्री शत्रुंजयतीर्थसंघरचनादीन्युत्तमानि ध्रुवं
यः कार्याण्यकरोत्तथा त्वसरफीं पूर्णां प्रतिष्ठाक्षणे ।।९।।
प्रादात् सर्वजनस्य जैनसमयं चालेखयत् पुस्तकं
सर्वं पुण्यभरेण पावनमलं जन्मस्वकीयं व्यधात् ।

तेनायं भुवनस्य यस्य जिनपस्योद्धारकः कारितः
सार्धं सङ्घराज मेघ तनयाभ्यां पार्श्वनाथो मुदे ॥ ५ श्रीः

કેંદ્ર ઉપરાંતના વર્તુળના પરિધિમાં સો પાંખડીઓના સો કોઠા છે, તે સર્વેનાં ચરણોનો જે પ્રથમ અક્ષર છે તેનાથી પણ નીચેના ત્રણ શ્લોક પાર્શ્વનાથ સ્તુતિરૂપ બને છેઃ—

श्री वामातनयं नीतिलतावं न घनागमं
सकलालोकसंपूर्णकायं श्रीदायकं भजे ॥१॥
कलाकेलिं कलंकामरहितं सहितं सुरैः ।
संसारसरसीशोषभास्करं कमलाकरं ॥२॥
सहस्रफणता शोभमान मस्तक मालयं ।
लोद्रपत्तन संस्थान दानमानं क्षमा गुरुं ॥३॥ स्मरामि च ॥

૪૧ શ્રાવક કવિ ઋષભદાસના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત વ્રતવિચારરાસ સં. ૧૬૭૬ પૃ. ૬૦૮

—કવિના હસ્તાક્ષરમાં વ્રતવિચારરાસની મારી પાસે પ્રત હતી તે મેં શેઠ દેવચંદ લા૦ જૈન પુ. ફંડના એક ટ્રસ્ટી શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદને આપી હતી ને તેમાંથી છેલ્લા પૃષ્ઠનો બ્લોક કરાવી તેમણે આનંદ કાવ્ય મહોદધિના ૭ મા ભાગમાં તે કવિના જીવન-કવન સંબંધે લખેલા મારા નિબંધ સાથે મૂક્યો હતો. તે નીચે ઉતારીએ છીએઃ—

...અ માહાખેત્ર ભરતિં ભલુ । દેસ ગુજરાતિમ્હા સોય ગારયુ ।
રાય વીસલ વડો । ચતુર જે ચાવા(વ)ડો । નગર વિસલ તિણઇ
વેગી વાસ્યુ ॥ ૬૦ ॥ પૂણ્ય.

સોય નગરિં વસઈ । પ્રાગવંસિ વડો । મઇહઇરાજનો સૂત તે
સીહ સરીખો ।

તેહ ત્રંબાવતિ નગર વાશિ રહ્યુ । નામ તસ સંઘવી સાંગણ
પેખો ॥ ૬૧ ॥ પૂણ્ય૦

તેહનિં નંદનિં ઋષભદાસિ કવ્યુ । નગર ત્રંબાવતી માંહિ ગાયુ ।

પૂણ્ય પૂર્ણું ભયુ । કાજ સખરો થયુ । સકલ પદાર્થ સાર પાયુ ।।૬૨।।
પૂણ્ય પ્રગટ ભયુ ।। ૨ ।।

અ(ઇ)તી શ્રી વરત વીચાર રાસ સંપૂર્ણું । સંવત ૧૬૭૯ વર્ષે ચઇત્રિ વદિ ૧૩ ગરૂવારે લષીતં ।। સંઘવી ઋષભદાસ સાગણ૦ ગાથા૦ ૮૬૨

૪૨ જિનહર્ષના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય રાસ સં. ૧૭૫૫ (પારા ૯૭૬)પૃ. ૬૦૯

—વિક્રમ અરાઢમા સૈકામાં જિનહર્ષ નામના સાધુએ ઘણી કૃતિઓ ગૂજરાતી પદ્યમાં પ્રાયઃ પાટણમાં રચી છે તે માટે જુઓ મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' બીજો ભાગ પૃ. ૮૧ થી ૧૧૯. તેના હસ્તાક્ષરની તેની પોતાની ઘણી કૃતિઓ પાટણના ફોફલીઆવાડાના ભંડારમાં મેં જાતે જોઈ છે. ગૂજરાતી પદ્ય સળંગ પદચ્છેદ વગર એકજ પંક્તિમાં અગાઉ લખાતું ને જ્યાં ચરણ પૂરૂં થાય ત્યાં ઉભી લીટી કરવામાં આવતી ને કડી પૂરી થતી ત્યા બે ઉભી લીટી કરી ત્યાં ધ્રુવ પદનો પ્રથમ અક્ષર કે શબ્દ કે શબ્દો મીંડાથી વાળી દેવામાં આવતા. તેની કૃતિ નામે શત્રુંજય માહાત્મ્ય રાસ સં. ૧૭૫૫માં રચાઈ, તેની પ્રતના ૬૬ મા પત્રની બીજી બાજુનો આ બ્લોક છે ને તેનો પદચ્છેદ કરી નીચે આપેલ છેઃ—

..........ભરત ચક્રીનઉ રે ।
સૂર્યયશા અયોધ્યા ધણી । સાત્વિકમાહિ નગીનઉ રે ।। ૭ એ ।।
તે આદિમ ચઉદિશિ સદા । પર્વ દિવસ તપ ભાવઇ રે ।
નિશ્ચયથી ન ચલઇ તે કિમેહી । જઉ સુર તાસ ચલાવઇ રે ।।૮ એ ।।
પૂર્વ તણી દિશિ જઉ છોડીનઈ । પછિમ દિશિ રવિં જાયઇરે ।
સાયર મર્યાદા તજઇ । સુરગિરિ કાંપઈ વાયઇરે ।। ૯ એ ।।
સુરદ્રુમ જઉ નિષ્ફલ હુવઇ । તઉ પિણિ તે નવિ ચૂકઇ રે
પ્રાણ જાતા પિણિ આપણા । જિન આણા નવિ મૂંકઈ રે ।।૧૦ એ
ઉર્વશી સાભલિ તવ હસી । ચિંતઇ ઈમ મન માહેરે ।

ઊતર દેવા પ્રભુ ભણી । સકીયઇ નહી સંખાહેરે ॥ ૧૧ એ ॥
જોવઉ અવચાર્યઉં કહઇ । વિબુધાધિપ પિણિ એહવું રે ।
મહૂઆ માણુસની પરઇ । બોલઇ જેહવું તેહવુંરે ॥ ૧૨ એ ॥
સાત ધાતુથી ઊપનઉ । દેહ આહારઇ અન્નો રે ।
તે પિણિ દેવે નવિ ચલઇ । માનઇ કવણ વચન્નો રે ॥ ૧૩ એ ॥
અછઇ ઉખાણો આગલઉ । પાસઉ પડત સુદાઓ રે
ખોટો તેહનઇ કુણ કરઈ । રાજા કરઈ સુન્યાઓરે ॥ ૧૪ એ ॥
પ્રભુ વચન ખોટઉ કરૂં । તેહનઇ પાસઈ જાઉં રે ।
માણુસનઉ સ્યઉ આસરઉ । વ્રતથી તાસ ચૂકાઉંરે ॥ ૧૫ એ ॥
એહવી પ્રતિજ્ઞા કરી । ઉર્વશી રંભા લેઇરે
હાથે વીણા ધારતી । સ્વર્ગ થકી આવેઇરે ॥ ૧૬ એ ॥
નયરી અયોધ્યા ઉદ્યાનમઇ । ચૈત્ય પ્રથમ જિનસ્વામી રે ।
તાસ પ્રબંધ મલ્હાવતી । રૂપઇ મોહઈ કામી રે ॥ ૧૭ એ ॥
શાખિ શાખા બઇઠા હુતા । પંખી મૂઢ અજાણરે ।
તૃણ ચુણંતા તે રહ્યા । નાદ સુણી મૂર્છાણા રે ॥ ૧૮ એ ॥
અર્દ્ધ ચર્વિત મૃગલા પસૂ । નિશ્ચલ નયણ જોવંતા રે
ઘટિત પાષાણ તણી પરઈ । મોહ્યા ગાન સુણંતારે ॥ ૧૯ એ ॥
સૂર્યયશા ઇણિ અવસરઇં । અસ્વકેલી કરિ વલીયારે
શ્રવણે તે દેવી તણા । ગીત સરસ સાંભલીયારે ॥ ૨૦ એ ॥
વાજ વિમુખ વાજી થયા । ગજ ગતિ સજ્જ ન થાયરે ।
પાયક પિણિ પય નવિ ચલઇ । સેના સહુ મૂંઝાયઇરે ॥ ૨૧ એ ॥
એહવી સેના દેખિનઇ । રાજા ઇણિ પરિ ભાખઇ રે ।
મંત્રીસ્વર એ સ્યું થયઉ । સહૂ ચેતના પાખઇરે ॥ ૨૨ એ ॥
સચિવ કહઇ રાજા પ્રતઈં । સાભલિ તું ભૂપાલો રે ।
એ જિનહરષ ઇકવીસમી । ત્રીજા ખંડની ઢાલો રે ॥ ૨૩ એ ॥
સર્વ ગાથા ૬૮૬ ॥

દૂહા ॥

નાદઇ તૃસઇ દેવતા । ધર્મ નાદથી ધારિ ।
સુખ પામઇ નૃપ નાદથી । નાદઇ વશિ હુઇ નારિ ॥ ૧
નાદઇ પકડાવઈ સરપ । રહઇ રોતઉ લઘુ બાલ ।
શિર આપઇ મૃગ નાદથી । એહવઉ નાદ રસાલ ॥ ૨
નાદ એહ ગુરૂ યોગથી । લહીયઇ તાસ પસાય ।
આપઇ પરમાનંદ સુખ । દુખ ચિંતા સહુ જાઇ ॥ ૩
ચૈત્યઇ જઇ જુહારીયઇ । શ્રી યુગાદિ જિનરાજ ।
ગાન તણઉ રસ પામીયઇ । એક પંથ દુઇ કાજ ॥ ૪
નરપતિ એહવું ચીંતવી । સૈન્ય સચિવ સંઘાત ।
દેહરા માહે આવીયો । રાજા ઉલસિત ગાત ॥ ૫
દીપ જોતિ પ્રગટી તિસઈ । દીઠી વસુધાનાથ ॥

૪૩ શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો પૃ. ૬૭૨.

૪૪ શત્રુંજય પર શેઠ મોતીશાની ટૂંક પૃ. ૬૭૩.

—શત્રુંજય પરનાં મંદિરનું આ ચિત્ર હમણાં લીધેલું છે જ્યારે સન ૧૮૬૬માં લીધેલું ચિત્ર 'શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરાનું વિહંગાવલોકન' એ નામથી અગાઉ અપાઇ ગયું છે,તેના પરિચયમાં જણાવેલી મુખ્ય મંદિરની સિવાયની આઠ ટૂંકો છે તે આ પ્રમાણે ૧ ચોમુખજીની–તે બે વિભાગમાં છે–બહારનાને 'ખરતર વસહિ' અને અંદરનાને 'ચોમુખ–વસહિ' કહે છે. આ પર્વતના સૌથી ઉંચા ભાગ પર છે. ચોમુખ એટલે ચતુર્મુખ–ચારે બાજુ મૂર્ત્તિવાળો ચાર દ્વારવાળો પ્રાસાદ, તેમાં આદિનાથની ચાર મૂર્ત્તિ છે. અમદાવાદના સોમજી પુત્ર રૂપજીએ સં. ૧૬૭૫માં તે વસહી બંધાવી (પારા. ૮૪૬) 'ખરતર-વસહી' સંબંધી મારી ઐતિહાસિક નોધ માટે જુઓ જૈનયુગ પુ.૪ પૃ.૫૨૩ ૨ છીપાવસહીની છીપા એટલે ભાવસાર લોકોએ બંધાવેલી–તેમાં ૩મોટાં મંદિર ને ૪ નાની દહેરી છે. સં. ૧૭૯૧ (પારા ૯૮૫) ૩ સાકરચંદ

પ્રેમચંદની-તેમાં ત્રણ મોટાં દહેરાં ને બાકીની નાની નાની દહેરીઓ છે. સં. ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૪ ઉજમબાઇની-નંદીશ્વર દ્વીપની. ઉજમબાઇ તે અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઇની ફૂઇ. ભૂતલ ઉપર નાનાં નાનાં ૫૭ પર્વત-શિખર સંગેમરમરનાં છે ને તે દરેક પર ચોમુખ પ્રતિમા મૂકી છે. આનાં શિખરોની ચોતરફ સુંદર કારીગરીવાળી જાળી લગાવી છે. (પારા ૯૮૬) આ સં. ૧૮૯૬માં બની. ૫ હેમાભાઇની-અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાભાઇએ સં. ૧૮૮૨માં કરાવેલ ચાર મંદિર ને ૪૩ દહેરીઓ (પારા ૯૮૬), ૬ પ્રેમાભાઇ મોદીની-તે પણ અમદાવાદના વાસી અને મહા ધનિક હતા. તેણે ૭ મંદિર ને ૫૧ દહેરીઓ બનાવી. ૭ બાલાભાઇની-નાનાં મોટાં અનેક મંદિર સં. ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૮ મોતીશાહ શેઠની ટુંક કે જે માટે નીચે તથા પારા ૯૯૧મા જુઓ. દરેક સંબંધી વિશેષ જાણવાના ઉત્સુકે શ્રી જિનવિજય સંપાદિત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમા તેમનો ઉપોદ્‌ઘાત જોવો.

મોતીશા મૂળ સુરતના ઓસવાલ, પછી તેમણે મુંબઇ રહી એક જબરા વ્યાપારી તરીકે ઘણું ધન મેળવ્યું. તેમણે તેનો વ્યય અનેક સખાવતોમાં ને શત્રુંજય પર પોતાની ટુંક બાંધવામાં કર્યો, જ્યારે તેમના ભાગીઆ અને મિત્ર અમદાવાદના હઠીસિંહ કેસરીસિંહે ત્યાં એક મોટું બાવન જિનાલય બાંધ્યું શત્રુંજયનાં બે શિખરો હતા કે જે જૈન મંદિરોથી વિભૂષિત હતા તેની વચ્ચે મોટી ખાઇ હતી તેને કુંતાસરની ખાડ કહેવામાં આવતી. મોતીશાહે તેમના ઉક્ત મિત્ર હઠીસિંહને કહ્યું કે આ ખાડ ખટકે છે તો તે પૂરી તે પર ટૂંક બનાવું એમ દિલમાં થાય છે. હઠીસિંહે કહ્યું 'મોટા રાજા અને મંત્રીઓ પૂર્વે તે કાર્ય ન કરી શકયા તો તમારૂં શું ગજું?' મોતીશાહે હસી જણાવ્યું 'ધર્મ પ્રભાવથી તે ખાડને હું પૂરી શકું.' ત્યારથી ખાડ પૂરવાનું કામ ચાલુ થયું. તે પૂરૂં કરી તે પર લાખો રૂ. લગાવી બહુ ભવ્ય અને સાક્ષાત્ દેવવિમાન જેવું મંદિર કરાવ્યું.

તે મંદિરની ચારે બાજુ શેઠ હઠીસિંહ, દીવાન અમરચંદ દમણી, આમા પ્રતાપમલ્લ આદિ પ્રસિદ્ધ ધનિકોએ પોતપોતાનાં મંદિર બંધાવ્યાં, ને તે બધાં આસપાસ કોટ કરાવ્યો. મંદિરોનું કાર્ય પૂરૂં થવા આવ્યું હતું ત્યાં મોતીશાનો દેહાન્ત થયો એટલે તેના પુત્ર ખીમચંદે સંઘ કાઢી યાત્રા કરી તેમાં પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૯૩માં કરાવી. સંઘ મોટો હતો, બાવન ગામના સંઘ જનો આવ્યા હતા. કહેવાય છે કે આ ટુંકમાં એક કરોડથી અધિક ખર્ચ થયો. લગભગ ૧૬ મંદિર ને સવાસો દહેરીઓ આ ટુંકમાં થઇ. જુઓ પારા ૯૯૧.

૪૫ શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ—અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧ પૃ. ૬૭૪.

—આ ઓસવાલ શેઠનું મંદિર અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે કે જેના ફોટાઓ આમાં આપેલ છે. તેમનો પહેરવેશ બતાવે છે કે કેવી પાઘડી બાંધવામાં આવતી, વળી કડિયું લાબી બાંયનું અને કેડ સુધીનું વચમાં કસવાળું પહેરવામાં આવતું. ઉપર શાલ ઓઢવામાં આવતી. તેમના સંબંધી પૂરો ઇતિહાસ મેળવવાના જિજ્ઞાસુએ વીરવિજય નિર્વાણરાસ (જૈન ઐ. ગૂર્જરકાવ્યસંચય પૃ. ૯૮), વીરવિજય કૃત હઠીસિંહની અંજન શલાકાનાં ઢાળીયાં-૬ ઢાળમાં સં. ૧૯૦૩ જોવા. તેમની પત્નિ હરકુંઅર શેઠાણી બહુ નામી અને બુદ્ધિશાળી હતા. શેઠાણીએ મંદિર-પ્રતિષ્ઠા કરાવી સિદ્ધાચલ ગિરનાર સંઘ કાઢી અનેક સુકૃત્યો કરી ભારે નામ કાઢ્યું હતું. હઠીસિંહ શેઠની ઓળખાણ તેના ઉક્ત મંદિરના પ્રતિષ્ઠાલેખમાં આપેલ છે કે ઓસવાલ નિહાલચંદ પુત્ર ખુશાલચંદને માણુકી ભાર્યાથી થયેલ કેશરીસિંહના બાઈ સુરજથી થયેલ પુત્ર હતા.

૪૬ હઠીસિંહનું દેહેરૂં-અમદાવાદ સં. ૧૯૦૩ પારા ૯૯૧ પૃ ૬૯૫.

—શેઠ હઠીસિંહની છબીની પાછળ તેના દેહેરાનો આ બ્લોક મૂક્યો છે તે જે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ સાદડીનું જૈન મંદિર એ નામના ચિત્રનો

પરિચય આપતાં કરેલ છે તેમાંથી એટલે સન ૧૮૬૬માં એટલે લગભગ તે બંધાયા પછી વીશેક વર્ષે લીધેલો તેમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે પરથી લીધેલ છે. તેમાં જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસન લખે છે કે:-'જે મંદિર શેઠ હઠીસિંહે લગભગ વીશ વર્ષ પહેલાં કર્યું હતું તે ધર્મનાથ નામના તીર્થંકરનું છે, તેનો નકશો-પ્લાન આબૂ પર્વત પરના ઓછામાં ઓછા ૧૧ સૈકા જેટલા જૂનાં મંદિરોમાં ગ્રહણ કરેલી ગોઠવણો પર લીધેલો છે કે જે ગોઠવણો હજુ સુધી ચાલી આવેલી છે.આ બધાં દેવાલયોની રચના મુખ્યપણે એવી હોય છે કે નીચે ચોરસના પાયાવાળું-'વિમાન' હોય છે. અને તેમાં મૂલનાયકની મૂર્ત્તિ બેસાડવામા આવે છે. કોઇ વખત આવાં ત્રણ વિમાન હોય છે જેમ આ હઠીસિંહના દેહેરામાં છે તેમ, ને કોઈ વખત ચાર જેમ સાદડીના જૈન મંદિરમાં છે તેમ હોય છે. તેના પર ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું 'શિખર' કરવામાં આવે છે કે જેમાં જૈનોએ છેલ્લા આઠ શતકો દરમ્યાન ભાગ્યેજ ફેરફાર કરેલ છે. આની પાસે-આગળના ભાગમાં એક કે એકથી વધારે મંડપો હોય છે. આ દેહેરામાં મુખ્ય મંડપને બે માળ છે અને તેની આગળ પાછો એક ખુલ્લો મંડપ છે કે જે પર ઘુમટ ૧૨ સ્તંભોના ટેકાવાળો છે. આટલું તો દરેક દેહરાસરને હોયજ. પણ આ દહેરામાં જેમ આબુ, સાદડી અને જ્યા જ્યાં દહેરાસર પૂર્ણ થઇ જાય ત્યાં આખા મંદિરની આસપાસ નાની દહેરીઓની હાર હોય છે કે જે દરેકમાં ૨૪ પૈકી અમુક અમુક તીર્થંકરની મૂર્ત્તિ હોય છે, અને કોઇ દાખલામાં એકમાં ચોવીસેની હોય છે. આબૂ પર દરેક દહેરી શ્વેત આરસમાં bas-reliefs એટલે બહાર થોડુંક ઉપસી આવેલા કોતરકામ-પ્રતિચ્છાયાથી વિભૂષિત હોય છે, કે જેમાં તીર્થંકરના જીવનપ્રસંગો ચિત્રેલ હોય છે, અને સાંપ્રત કાલમાં ઓછામાં ઓછું એટલું તો સામાન્ય રીતે હોય છે કે આની દેહેરીઓ પર શિખરો હમેશ જેવાં બંધાવવામાં આવે છે. આથી બહારના વંડાને એક જાતની ભવ્યતા આવે છે અને સાથે અર્થનો ભાવ આવે છે કે જે ભાગ્યેજ બીજી

જાતના શિલ્પકામમાં જોવામાં આવશે અને આખી ગોઠવણી મુખ્ય લક્ષણો સુધી પ્રસન્નતા આપે છે અને વિવિધ ભાગોની ગૌણતામાં મહાન્ કૌશલ્ય દેખાડે છે. મંદિરના મુખડાના આ વંડાના મુખ્ય અગ્રભાગની વચમાં બહારનો દરવાજો છે.'

આ મંદિર સંબંધી પ્રતિષ્ઠાલેખમાં જણાવ્યું છે કે 'તે હઠિસિંહ શેઠે બંધાવ્યું. તે બાવન જિનાલયવાળું છે. એને ત્રણ માળ ને ત્રણ શિખર છે, બે રંગમંડપો છે. એવા એ મનહર મંદિરની અંદર શાંતિસાગર સૂરિના હાથે પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. હઠિસિંહ શેઠ સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે તેની સ્ત્રી હરકુંઅરે આ મંદિર વગેરેનું બાકીનું સઘળું કામ પૂરૂં કરાવી તેનો પ્રતિષ્ઠા-ઉત્સવ ઘણા ઠાઠમાઠ અને ખર્ચથી ઉજવ્યો હતો. તેણી જોકે સ્ત્રી હતી પરંતુ પુરૂષો પણ ન કરી શકે એવાં તેણીએ કામ કર્યા હતાં. આની પ્રશસ્તિ સલાટ રહેમાનના પુત્ર યુસફે કોતરી હતી. આ દહેરાનો મુસલમાન સલાટ હતો એ બિના આથી સ્પષ્ટ થાય છે. (જુઓ જિ૦ ૨, નં. ૫૪૬).

૪૭ સં. ૧૯૦૩ના હઠીસિંહના દહેરાનો બહારનો દેખાવ. અમદાવાદ. પૃ. ૬૮૦.

**૪૮ હઠીસિંહના મંદિરનું દ્વાર.
૪૯ તે મંદિરનો અંદરનો ભાગ.** } **પૃ. ૬૮૧.**

આ ત્રણે ચિત્રો ઉપર પરિચય જે હઠિસિંહના દહેરાનો આપ્યો છે તેને લગતાં છે એટલે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

૫૦ શ્રી આત્મારામજી—(વિજયાનંદ સૂરિ) પૃ. ૬૮૮.

૫૧ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી B. A. પારા ૧૦૧૪–૧૮. **પૃ. ૬૮૯.**

—આ આચાર્યનો ઉપકાર ગૂજરાતના અને ખાસ કરી પંજાબના જૈન શ્વે. મૂ. સમાજપર અમાપ છે. તેઓ હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં થઇ ગયા તેથી તેમનું જીવનવૃત્તાંત વિશેષ મળી આવે છે, અને તેનો સાર જરા કંઇક વિશેષ એક અર્ધા પ્રકરણ જેટલા પ્રમાણમાં આ

ગ્રંથમાં જાણી જોઇને આપેલ છે. જુઓ વિભાગ ૭ પ્રક. ૭ પારા ૧૦૦૪ થી ૧૦૧૩ પૃ. ૬૮૪ થી ૬૯૧

ઉપર્યુક્ત શ્રી આત્મારામજીની પ્રેરણાથી તેમનું સ્થાન યથાશક્તિ લેવા માટે ચિકાગોની વિશ્વ ધર્મપરિષદ્‌માં જૈન ધર્મના એક પ્રતિનિધિ તરીકે જનાર જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદભાઇનું જીવન પણ ટૂંકમાં છતા અન્ય કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યું છે, કે જેથી તેનું અનુકરણ હાલના જૈન ગ્રેજ્યુએટો પોતપોતાની રીતે યથામતિ જરૂર કરે. આત્મારામજીના શિષ્ય-પ્રેરિત તરીકે તેમના ચિત્ર પાછળજ વીરચંદભાઇનું ચિત્ર મૂકેલ છે.

૫૨ દાનવીર શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ. ૭૭૦.

૫૩ મુંબઇ યુનિવર્સિટીને પ્રેમચંદ શેઠની બક્ષીસ-રાજબાઈ ટાવર. પૃ. ૭૦૧.

—પ્રેમચંદશેઠની વિખ્યાતી હિન્દ તેમજ હિન્દ બહાર ઘણી છે. કીર્ત્તિના લોભ વગર અથંગ વેપાર ખેલી મેળવેલાં નાણાંનો કેળવણી માટે તેમજ બીજી અનેક ઉપયોગી સખાવતોમાં સદ્‌વ્યય કરેલ છે અને કોઇપણ સરકારી 'ટાઇટલ'-પદવીની ભૂખ રાખી નથી. તેમની સખાવતોમાં કેટલીક તો વ્યાપક-સાર્વજનિક હતી.

આવી સખાવતો પૈકી એક રાજબાઇ ટાવર છે કે જેમાં રાજબાઇ તે પોતાના માતુશ્રીનું નામ છે. હાલ કેટલાક રાજાબાઇ નામ કહે છે તે ભૂલ છે. શેઠ ને તેમની સખાવતો સંબંધી પારા ૧૦૧૯-૨૦માં જણાવી દીધું છે.

૫૪ અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ પૃ. ૭૧૨

૫૫ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી. પૃ. ૭૧૩.

—રાયચંદભાઇ 'કવિ' તરીકે ઓળખાતા કારણકે અતિશય નાનપણથી કવિતા રચતા પણ પછી કવિતા કરવાનું મૂકી દઇ અધ્યાત્મ અને ફિલસુફીમાં ઉંડા ઉતરી અનેક આત્માઓના ઉપકારક થયા તે પૈકી એક મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી છે કે જેમની ખ્યાતિ આખા

જગત્માં અત્યારે તેમના વિદ્યમાનપણામાંજ થઇ ગઇ છે. ગાંધીજીએ જે રાયચંદ ભાઇના સંબંધમાં લખ્યું છે, કહ્યું છે તે ટૂંકાવી આ ગ્રંથમાં મૂકયું છે. મારો પોતાનો એક પણ શબ્દ જ્યારે બીજાના સંબંધમા બનતાં સુધી નથી લખ્યો ત્યારે રાયચંદભાઇ સંબંધી તો ખાસ બિલકુલ નથી લખ્યો. આથી બંનેનાં ચિત્રો એકની પાછળ બીજું એમ મૂકેલાં છે.

પ૬ રાય બદ્રીદાસે કરાવેલ જૈનમંદિર, કલકત્તા. પૃ.૭૩૦

—કાલાનુક્રમે છેલ્લામા છેલ્લું સં. ૧૯૦૩માં પૂરૂં થયેલ અમદાવાદનું પ્રસિદ્ધ હઠ્ઠીસિંહનું મંદિર છે કે જેનું ચિત્ર તથા તેનો પરિચય આમાં કરાવેલ છે. ત્યારપછી થયેલાં નવાં મંદિરોમાં કલકત્તાનું રાય બદ્રીદાસ મુકીમે કરાવેલું મંદિર સુપ્રસિદ્ધ છે કે જે કલકત્તામાં એક જોવાલાયક ચીજ ગણાય છે. આ રાય બદ્રીદાસ શ્રી જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ (પારા ૧૦૫૮)ની બીજી મુંબઇની સ્મરણીય બેઠકના પ્રમુખ હતા.

પ૭ 'જૈન'ના આદ્યતંત્રી સ્વ૦ ભગુભાઈ ફતેચંદ કારભારી પૃ. ૭૩૧

—સદ્ગત ભગુભાઇના સાક્ષાત્ પરિચયમાં હું આવેલ છું. તે તેમની અનેક હકીકતોની મને માહિતી છે તે અત્રે મૂકી-શકાઈ નથી. સ્થાનાભાવે જાહેર સેવા માટે તેમણે જે ભોગ આપ્યો ને 'જૈન' નામનું પ્રથમ અઠવાડિક પત્ર કાઢી એક મોટું વિચારવાહન પૂરૂં પાડવામાં પહેલ કરી તેનું માત્ર દિગ્દર્શન પારા ૧૦૫૭ મા કરાવ્યું છે. તેમનું ખરૂં અને વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખાવાની જરૂર છે.

પ૮ ગિરનારપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૮૦૦

પ૯ આબૂપરનાં જૈન મંદિરો-વિમલવસહિ વગેરેનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૮૦૧

—શત્રુંજય, ગિરનાર અને આબુ એ શ્વેતામ્બર જૈનોનાં ગૂજરાતમાં પ્રસિદ્ધ મહાતીર્થોછે.શત્રુંજયપરનાં મુખ્ય આદિનાથ મંદિર અને

અન્ય જૈનમંદિરોનું વિહંગાવલોકન આપણે સપરિચય કરી ગયા છીએ. રા. પાઠક લખે છે કે ઘણેભાગે જૈનલોકો વેપારીજ હોય છે. ગૂજરાતમાં તેમની સંખ્યા ઘણી છે અને તેથી કરીને ગૃજરાતના સ્થાપત્યપર તેમની સ્થાપત્ય શૈલીની અસર બહુ થઇ છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરના હિંદના ચાલતા સ્થાપત્યમાં તેઓએ કેટલોક સુધારો કર્યો છે અને પછી તો તેમના બહોળા ફેલાવાથી તે કાયમ થઇ ગૂજરાતમાં હિંદ મિશ્રિત પદ્ધતિ સ્થપાઇ. આબુપરનાં અને ગિરનારપરનાં તેમનાં દેવળોપર નજર કરીશું તો તે આપણને લાંબા અનુભવ પછીનાં અને નાના નાના અવયવોથી પૂર્ણ થયેલાં માલૂમ પડશે. આટલી કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી તે પદ્ધતિ વધારે કોતરકામવાળી થઈ

તેમનામાં દેવળ બાંધી મૂર્ત્તિ બેસાડવી એ એક બહુજ પુણ્ય કાર્ય ગણાય છે અને તેઓ તેને એક ફરજ સમજે છે. વળી દેવળ બાંધવાથી મોક્ષ મળે છે (તીર્થંકર ગોત્ર બંધાય છે) તેવી માન્યતાથી વ્યક્તિપરત્વે દેવળો થઇ તેઓ કદમાં નાનાં નાનાં પણ સમૂહમાં બંધાય છે અને દરેક વ્યક્તિ પોતાના બંધાવેલા દેવળને નાનું હોય છતાં કારીગીરીથી ભરપૂર કરી દેવા ઉત્સુક હોય છે. આથી તેનામાં જે ભવ્યતા–grandeur આવવી જોઇએ તે નથી આવતી. વળી આવો દેવળનો સમૂહ પર્વતોપર એકાત જગાએ હોય છે, તે પરથી તેઓ એકાંત સ્થળ વધારે પસંદ કરતા હોવા જોઇએ. શત્રુંજય, ગિરનાર, તળાજા, આબુ પર્વત, તારંગા વગેરે સ્થળોએ તેઓએ એવી સારી જગા પસંદ કરી છે કે જ્યાં ચોમાસાનું પાણી ન ભરાય. એનાં બાંધકામ એવાં તો મજબૂત કર્યાં છે કે કુદરતની અડચણોની સામે તેઓ ઘણા વર્ષોથી ટકર મારી રહ્યા છે.'

જૈન દેહરાંની રચનામા–પ્લાનમાં પદ્માસનસ્થ તીર્થંકરોની મૂર્ત્તિવાળું 'વિમાન' હોય છે, જેનાપર પિરામિડના આકારનું શિખર ચઢાવવામાં આવે છે. આગળના ભાગમાં થાંભલાવાળો મંડપ હોય છે અને તેના પર આડા થરોવાળો ઘુમટ ચઢાવાય છે. આ ઘુમટ

ચોરસપર અષ્ટકોણમાં મૂકાયેલા પહેલા થરપરથી ગોળાકારમાં થતાં થતાં મથાળે મધ્યમાં ભેગો થાય છે, જ્યાંથી એક લોલક કરી નાંખવામાં આવે છે. આ ઘુમટને ટેકવનારા થાંભલા ઉપરાંત ચોકડી આકારના થાંભલા વધારાના મૂકીને મંડપ મોટો કરે છે. આટલું મુખ્ય દહેરૂં.

ક્યાંક ક્યાંક મુખ્ય દહેરાની આસપાસ નાની નાની દેહરીઓ (દેવકુલિકાઓ) હોય છે. આવાં દહેરાંઓ ગિરનાર અને આબૂપર છે. મંડપ પરના શિખરમાં માળ બનાવવામાં આવે છે-તે ત્રિકોણાકારમાં ઉભો થાય છે, બાજુઓ જરાક ગોળ હોય છે તેમાં પણ આડા થરો મૂકેલા છે. બહારની રેષા અંદરની રેષા સાથે સમાન્તરજ લેવામાં આવે છે. મંડપપરનાં ઘુમટો ભાગ્યેજ ૩૦ ફૂટથી વધારે વ્યાસના હોય છે. આ શિખરો અને ઘુમટો આડા થરોનાં હોઈ કોઈપણ જાતના આઘાત તેના પાયાની બહાર પડતા નથી તેથી તે ઘણાં વરસોલગી ટકી રહે તેવાં હોય છે.

મંડપના થાંભલાઓ ઘણા જુદી જુદી જાતના હોવા છતાં દરેક સારા આકારનાજ હોય છે. તેના પરનું શરૂ ચાર બાજુ ટેકાવાળું (bracketted) હોઇ ઉપર આવતા પાટડાનો ભાર સારી રીતે ઝીલી શકે તેવું હોય છે.

નકશીકામમાં જૈન દહેરાંઓ સૌથી ચઢે તેવાં છે. ભૌમિતિક આકારો, વેલ, પૂતળાં વગેરે આ પદ્ધતિમાં ઘણાં જોવામાં આવે છે. આપણામાં સ્વતંત્ર પૂતળાં-કામ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. મૂર્ત્તિઓની પછવાડે કાંઇક ઓઠીંગણ-ટેકણ જેવું દરેકમાં જોવામાં આવે છે. અસલની મૂર્ત્તિઓમાં જે ગાંભીર્યભાવ આપણને પ્રતીત થાય છે તે હવેની પ્રતિમાપર નથી આવતો અને તેટલે અંશે હવેની તે કળા અધોગતિ પામેલી છે. વળી આ તીર્થંકરોને ઓળખવાને માટે ચિન્હો-લાંછનો પણ નિશ્ચિત કરેલાં છે. હાથી, ઘોડા, વરઘોડા વગેરે આ પદ્ધતિમાં ઘણું બતાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની ખાસીયતો (peculiarities) જરા અપવાદરૂપ પણ નવીનતાવાળાં શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો છે. ત્યાંનાં કેટલાંક દહેરાં (સન) ૧૧ મા સૈકા જેટલાં જૂનાં છે. ૧૪–૧૫ સૈકામાં મુસલમાનોના ઝપાટામાં જો આ ન આવ્યાં હોત તો આપણને તેમાં ઘણું જોવાનું મળી શકત, તોપણ ૧૬ મા સૈકાના છેલ્લા અડધમાં જૈન લોકોએ ત્યાનાં કેટલાંક દહેરાંઓ ફરીવાર ચણાવ્યાં; ત્યારથી મંદિરો થવા લાગ્યાં તે ઠેઠ અત્યાર સુધી થયા. તેમા પણ ૭૦ વરસોમાં પુર જોસમાં બંધાયાં છે, પણ આ પછવાડે બંધાવેલાં માથી મૂર્તિકામના કેટલાક અવયવો બહુ સારા નથી થયા (પાઠક–સુરત ગૂ. સા. પ. રીપોર્ટ)

ગિરનાર દરિયાની સપાટીથી લગભગ ત્રણહજાર ફૂટ ઉંચો છે ત્યાં જૈનોના દહેરામાં નેમિનાથજીની ટુંક પહેલા આવે છે. તેના જીર્ણ શીર્ણ કાષ્ઠમય દહેરાંનો ઉદ્ધાર સજ્જનમંત્રીએ કર્યો સં. ૧૧૮૫ (પારા ૩૦૬). ત્યાં એક નષ્ઠ સંવત્‌વાળો લેખ છે કે જે Antiquities of Kathiawar પૃ. ૧૫૯માં છપાયો છે. તે લેખ મેં યાત્રાએ જતાં મહેનત કરી ઉતારી લીધો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે—

वंशेऽस्मिन् यदुनामकावरपते रभ्युग्रशौर्यावले
रासीद्राजकुलं गुणौघविपुलं श्री यादवख्यातिमत् ॥
अत्राभून्नृप मंडलीनतपदः श्री मंडलीकः क्रमात्
प्रासादं गुरु हेमपत्रततिभि र्योचीकरन्नेमिनः ॥ ९ ॥

એટલે કે યદુવંશમા મંડલીક નામનો રાજા થયો તેણે નેમિનાથનો પ્રાસાદ હેમના પતરાંઓથી બંધાવ્યો. (આ મંડલીક નવઘણનો પિતા થાય તે સોરઠી તવારીખ પ્રમાણે સં. ૧૨૭૦ માં અને અન્ય પ્રમાણે સં. ૧૩૧૬ માં ગાદીપર બેઠો) આ લેખમાં છેલ્લા માંડલિક રાજાનું વર્ણન છે ને શાણરાજનું વર્ણન છે કે જેણે વિમલનાથ પ્રાસાદ ગિરનારમાં સં. ૧૫૦૮ માં કરાવી રત્નસિંહસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યો (પારા ૭૧૯) તેથી તે સાલનો લેખ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ શાણરાજના પૂર્વજ હરપતિશાહે સં. ૧૪૪૯માં

નેમિપ્રસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો. (જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૨, પૃ. ૭૩૯). હાલ તે મોટા ચોકમા છે. આસપાસ લગભગ ૭૦ નાની દેરીઓ છે. આના મંડપની અંદર દિવાલમાં ત્રણ મૂર્ત્તિ એક સાથે મૂકેલી મેં જોઇ છે. નાની છે તે સં. ૧૨૭૫ માં બનાવેલી શ્રી કૂંજરાપદ્રીય (?) ગચ્છના શાંતિસૂરિની છે, બીજી બે મોટી મૂર્ત્તિ છે તે શ્રીહેમચંદ્રસૂરિની અને શ્રી કુમારપાલદેવની છે કે જે તરફ કોઇનું લક્ષ ગયું નથી. એક થાંભલાપર સં. ૧૧૧૩ ના જેઠ ૧૪ દિને નેમીશ્વરજિનાલય કરાવ્યું ને બીજા થાંભલાપર સં. ૧૧૩૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ને ત્રીજામાં સં. ૧૨૩૪ માં દેવાલય સમરાવ્યું એમ લેખ છે. સંગ્રામ સોનીની ટુંક અને વસ્તુપાલ તેજપાલની ટુંક સંબંધી જુદાં ચિત્રો છે ને તેમનો પરિચય અલગ કરાવ્યો છે. તદુપરાંત મેરકવશીની ટુંક, કુમારપાલની ટુંક અને સંપ્રતિરાજાની ટુંક છે. આ પૈકી ઘણી ટુંકો કેશવજી નાયકે સમરાવી. સં. ૧૯૩૨ નો તે બાબતનો લેખ છે (પારા ૯૯૨). ઉપર ચડતાં અંબાજીની ટુંક આવે છે.

આબૂપરના વિમલવસહિ, લૂણિગવસહિ આદિ મંદિરોપૈકી વિમલવસહીનું જૂદું ચિત્ર જે જૂદો પરિચય આપેલ છે. લૂણિગવસહિ તે વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલે કરાવેલું મંદિર છે ને તે વિમલવસહિના ઉત્તરપૂર્વના ખૂણાપર આવેલું છે અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે, તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમલવસહિ જેવીજ છે પણ પૂર્વતરફ ઓશરીમાં દહેરીઓને બદલે સ્થાપનારના કુટુંબનો વરઘોડો બતાવ્યો છે અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા, વચ્ચે કોતરકામવાળી ભીંત છે. આ કોતરકામ નાના નાના ચોરસનું કરેલું છે. આખું મકાન ૧૫૫'×૯૨' વાળા લંબચોરસમાં હોઈ વિમલવસહિ કરતાં જરા મોટું છે. તેના મંડપના થાંભલાઓ વધારે ઉંચા છે અને તે આઠ જુદી જુદી જાતના છે, જ્યારે વિમલવસહિમાં એકી જાતના છે. મંડપ પરનાં ઘુમટ તેમજ ઉંચકવામાં આવ્યો છે, પણ તેનું અંદરનું નકશીકામ પહેલાના કરતાં ચઢીયાતું છે. ઘુમટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠક પર ૧૬ વિદ્યાદેવીની જુદી જુદી સ્થિતિમાં પુતળીઓ કરી છે. આ ઘુમટની બરોબર મધ્યમા ઉપરથી

એક લોલક કર્યું છે, જે બહુજ સરસ ગણાય છે. તે બહુજ કોમળ છે. ગુલાબના મોટા ફુલને તેની દાંડલીથી ચત્તું પકડીએ ને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે. આ લોલકના પ્રમાણમાં ઇંગ્લાંડના ૭મા હેન્રીના વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાંનાં લોલકો પ્રમાણ વિનાનાં અને ભારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે જોયાથીજ આવે. (પારા ૫૨૬).

નિવેદનની પૂર્ત્તિ—પારા ૪૨ પૃ. ૪૭-૮ માં

શ્રી જિનવિજય તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-ગૂજરાતના ઇતિહાસનું ઘડતર હજુ બાકી છે-દૂર છે, તે સત્વર વિનાવિલંબે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાઓ-એ હૃદયેચ્છા વ્યક્ત કર્યા પછી હવે જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તેમણે તે ઇતિહાસના પ્રથમ માર્ગદર્શક સ્તંભ રૂપ 'ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ' એ વિષય પર મુંબઈ યુનિવર્સિટીની શ્રી વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં ૨૮ મી જૂનથી ત્રીજી જુલાઈ ૩૩ મા પાંચ વ્યાખ્યાનોઃ—૧ પ્રાચીન ગૂજરાતની ભૌગોલિક પરિસીમા સંબંધી ઊહાપોહ, ૨ પ્રાચીન ગૂજરાતના (રાજકીય) ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન, ૩ પ્રાચીન ગૂજરાતનું ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક જીવન, ૪ ગૂજરાતનું સામાજિક અને પ્રજાકીય જીવન, ૫ ગૂજરાતની સાર્વજનિક સંસ્કૃતિ-નીતિ, રીતિ, કળા, વિજ્ઞાન આદિ-એ મથાળાનાં આપ્યાં હતા-તેમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ત્રણ યુગો પાડ્યા હતા-૧ અમદાવાદ પર અંગ્રેજી સલતનતનો ઝુંડો ફરક્યો ત્યારથી અર્વાચીન યુગ, ૨ તે પૂર્વનો ઇસલામી સત્તાનો એટલે અણહિલ્લપુરની ક્ષત્રિય રાજસત્તાનો છત્રભંગ થયો ત્યારથી મધ્યયુગ, અને ૩ તે પહેલાનો એટલે સ્થૂલરૂપે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંતકાળથી વિ. સં. ૫૫૦ થી ૧૩૫૦ સુધીનો પ્રાચીન યુગ. આ પ્રાચીન યુગ હિંદ માટે મધ્ય યુગ ગણાય, પણ ગૂજરાત માટે પ્રાચીન યુગ છે કારણ કે તે પહેલાં ગૂજરાતનું ગૂજરાત તરીકે અસ્તિત્વજ ન હતું. આ વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થનાર છે તેથી ઘણો પ્રકાશ પડશે. આ પ્રયત્ન માટે શ્રી જિનવિજયને ધન્યવાદ ઘટે છે. (જુઓ જૈનયુગ પાક્ષિક જુલાઈ ૩૩ નો અંક.)

૭-૯-૩૩. મો. દ. દેશાઈ.

વિષયાનુક્રમ.

પ્રકરણ ૩ જું સિદ્ધસેન-યુગ

પ્રકરણ ૪ થું. વિક્રમ સં. ૧ થી ૩૦૦ વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતાંબર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમયુગ.

પ્રકરણ ૫ મું ગુપ્ત અને વલભી સમય. આચાર્ય મલ્લવાદી.

જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦

સૂરિ. આચારાંગ ને સૂત્રકૃતાંગપર ટીકા ૨૪૫ અંગવિદ્યાના અ-ભ્યાસક વીરસૂરિ ૨૪૬-૨૫૪ સિદ્ધર્ષિસૂરિ, ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ કથા ને અન્યગ્રંથો ૨૫૫ વિજયસિંહસૂરિ-ભુવનસુંદરી કહા ૨૫૬-૮ મહેશ્વરસૂરિની પંચમી કહા ૨૫૯ નાગરી લિપિ, અપભ્રંશભાષા ૨૬૦ ચાવડા-ચૈત્યવાસીનો સંબંધ. ૧૭૧-૧૮૮

વિભાગ ૩ જો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ વિ. સં. ૧૦૦૧ થી સં. ૧૨૩૦ પારા ૨૬૧-૩૨૬ ૧૮૯-૩૨૬

પ્રકરણ ૧ લું. સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કર્ણ (વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦)

૨૬૧ સોલંકીવંશ. મૂલરાજ વગેરે ૨૬૨ જંબૂ અને તેના ગ્રંથો ૨૬૩ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ દિગંબરવાદીજેતા. બે રાજાને જૈન કર્યા ૨૬૪-૮ મહાદાર્શનિક અભયદેવસૂરિ-સન્મતિતર્કપર ટીકા ૨૬૯ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો બીજો યુગ ૨૭૦ ત્રિભુવનગિરિના રાજા-પછી ધનેશ્વરસૂરિ. ધારાધીશ મુંજના ગુરૂ ૨૭૧ વીરગણિ ૨૭૨ મહાકવિ ધનપાલ, તેનો પ્રાકૃતકોશ, ૨૭૩ તે કવિનું જીવન ૨૭૪ ભોજ રાજાનો બહુમાન્ય પંડિત-તિલકમંજરી કથા ૨૭૫-૭ તે કથાની વિશેષતા ૨૭૮ તેના ભાઇ શોભન-મુનિ, શોભનસ્તુતિ ૨૭૯ ધનપાલકૃત અન્યકૃતિઓ ૨૮૦ વાદિ-વેતાલ શાંતિસૂરિ ૨૮૧ વર્ધમાનસૂરિ ૨૮૨ જિનચંદ્રગણિ, વીરાચાર્ય ૨૮૩ ચૈત્યવાસીઓનો પરાજય કરનાર જિનેશ્વરસૂરિ (ખરતર), ૨૮૪ તેના બંધુ બુદ્ધિસાગર સૂરિના અને તેના ગ્રંથો, તેમજ તેના શિષ્યો. ૨૮૫ સોઢ્ઢલની ઉદયમંજરી કથામાં ઉલ્લેખિત ચંદનાચાર્ય અને 'ખડ્ગકવિ' બિરૂદવાળા વિજય-સિંહ સૂરિ ૨૮૬-૨૯૦ વિમલમંત્રી અને તેની 'વિમલવસતિ' ૨૯૧ જાહિલ્લમંત્રી ૨૯૨ દ્રોણાચાર્ય અને સૂરાચાર્ય ૨૯૨-૪ નવા-ગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ ૨૯૫ સાધારણ કવિ-સિદ્ધસેનસૂરિ ૨૯૬ નમિસાધુ ૨૯૭ 'સૈદ્ધાન્તિક શિરોમણિ' દેવેન્દ્રસાધુ,

સૂરિ ૫૬૫ તપાગચ્છસ્થાપક જગચ્ચંદ્રસૂરિ ૫૬૬ સંઘપતિ પૂનડ, સર્વદેવસૂરિ, ૫૬૭ જિનપાલ ઉ૦, ૫૬૮ દિ૦ પંડિત આશાધર, ૫૬૯ મહેંદ્રસૂરિ ૫૭૦ પદ્મપ્રભ ૫૭૦ સુમતિ ૫૭૧ ગુણાકર, દેવેન્દ્ર ૫૭૨ વસ્તુપાલ–તેજપાલનો સ્વર્ગવાસ ૫૭૩ તેમની ભાવના, ૫૭૪ તેમના યુગ સંબંધી પ્રો. આનંદશંકર ૫૭૫ તેમજ રા૦ ચીમનલાલ દલાલ. જૈનોનો ગૂજરાતપર ઉપકાર. ૩૭૦–૪૦૦

પ્રકરણ ૫ મું વાઘેલા વંશનો સમય. સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬

૫૭૬ વિશલદેવ, ૫૭૭ તપાગચ્છમાં મતભેદ–બે પક્ષો ૫૭૮ દાનવીર જગડૂશાહ ૫૭૯ ઉદયનમંત્રીના પ્રપૌત્ર સલખણ ૫૮૦ પેથડમંત્રી ૫૮૧ તેણે કરાવેલા ૮૪ મંદિર ૫૮૨ તેનો પુત્ર ઝાંઝણ ૫૮૩ ત. દેવેન્દ્રસૂરિ અને તેમના ગ્રંથો ૫૮૪–૫ આ સમયમાં લખાયેલ તાડપત્રની પ્રતો ૫૮૬ સર્વાનંદ, પરમાનંદ, યશોદેવ ૫૮૭ તાડપ્રતો, અજિતપ્રભ, ૫૮૮ પૂર્ણકલશ, ૫૮૯ અભયતિલક ૫૯૦ ચંદ્રતિલક ૫૯૧ વિદ્યાનંદ ૫૯૨ જિનેશ્વર, જયમંગલ, ૫૯૩ પ્રબોધચંદ્ર ૫૯૪ ધર્મતિલક, મુનિદેવ, સિંહતિલક, નરચંદ્ર, ૫૯૫ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, ૫૯૬ વિનયચંદ્ર, રત્નપ્રભ, પ્રબોધમૂર્ત્તિ–જિનપ્રબોધ, સોમચંદ્ર ૫૯૭ ધર્મઘોષ, સોમપ્રભ, ૫૯૮ ક્ષેમકીર્ત્તિ, માનતુંગ, ધર્મકુમાર, વિવેકસાગર, ૫૯૯ પ્રભાવકચરિતકાર પ્રભાચંદ્ર ૬૦૦ બાલચંદ્ર, માણિક્ય, ૬૦૧ મલ્લિષેણ, ૬૦૨ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર જિનપ્રભસૂરિ વિવિધ તીર્થકલ્પ, ૬૦૩ તેની ઐતિહાસિકતા, ૬૦૪ સ્તવનો, રાજશેખર, ૬૦૫ કાગળોનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ, ૬૦૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય–જિનપ્રભ, ૬૦૭ જૂની ગૂજરાતીમાં સાહિત્ય–કવિઓ વિનયચંદ્ર, સોમમૂર્ત્તિ, જગડુ, પદ્મ, ૬૦૮ ગૂ૦ ગદ્યકૃતિઓ ૬૦૯ બાલશિક્ષા કર્ત્તા સંગ્રામસિંહ ૬૧૦ ગૂર્જરદેશના હિન્દુ

કુંભાનો ભંડારી વેલાક, ચિતોડની શૃંગારચાવડી-સિંગારચૌરી, રાણાજીનું કર ન લેવાનું વ્યવસ્થાપત્ર, જૂનાગઢનો માંડલિક રાજા, 'ખંભાતનો શાણરાજ ૭૨૦ વાણીઆના દશા-વીસા ભેદ ૭૨૧ લક્ષ્મીસાગર સૂરિનું ચરિત્ર ૭૨૨ દેવગિરિના ધન્યરાજ અને નગરાજ, સંઘવી ગદો, ડુંગર અને સંડો ૭૨૦ અમદાવાવાદનો મંત્રી કર્મણ સંઘવી,સીરોહીનો ખીમો સંઘવી ૭૨૪ ઇડરમાં લક્ષ્મીસાગર સૂરિ ૭૨૫ સીરોહીના મંત્રીઓ. સં. સહસા ૭૨૬ માડવગઢના સં. વેલો ૭૨૭ પિંપલપુર ને દેવાસના સંઘવીઓ ૭૨૮-૯ માંડવના 'માફરમલિક' મેઘમંત્રી તથા બીજા સંઘપતિઓ ૭૩૦ કમલસંયમ, શ્રીમાલી મલ્લરાજ, જિનસમુદ્ર, શ્રીમાલી દેવાનો જ્ઞાનકોશ, ૭૩૧ 'એક વાણિયો શાહ, બીજો પાદશાહ'-એમો હડાલીઓ, ઓસવાલ મંત્રી નગરાજ. ૭૩૨ કર્માશાહનો શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર ૭૩૩-૫ તેની હકીકત.' ૪૯૩-૫૧૫

પ્રકરણ ૫ મું સોળમા શતકમાં સંપ્રદાયની છિન્નભિન્નતા.

સૂક્તિમુક્તાવલીનાં અવતરણ ૭૩૬ અમદાવાદમા લોંકાશાહ, મૂર્ત્તિપૂજાનિષેધ ૭૩૭ ભાણાથી પ્રતિમાનિષેધ, બીજો ને તેનો મત, ઢૂંઢિયા-સ્થાનકવાસી ૭૩૮ કડવો-કડવા મત-સાધુ નિષેધ ૭૩૯ પાર્શ્વચંદ્ર-તેનો ગચ્છ. ૭૪૦ શિથિલાચાર સામે કડક આચાર, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રવેશ ૭૪૧ તે વૈષ્ણવ મતની ટુંકી વિગત ૭૪૨ આનંદવિમલ સૂરિનો ક્રિયોદ્ધાર ૭૪૩ ધર્મની છિન્નભિન્નતા-મુસલમાનોની મૂર્ત્તિભંજકતા, મહમદ બેગડો, હિંદુઓનો કાળ. ૫૦૬-૫૧૨

પ્રકરણ ૬ ઠું સોળમા શતકમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

રઘુવંશટીકામાંથી શારદા સ્તુતિ ૭૪૪ તપોરત્ન ને ગુણરત્ન ૭૫૫ પાટણના શ્રીમાલી પર્વતનું ગ્રંથલિખાપન ૭૪૬ સોમધર્મ ૭૪૭ સોમદેવ, ગુણાકર. ૭૪૮ ચારિત્રવર્ધન ૭૪૯ ઉદયધર્મ, સર્વસુંદર ૬૫૦ સાધુસોમ, ઋષિવર્ધન, ધર્મચંદ્ર ૭૫૧

વિભાગ ૮ મો. વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત. જૈન યુગ. પારા ૧૦૧૯–૧૧૯૫ ૬૯૭–૮૩૨

વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા પૃ. ૮૩૩-૧૦૨૦

अर्हम् ।

नमो सुअस्स नमो तित्थस्स ।

नमो त्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

લેખક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

१

जयइ जगजीवजोणि-वियाणओ जगगुरु जगाणंदो ।
जगणाहो जगवंधू जयइ जगप्पियामहो भयवं ॥
जयइ सुआणप्पभवो तित्थयराणं अपच्छिमो जयइ ।
जयइ गुरुलोयाणं जयइ महप्पा महावीरो ॥
भद्दं सव्वजगुज्जोयगस्स भद्दं जिणस्स वीरस्स ।
भद्दं सुरासुरनमियस्स भद्दं धुयरयस्स ॥

—देववाचक-नंदिसूत्रे.

—જગતજીવની યોનિના જ્ઞાતા, જગગુરૂ, જગના આનંદક, જગનાથ, જગબંધુ, જગના પિતામહ ભગવન્ જયવંતા છે.!

—શ્રુતના પ્રભવ, તીર્થંકરોમાં છેલ્લા એવા લોકગુરૂ મહાત્મા મહાવીર જય પામો!

—જે સર્વ જગત્‌ના ઉદ્યોતકર છે, જેને સુર અસુર નમ્યા છે, જેણે (કર્મરૂપી) રજને ધોઈ નાંખી છે એવા વીર જિનનું ભદ્ર હો!

२

ये पूजनीयाः सुमनःसमूहैस्ते सन्तु मे श्री गुरवः प्रसन्नाः ।
सदा नवो यत्प्रतिभाप्रकर्षः पुनन्तु ते श्री कवयश्च वाचम् ॥

—જેઓ સુમનસ્‌ના સમૂહથી પૂજનીય છે તે મારા ગુરૂઓ પ્રસન્ન થાઓ! જેનો પ્રતિભાપ્રકર્ષ નિરંતર નવીન છે તે શ્રી કવિઓ વાણીને પવિત્ર કરો.

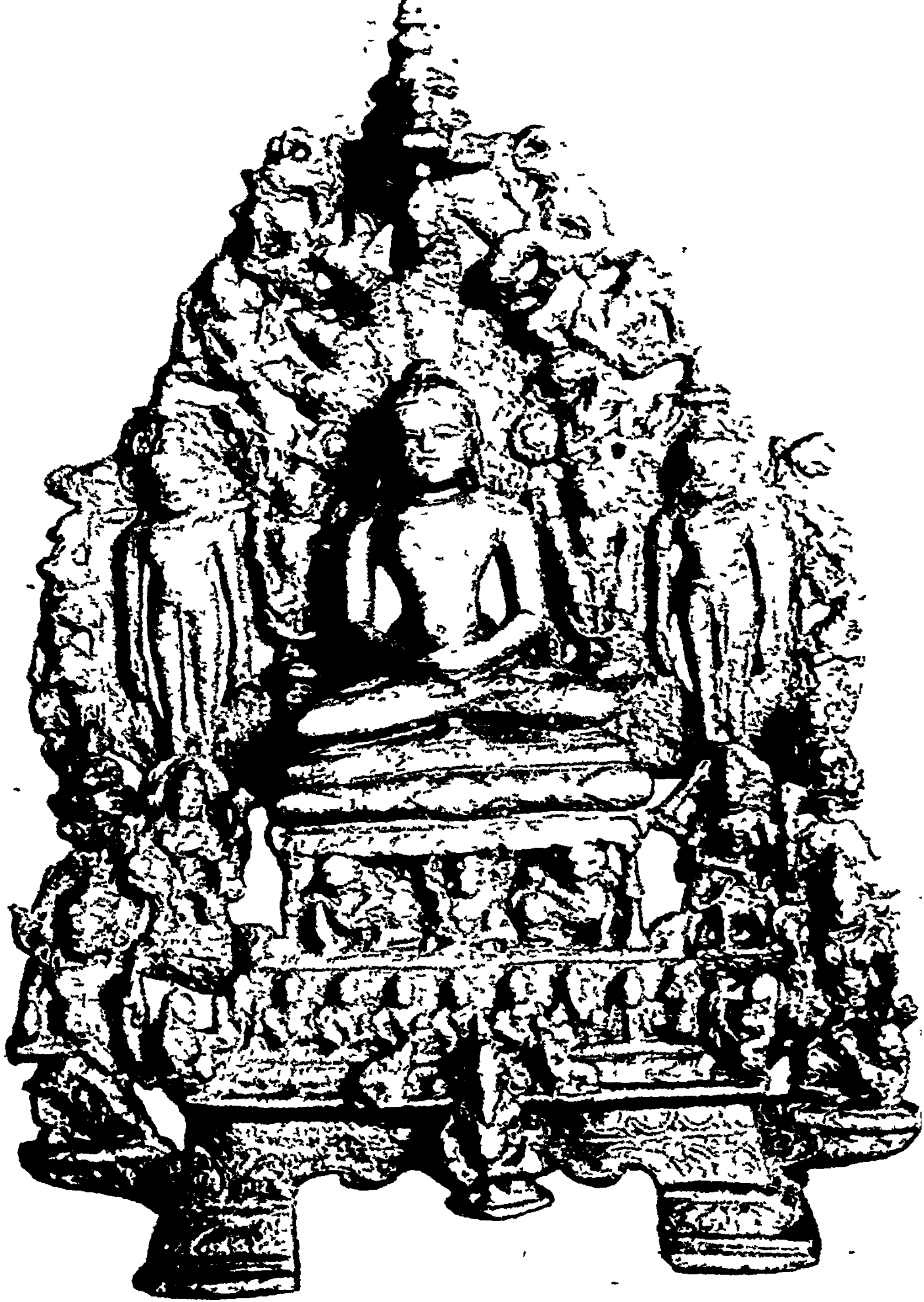
—ક્ષેમંકરકૃત સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા-મંગલાચરણ.

૩

गिरा गुम्फधात्री कवीन्द्रेषु वाणी, चतुर्वर्णसंघश्चतुर्वर्णसंघः ।
गुरुश्चानुशास्ता सुधीः श्रोतृवर्गो जयेयुर्जगत्याममी आसमुद्रम् ॥

—વિવિધ રચનાની સરજનારી એવી ભાષા, કવીન્દ્રોમાં વાણી, ચાર વર્ણવાળો ચતુર્વિધ સંઘ, અનુશાસક ગુરૂ, બુદ્ધિમાન્ શ્રોતૃવર્ગ-આ સર્વ જગત્‌માં સમુદ્ર છે ત્યાં સુધી જય પામો.

—ગુણાકરકૃત-ભક્તામરસ્તોત્ર વૃત્તિ.

શ્રી આદિનાથની ધાતુ–પ્રતિમા સં. ૧૦૭૭ પૃ. ૩
[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

વિભાગ પહેલો.

શ્રી મહાવીર અને આગમ-સાહિત્ય.

[વીરાત્ ૧ થી વીરાત્ ૯૮૦]

अरहंते वंदित्ता चउदसपुव्वी तहेव दसपुव्वी ।
एक्कारसंगसुत्तत्थधारए सव्व साहू य ॥ —ओघनिर्युक्ति.

—અરિહંતને, ચૌદ પૂર્વધરને, દશ પૂર્વધરને અને ૧૧ અંગના સૂત્રાર્થ ધારનાર સર્વ સાધુઓને વંદન કરીને (આરંભું છું.)

પ્રકરણ ૧ લું.

જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન.

મંગલાચરણ.

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तमसंगमग्र्यं सार्वीयमस्मरमनीशमनीहमिद्धं ।
सिद्धं शिवं शिवकरं करणव्यपेतं श्रीमज्जिनं जितरिपुं प्रयतः प्रणौमि ॥
नमः श्री वर्धमानाय श्रीमते च सुधर्मणे ।
सर्वानुयोगवृद्धेभ्यो वाण्यै सर्वविदस्तथा ॥

શ્રીમહાવીર પ્રવચન.

—पुरिसा ! सच्चमेव समभिजाणाहि । सच्चस्स आणाए से उवट्ठिए मेहावी मारं तरइ ॥ આચારાંગ સૂત્ર.

—હે પુરુષો ! સત્યનુંજ સમભિજ્ઞાન—પરિજ્ઞાન કરો. સત્યની આજ્ઞા ઉપર ઉભેલો મેધાવી—બુદ્ધિશાલી માર—મૃત્યુને તરી જાય છે.

—पगडं सच्चंसि धिंत्ति कुत्वह ! एत्थो वरए मेहावी सव्वं पावकम्मं झोसइ । આચારાંગ.

સ્પષ્ટરૂપે સત્યપર સ્થિરતા કર. સત્યનિરત મેધાવી સર્વ પાપકર્મોને બાળી મૂકે છે.

पभू दोसे निराकिच्चा नविरुझेज्ज केणइ ।
मणसा वयसा चेव कायसा चेव अंतसो ॥

—સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર.

—આત્મબલને જાગ્રત કરી દ્વેષને દૂર કરી કોઇથી પણ વિરોધ મન વચન અને કાયાથી જીવનના અવસાન સુધી ન કર.

जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ ।
जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ । —આચારાંગ.

—જે એકને (આત્માને) જાણે છે તે સર્વ જાણે છે; જે સર્વ જાણે છે તે એકને જાણે છે.

दिट्ठं सुयं मयं विण्णायं, जं एत्थ परिकहिज्जइ ।

જે દૃષ્ટ—દેખાયું છે, સંભળાયું છે, અનુમત થયું છે, વિજ્ઞાત થયું છે તે પ્રમાણે કહેવું જોઇએ.

---

૧. ભારતના આર્ય ધર્મની ત્રણ શાખાઓઃ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે મળીને આર્યાવર્ત્તના પ્રાચીન ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બંધાય છે. પ્રાચીન આર્યાવર્ત્તમાં એવા અદ્દભુત મહાત્માઓ થયા છે કે જેમણે પોતાના મન વાણી અને કાયા તદ્દન જીતી લીધાં હતાં. તેઓને ગુણની દૃષ્ટિથી '**જિન**'[1] (જિ ધાતુ જીતવું, એ પરથી જીતનાર)[2] **અર્હત્** (યોગ્ય) એ યથાર્થ નામ આપવામાં આવે છે, અને એમના ધર્મને ખાસ અનુસરનારા તે '**જૈન**' '**આર્હત**' કહેવાય છે. એ મહાત્માઓએ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી અસંખ્ય જીવોને આ સંસારમાંથી તરાવી દીધા છે અને તેથી તેઓ '**તીર્થંકર**' નામે પણ ઓળખાય છે.

---

૧ 'જિન' શબ્દ બુદ્ધના માટે, તેમજ વિષ્ણુના માટે પણ વપરાય છે. જુઓ.

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ अमरकोशः
जिनोऽर्हद् बुद्ध विष्णुषु । हेमचंद्र–अनेकार्थ संग्रहः २–३७८.

વળી 'જિન' (જૈનોના જિન) સંબંધી યોગવાસિષ્ઠમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણમાં અહંકાર ખંડન અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ છે કેઃ—

नाहं रामो न मे वाञ्छा न च भोगेषु मे मनः ।
केवलं शान्तिमिच्छामि स्वात्मनीव जिनो यथा ॥

૨ પ્રાચીન ઋગ્વેદમાં अर्हत् યોગ્ય, મહાન્, સંમાન્ય વગેરે અર્થમાં વપરાયો છે. જુઓ ઋગ્વેદ ૨, ૩–૧; ૨–૩–૩; ૭–૧૮; ૧૦–૨૨; ૨–૨; ૧૦–૯૯–૭. મૂળ.

શ્રી હેમચંદ્રના અભિધાન ચિંતામણી (૧, ૨૪, ૨૫)માં આ अर्हत् શબ્દના પર્યાય નીચે પ્રમાણે આપ્યા છેઃ—

अर्हज्जिनः पारगतस्त्रिकालवित् क्षीणाष्टकर्मा परमेष्ट्यधीश्वरः
शंभुः स्वयंभू र्भगवाञ्जगत्प्रभु स्तीर्थकरस्तीर्थकरो जिनेश्वरः ॥